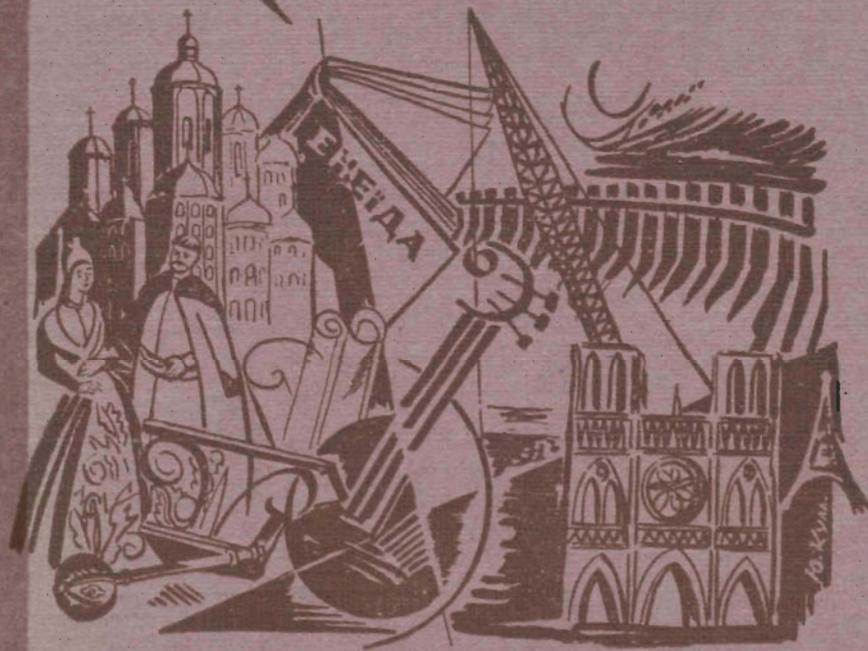

УКРАЇНА

УКРАЇНОЗНАВСТВО
і ФРАНЦУЗЬКЕ
КУЛЬТУРНЕ
ЖИТТЯ

ч:7.

ПАРИЖ

1952.

«L'UKRAINE»

REVUE SOUS LA DIRECTION D'ELIE BORSCHAK.

Etudes ukrainiennes. Vie culturelle en France.

Paris.

ЗМІСТ:

Ілько Борщак: Україна в Парижі Rue de Lille. (497). — **Юрій Шерех:** Українські мовознавці. I. Кость Михальчук (1840—1914) (502). — **Є. Бачинський:** Галичани в «Українській Громаді в Парижі» (508). — **Н. Полонська-Василенко:** Цензурів утички на Україні (511). — Київська спадщина. I. Московські літописи XV-XVI вв. (517). — Ті, що знали І. Кревецького. (Спогади М. Андрусяка та В. Дорошенка) (520). — **Д. Олінчин:** Українка в Штутгарті (524). — **Б. Крупницький:** З студентських спогадів історика. II. Берлін (526). — **А. Яковлів:** Універсал гетьмана Пилипа Орлика 1713-го року (532). — **Л. О.:** Дослідник Самовидця (Пам'яті М. Н. Петровського) (535). — Гоголіана (до століття смерті М. Гоголя) (538). — Два ювілеї Гоголя у Франції (540). — Гоголь у Парижі (541). — «Тарас Бульба» у Франції (544). — З французького культурного життя: Виставка «Фенельон і його доба»; Французькі автографи; Листування Віктора Гюго; Паризька преса 50 років тому (546-549). — Російський міраж у Франції (550). — **Документи:** **О. Оглоблин:** З цевиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка (1893-1905) (556). — **В. Стар:** Пам'яті Бояна (з нагоди 110-х роковин з дня народження Миколи Лисенка) (570). — Забуті сторінки: З листів М. Максимовича до М. Погодіна (572). — Про заслуги: Зенон Кузеля (575); Рим і Камбері (о. И. Заячківський і Габріель Падовані) (579). — **Науково-культурна хроніка** (580). — Наші відгуки (583). Огляд і рецензії (588). — Наше листування (593). — Українка (596*). Надіслане до Редакції (596*).

SOMMAIRE:

E. Borschak: L'Ukraine à Paris. Rue de Lille. (497). — **Jurij Cherekh:** Les linguistes ukrainiens. I. Constantin Mykhaltchouk (1840-1914) (502). — **E. Batchynskyj:** Les Galiciens membres du «Cercle Ukrainien de Paris» (508). — **N. Polonska-Vasylenko:** Les rigueurs de la censure en Ukraine (511). — L'héritage de Kiev. I. Les chroniques moscovites aux XVe-XVIIe siècles (517). — **M. Androussjak et V. Dorochenko:** Souvenirs sur Ivan Krevetskyj (520). — **D. Oljantchin:** Ucrainica à Stuttgart (524). — **B. Kroupnyukyj:** Souvenirs d'un étudiant. II. Berlin (526). — **A. Jakovliv:** «L'Universale de l'hetman Philippe Orlyk de 1713» (532). — **L. O.** A la mémoire de M. N. Petrovskyj, auteur d'une étude sur la chronique de «Samovydec» (535). Gogoliana (Centenaire de la mort de Gogol) (538). — Deux anniversaires de Gogol à France (540). — Gogol à Paris (541). — «Taras Boulba» en France (544). — La vie culturelle en France (546). — Le mirage russe en France (550). — **Documents:** **O. Ohloblyn:** Lettres inédites de Vasyl Horlenko à Nicolas Storojenko (556). **V. Star:** Le cent dixième anniversaire de la naissance de Nicolas Lysenko (570). — **Pages oubliées:** **J. Ch.** Lettres de M. Maksymovytch à M. Pogodin (572). — **Nécrologie:** Zenon Kouzelaj (575); Le R. P. Joseph Zaiatchkivskyj (579); Gabriel Padovani (579). — **Chronique** (580). — Nos échos (583). — Comptes rendus et analyses (588). — Correspondance (593). — Ucrainica (596*). — **Livres reçus** (596*).

Редагування цього збірника закінчено 31 липня.

«УКРАЇНА»

Українознавчі збірники за редакцією І. Борщака, з участю видатних українських науковців.

Виходить двічі на рік.

Передплата на 1952 рік з пересилкою — 500 фр.

Ціна окремого збірника: у Франції — 275 франків; у Бельгії — 40 фрэнків. — Чімеччині — 3 марки; в Англії — 5 шилінгів; у ЗДА — 80 центів.

При
Amsterd
B
castle u
B

ник «України» в ЗДА: Mykola Hnatyshak, 140, E. Main str.,
U. S. A.

B. Skorobohatyj, c/o Deep Dene House, «Jesmond Dene», New
ne, England.

I: Roman Zybenko, B. P. 84 Louvain, Belgique.

юї висилати на адресу адміністрації «України»:

186, Bd. Saint-Germain, Paris (VI).

УКРАЇНА

УКРАЇНОЗНАВСТВО І ФРАНЦУЗЬКЕ КУЛЬТУРНЕ ЖИТЯ

1952.

ЗБІРНИК СЬОМІЙ.

ПАРИЖ.

Україна в Парижі

МАНДРУВАННЯ Й ПАМ'ЯТКИ

Латинський квартал

VII

Гастон Парі про М. Драгоманова. — Rue de Lille. — Державна Школа живих Східних Мов і українська мова. — Яків Екземплярський. — Доповідь Катрі Грушевської (1928). — Мої доповіді (1932, 1933). — Леон Сирочинський. — Проспер Меріме. — Де Торсі й Мазепинці.

Поміж усіма «Академіями»¹⁾ найвченіша в царині гуманітарних наук є, безперечно, «Académie des Inscriptions et des Belles-Lettres», що гуртує в собі найвидатніших учених Франції; в ній, між іншим, засідає, коли буває в Парижі, кардинал Євген Тіссеран, добре вже знаний українцям з своєї до них прихильності. Це тут 5 травня 1944 р. проф. А. Мазон²⁾ робив доповідь про «Слово о полку Ігореві». Як відомо, зразу ж появі цього твору з друку, знайшloся в Росії декілька скептиків, що не вірили в його автентичність. Французький славіст у своїй доповіді переконливо доводив, що «Слово» є твір XVIII століття. За можливого автора Мазон вважає Миколу Бантиш-Каменського, батька автора «Історії Малоросії»³⁾.

У цій самій академії, Гастон Парі (1839-1913), видатний знатувальник французької середньовічної літератури, професор у «Колеж де Франс», доповідав 16 липня 1880 р. про «Малоруські народні преданія и разсказы» М. Драгоманова⁴⁾, висловлюючи при цьому надію, що заборона друкувати книжки українською мовою буде в Росії скасована; на засіданні 25 листопада 1881 р. він говорив про «Нові українські пісні про громадські справи» з-під пера Драгоманова (Женева, 1881 р.), а 6 квітня 1883 р. про його «Політичні пісні українського народу».

7 липня 1893 р. Парі знову робив тут доповідь про нові праці Драгоманова, підкресливши, що всі його твори є «повні науки й ідей та заслуговують, щоб їх знали західні вчені»⁵⁾.

1) Див. «Україна», ч. 5, стор. 308-309.

2) За традицією одне місце в «Академії надписів і красного письменства» резервується завжди славістові відтоді як славістика у Франції ввійшла в науковий обсяг: Люї Леже, Антуан Мейе були тут попередниками Андре Мазона.

3) Ця доповідь видрукувана в органі академії Comptes rendus des séances de l'année 1944, стор. 213-220.

4) Примірник цього твору український учений надіслав Гастонові Парі, як це видно зі світлинни, що тут подаємо. Сьогодні цей примірник зберігається в бібліотеці Державної Школи Східних Мов.

5) Académie des Inscriptions et des Belles-Lettres, Comptes rendus des séances de l'année 1893, 4e série. XXI, стор. 270.

Коли у Львові святкували, 1895 р., ювілей Драгоманова, Гастон Пари, 29. IV. 1895 р., надіслав до ювілейного комітету листа, де писав: «Я беру найживавішу участь у такому заслуженому вшануванні моого славнозвісного приятеля Драгоманова («Je prends la plus vive part aux honneurs si mérités qu'on rend à mon illustre ami Dragomanoff»)⁶⁾.

Якщо пройдемо трохи далі по набережній Малякє (Quai Malakais) й завернемо на вулицю Святих Отців (rue des Saint-Pères), то на першому ж розі ми опинимося перед будинком відомої «Державної Школи живих Східних Мов» («Ecole Nationale des Langues Orientales vivantes»), що стоїть при Лільській вулиці (rue de Lille) № 2. Між іншим, з цією вулицею в'язеться багато історичних спогадів. Маршал Ней, генерал Ляфайєт, короля Гортензія, Проспер Меріме... всі вони мешкали при Лільській вулиці.

Ця школа існує вже майже триста років. Її заснував 1669 р. розумний Кольбер під назвою: «Ecole des Jeunes de Langues», приділену тоді до Колежу «Louis Le Grand», що сам належав до Паризького університету, точніше

до тодішнього факультету мистецтв (теперішній «Lettres et Sciences»).

30 березня 1795 р. після доповіді славного Ляканая, Національний Конвент ухвалив перевернуту «Ecole des Jeunes de Langues» у велику Державну Школу, під назвою «Спеціальна Школа живих Східних Мов», латинською мовою: «Schola linguarum orientalium nunc temporis florentium specialis».

За декретом Конвенту Школа мала міститися в Паризькій Бібліотеці й числила тоді лише професорів: літературної й живої арабської мови, турецької і мови Кримських татар. Згодом, потроху, в Школі з'явилися й інші мови: вірменська (1812), новітня грецька (1819), індійська (1830), хінська (1843), мазайська (1844), японська (1868)... й нарешті слов'янські мови⁷⁾. Сьогодні в Школі вивчають коло 40 мов. В архіві Школи можна бачити декрет Конвенту про створення «Спеціальної Школи Східних мов у Паризькій Бібліотеці», афішу викладів за рр. 1847-1848, де фігурують вже 9 мов...

Поміж видатними адміністраторами Школи треба тут згадати: Сильвестра де Сакі (1824-1838), відомого орієнталіста, чия стаття сьогодні оздоблює двір Школи, що вперше переклав французькою мовою уривки з відомої подорожі арабського митрополита Макарія по Україні в XVII в. (це, так звана, подорож Павла Алєпського); Шарля Шеффера (1867-1897),

6) Михаїло Петрович Драгоманов, 1841-1895, Зладив М. Павлик, Львів, 1896, стор. 120-121.

7) Див. «Україна», ч. 5, стор. 316-322.

що запровадив у Школі навчання російської мови; Поля Буає (1908-1937), кому стільки завдячуєтъ слов'янські студії у Франції^{8).}

«Rue de Lille» є досить нова назва: до Революції 1789 р. ця вулиця звалася «rue de Bourbon». Її утворили лише 1640 р., бо Анрі де Бурбон, син короля Анрі IV, був абатом монастиря Сен-Жермен де Пре⁹⁾, що на його території знаходився теперішній будинок Школи Східних Мов. Якраз 1669 р., в рік заснування Школи, Анрі де Бурбон покинув посаду абата, відступивши її колишньому польському королеві Яну-Казимирові. Але тут, де знаходяться будинки № 2-4 при Лільській вулиці, викликає в уяві мандрівника ще пам'ять Маргарити де Валюа, «Королеви Марго» Олександра Дюма. Це їй бо в XVI в. належав цілий терен від «rue de la Seine» аж до «rue des Saints-Pères». Після смерти Маргарити де Валюа, що була першою дружиною Анрі IV, її велику земельну посілість у Парижі поділили на окремі частини.

На одній з таких частин і знаходитьться — теперішня Державна Школа Східних Мов: 1811-1812 р. в цьому будинку жив турецький амбасадор Мугіб Ефенді. 1823 р. за господаря будинку зробилося «Міністерство Двору», що влаштувало в ньому установу Великого Духовника Франції. 1832 р. Французька Держава віддала будинок під стайню Штабу 1-ої дивізії, що містився напроти в № 1. 1853 р. у цьому ж таки будинку містилася Державна Каса, а в 1858 р. морська інженерна Школа, що її 1872 р. перенесли до Шербургу. Тільки 1873 р. Школа Східних Мов дісталася будинку при Лільській вулиці ч. 2, для свого вжитку. Така є коротка історія цього будинку, що про нього існують навіть спеціальні французькі праці.

За осередок Школи треба вважати її славну бібліотеку, де кожного відвідувача, чи то славіст, чи професор, чи студент, завжди мило привітавав візитачка бібліотеки пані Колет Мевре, або керівник слов'янознавчого відділу п. Давид Джапарідзе. Бібліотека сьогодні налічує сотні тисяч томів і є одна з найбагатших славістичних бібліотек в Західній Європі. Є в ній також український відділ, що щороку, особливо відтоді, коли в Школі розпочалися виклади з українознавства, все збільшується. Є в українському відділі бібліотеки Школи такі рідкі речі, як «Енеїда» 1809 р., «Приказки» Гребінки 1836 р. і «України» Куліша 1843 р., «Молодик» Беніцького, «Основа», «Громада» Драгоманова...

В рукописному відділі бібліотеки, між іншим, зберігається невиданий французький переклад праці М. Грушевського «Очеркъ исторії українського народу» (1911), що його зложив Яків Екземплярський, колишній російський консул у Львові, потім у Парижі, де, походячи з старої української священичої родини на Київщині, 1917 р. перевернувся в свідомого українського патріота. Він був 1917-1918 рр. за віце-голову «Української Національної Ради» в Парижі й належав до складу делегації на історичній авдіенції в Пішоні, французького міністра закордонних справ, 20-го серпня 1918 р. В травні 1918 р. цей самий Екземплярський видрукував у «Le Monde Slave» Ернеста Дені переклад «Послання» Шевченка.

Геть пізніше 1927-1929 рр. Екземплярський не раз заходив до мене. Був це гарний старець, зовсім українського типу, що розмовляв гарною українською мовою. Помер він десь 1929 р. Прізвище цього скромного працівника на полі франко-українських культурних зносин варт зберегти для історії.

Питання про навчання української мови в Державній Школі Східних

8) Див. «Україна», ч. 3, стор. 205-209.

9) Див. «Україна», ч. 6, стор. 402-405.

Мов було піднесене ще 1903 р. за часів перебування у французькій столиці М. Грушевського, що тоді, в квітні й травні, прочитав у відомій свого часу «Русской Высшей Школѣ общественныхъ наукъ» (16, rue de la Sorbonne) 14 лекцій з історії українського народу. В тій школі, між іншим, М. Грушевський мав за колег: Мечникова, Максима Ковалевського, Лучицького, Лесевича, Леруа-Больє, Сеньобоса, Тімірязєва... Але тоді з проекту навчання української мови нічого не вийшло¹⁰⁾). Мабуть, пошкодили якісь причини політичного характеру: Франція була тоді союзниця царського уряду...

Проте життя було сильніше за всякі упередження що нічого спільногого не мали з наукою. 9 січня 1939 р. автор цих рядків розпочав у Державній Школі Східних Мов свої виклади з українознавства, присвятивши свій перший виклад ставленню до української мови видатних французів XVI-XIX вв.

Очевидчаки, що Школа Східних Мов, де я буваю так часто, мусила б займати чимало місця в моїх спогадах, але подаю тут лише «пам'ятки» з минулого, точніше до війни 1939 р. Отже, я не говоритиму сьогодні про сучасність, залишаючи це вже майбутнім історикам.

14 травня 1928 р. в «Товаристві слов'янознавства», що містилося в Школі, Катрія Грушевська, донька великого історика України, робила доповідь про Українські Думи. Головував на цьому зіборні, де були присутні всі французькі славісти, визначніший тоді французький мовознавець Антуан Мейе, особистий приятель Михайла Грушевського. Поруч з ним сиділи в президії професор Андре Мазон і відомий славіст Матвій Мурко, професор Празького університету й голова Празького Інституту Слов'янознавства, та хорватський мовознавець-романіст Сок, що тоді перебували в Парижі. Рідко доводилося мені бачити таку симпатію, що нею збори оточили Катрю Грушевську. Був це вияв пошани не тільки до заслуженої дослідниці українського фольклору, не тільки до її славетнього батька, але також і до цілої України...

Доводилося й мені виголошувати доповіді в «Товаристві Слов'янознавства». 25-го січня 1932 р. я робив доповідь про рукописну граматику «русської мови» Івана Ужевича. Головував на зборах згаслий вже балканознавець полковник Лямуш, приятель теж згаслої Лілії Михайлівни Шишманової, доньки Драгоманова, той полковник Лямуш, що в його українських симпатіях відігравала таку роль родина Драгоманових.

20-го лютого 1933 р. я тут виступив з доповідлю про назви «Русь, Малоросія й Україна». Це тоді в останній раз була присутня на зборах «Товариства Слов'янознавства» моя незабутня дружина й вірний співробітник, Софія, що незабаром, 17 квітня 1933 р., відійшла в інший світ...

Як не згадати тут, що на зборах 20-го лютого 1933 р. головував теж уже згаслий сьогодні, мій особистий приятель, Жюль Легра, професор «російської літератури й цивілізації» в Сорбоні, один з редакторів журнала «Le Monde Slave», чутливий людина, що так добре знов давню Росію...

Не можу все ж тут не згадати про постати Антуана Мейе, кого я частенько бачив на «чаях», що їх влаштовував Поль Буає в Школі Східних Мов. На цих «чаях» Мейе був найцікавішою, без сумісів, особою. З довгою бородою й густими бровами Мейе робив враження завжди здивованої людини. На зірці він був невеликий і взагалі мав тендітний вигляд. Недаремно, коли він був молодий, лікарі були вже відмовилися від нього, що підвів іе помер, як квологрудий. Але цей квологрудий прожив 70 років,

10) За давньою традицією під словом «мова» в цій школі розуміють також і літературу, історію, географію тощо тієї країни, що її мову тут вивчають.

хоч завжди носив на ший шарф. Легендарний шарф Мейє! Цей великий мовознавець був не менше великим аматором музики.

Але залишимо ці тіні недавнього минулого й підемо далі мандрувати по Лільській вулиці, бо на ній є ще три будинки, що на них мусимо звернути увагу.

В будинку що тепер має № 38, жив 1865 р. Леон Сирочинський, польський геолог (1844-1925), пізніше ректор Львівської політехніки, що в 60-их роках минулого віку на еміграції був «українцем» і навіть звався Левко. 19-го квітня 1865 р. Сирочинський, якраз з № 38 при Лільській вулиці, писав українського листа до Ксенофonta Климковича (1838-1881), галицько-українського письменника. В цьому листі читаемо: «...Ми (тобто група поляків «українофілів» І. Б.) готові послужити Вам чим можем, чи то в редакції Вашої газети («Мета» І. Б.), чи в чимсь іншім — бо мені здається, що і наша і Ваша повинність і наш і Ваш інтерес в тім, щоб ми зрозуміли, чи наши думки тепер різняться баґацько, чи ні?.. Варто б було приготувати який буквар (український І. Б.), та яку книжку до читання для тамтешнього народу (на Великій Україні І. Б.). Ви певно знаєте, як там Москалі тепер неприязні всякому прояву народньому»...

Лише кілька будинків далі, на цьому самому боці; під № 52 жив 1867 р. Приспер Меріме, що так, часто займався Україною¹¹). Доля цього мешкання французького письменника була сумна: теперішній будинок є новий, він побудований на місці старого, що геть-чисто згорів під час Комуни 1871 р. (Сам Меріме жив тоді в Каннах, де він і помер 23 вересня 1870 р.). Разом з будинком згоріли всі папери Меріме, між іншим, і листи Тургенєва, що в них мовилося не раз про українські справи взагалі, а про Марка Вовчка зокрема, як це видно з листів Меріме до Тургенєва, що їх недавно, 1952 р., видав Maurice Partouet під заголовком: «Une amitié Littéraire» (Hachette).

Меріме взагалі змінив чимало мешкань, але все в тій самій дільниці. 1852 р. він жив, наприклад, зовсім близько від Лільської вулиці на Rue Jacob під № 18, на тій самій вулиці, де під № 24 міститься видавництво Didot, в якому вийшла найрідкіша книжка про Анну Ярославну¹²). Це звідти, 14-го квітня 1852 р., Меріме писав до свого приятеля, російського бібліофіла Соболевського: «...Я спробував читати спогади князя Курбського, але це було занадто тяжко, і я бачив, як чимало Ваших земляків морочились над реченнями, написаними, як вони мені сказали, малоросійською мовою»¹³).

В цьому ж будинку під № 52 тоді таки, 1867 р., жив славний французький гравер Стефан Панмакер¹⁴), той самий, що пізніше гравірував Шулеві мальонки для «Марусі» Марка Вовчка й що за своїх молодих років різав на дереві портрет Квітки-Основ'яненка з відомого мальонка С. Башилова, вміщеного в «Молодику» на 1844 р.

Третій будинок при Лільській вулиці, що на цьому мусить зупинитися український мандрівник, це № 74, що майже впирається вже в Сен-Жерменський бульвар. У цьому будинку на початку XVIII в. жив де Торсі, міністер закордонних справ Люї XIV, що завзято боронив право азилу на турецькій території для Мазепи й Мазепинців після полтавської поразки.

Ілько Борщак

11) Див. «Україна», ч. 1, стор. 5-9.

12) Див. «Україна», ч. 4, стор. 229.

13) А. К. Виноградов, Меріме в письмах к Соболевскому, Москва 1928, стор. 137.

14) Див. «Україна», ч. 1, стор. 3.

Українські мовознавці

I. — КОСТЬ МИХАЛЬЧУК (1840-1914)

Один з найкультурніших і найбільш европеїзованих наших діячів пера в донекласичний період Андрій Ніковський писав під свіжим враженням смерти Костя Михальчука: “Так і помер Кость Михальчук, використавши за своє довге життя хібащо одну десяту частину своєї колосальної ерудиції та не виявивши у всій широті свого глибокого лінгвістичного таланту. Таким чином, поховали ми... кращого нашого теперішнього лінгвіста, щедроціненого і маловідомого за життя, автора небагатьох і неімпозантних своїми розмірами розвідок, але все таки заслуженого в історії українознавства лінгвіста, діалектолога, що своїми працями заклав міцні підвалини наукового досліду і класифікації української мови”, (ДНВ, 1914, IV, стор. 79). А Дмитро Дорошенко в спогадах про Михальчука, написаних тоді ж таки, відзначав: “Менше зсього відомий був К. Н. в широких кругах українського громадянства, яке тільки після його смерті, як звичайно, довідалося, яку втрату почувло в його особі”. (ДНВ, 1914, V, стор. 240).

Одніва автори підkreślують невідомість Михальчука за життя. Однак, з них двох Дорошенко показав себе великим оптимістом: він налашувся написати, що після смерті Михальчука “громадянство” дізналося, ким був Михальчук, і що він зробив для української науки. Відтоді минуло майже 40 років, і можна з певністю сказати, що Михальчук і тепер знаний не більше, ніж за свого життя. Література про нього фактично обмежується на некрологах, писаних 1914-1915 р. Українська загальна енциклопедія присвятила йому щось з три рядки, де підкреслене значення тільки його діалектологічної праці, себто хронологічно його найранішої праці (1872), а всі пізніші праці майже цілковито замовчані.

Другий провідний мотив усіх некрологів Михальчукових є думка про те, що невідрадні біографічні умови не дали йому показати своїх знань і здібностей, що він був, сказати б, жертвою свого часу. Цей мотив виразний і в написаному висловленні А. Ніковського, а ще виразніший він у інших, хто писав про Михальчука. Справді, за участь в українському національному русі Михальчук, незадовго перед закінченням курсу, був виключений з Київського університету, кілька років він мусів прожити на селі, а решту життя працював бухгалтером київської броварні. Це бухгалтерування забирало в нього цілі дні, від світання до пізнього вечора, і майже не лишало часу на наукову працю. Тож не дивно, що наукова спадщина Михальчука, скільки ми її знаємо, — це 12 праць, що з них дві були опубліковані вже після смерті автора (в “Українському діалектологічному збірнику”, II, 1929), а певна частина становить собою радше публіцистику в обороні прав української мови й культури, де наукова аргументація подана здебільшого павіль не в основному тексті статті, а в підрядкових примітках, через що — варт це зауважити — ті примітки становлять чи не найдікавішу частину Михальчукових статей. Такі є, приміром, “Открытое письмо к А. Н. Шпину”, написане 1886 р., але видане тільки 1909 р. окремою брошурою в Києві, або стаття “Что такое малорусская (южнорусская) рѣчь?”, вміщена в “Кievskoj Stariinѣ” 1899, VIII.

Підкреслення в некрологах невідрадних умов життя Михальчука було протестом проти того становища, в якому перебувала українська наука в тогочасній російській імперії: це боліло не тільки мертвим, але й живим, і тому ванування тієї теми в статтях і згадках про Михальчука є цілком зрозуміле.

Однак, історія судить людей не на підставі того, гаданого, що вони *могли* сказати і зробити, а за тим, що вони сказали і зробили. Можна вболівати над нездійсненим, але історія ве вірить слізам. І якби Михальчук відзначався тільки тим, то він міг би фігурувати в і без того численній українській мартінології, але ледве чи заслуговував би на місце в історії української, а може й не тільки української науки, — науки про мову.

Тим часом Михальчук на це місце рішуче заслуговує. Це стало б усім ясно, коли б зібрати його розкидані в мало приступних виданнях статті і розвідки. Навіть у його публіцистичних працях розсипано багато дуже цікавих мовних спостережень, узагальнень і зауважень фактичного й принципового характеру. Розуміється, є в них чимало тепер уже застарілого, або й просто відкиненого науковою. Але в Михальчука зовсім нема наївностей або недоречностей, що їх наявність завжди дає змогу відізнати, що це праця дилетанта, а не фахівця. Та найголовніше це те, що Михальчукові праці далеко випередили праці його сучасників, і багато в чому присвячені проблемам, що власне тільки тепер гостро цікавлять світове мовознавство, а до українського, на жаль, ще й тепер не докотилися.

Михальчук працював у царині української діалектології, історії української мови і загальної методології мовознавства. У своїх працях він охоче користався матеріалом і інших слов'янських мов, але брав його не як самоціль, а для зіставлення з українськими мовними фактами і для пояснення цих останніх. Це був україніст на досить широкій славістичній основі, але поза межі слов'янських мов він згідно не виходив, відрізняючись цим від свого гравійального сучасника Олександра Нотебіні.

Найбільші відомі і найбільш визнані праці Михальчука — з діалектології, особливо його перша, вже згадувана праця, під назвою “Нарв'чія, понарв'чія і говори Южной Россії въ связи съ нарв'чіями Галичини” *), вміщена в VII томі “Трудовъ этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-русской край”, під ред. П. Чубинського. Михальчук також широко обговорював питання діалектології в статті “Бъ южно-русской діалектології” (“Кievskaya Starina”, 1893, IX), хоч зміст її значно ширший від назви і є радше концептивний виклад історії української мови на базі діалектології. Завершенням цього циклу праць була Михальчукова програма для збирання особливостей українських говорів, що вийшла українською мовою в співпраці з Є. Тимченком у “Записках Українського наукового товариства” в Києві (томи V-VIII) і російською мовою в співпраці з А. Кримським у “Сборнику Отделения русского языка и словесности Академии Наукъ”, т. XXXVII. **).

Дуже часто до історичних осіб приліплюється один більш чи менш довільний епітет, що під ним вони постійно виступають. Так Михальчука повільно називати “батьком української діалектології”. Означення, як і більшість таких означень, дуже неточне, бо вже рапіше від першої Михальчукової праці

*) «Такий бусловатий заголовок довелось дати через вимоги цензури «Географ. Общ.», яке до того ще й викинуло з цієї роботи, з поради Будиловича, окрему главу про спільні (загальні) признаки полуденно-русської мови, які відрізняють її од інших слов'янських мов, уважаючи те, що виложено в цій главі, небезпечною з політичного боку, бо узасаднюючим язикову самостійність її окреміність полуденно-русів є їх росіян (великоросів»).

З «Автобіографічної записки К. Михальчука», ЗНТШ, 1914, СХІ, стор. 239.

**) Бібліографія наукових праць К. П. Михальчука докладно подана в приступі до статті-декретолога «Костянтина Михальчука» з-під пера Вол. Я., ЗНТШ, 1914, СХІ, стор. 225-233.

вийшли визначні діалектологічні праці Я. Головацького і О. Потебні, щоб не згадувати про справді передчасні спроби взагальнень у цій галузі типу, наприклад, Максимовичевих. Але заслугою Михальчука було те, що свій огляд українських діалектів і говірок він побудував, поперше, на основі хоч і недосконалого й неповного, але все таки більш-менш систематичного анкетного обстеження, врахувавши також усі дотогоджані досліди, а подруге, що він зумів часткові спостереження звести в широку загальну картину, з'явивши цю останню з питаннями формування українських діалектів узагалі.

Сьогодні багато в працях Михальчука можна доповнити, а багато дечого і виправити, особливо в частині галицьких говірок, але далеко більше в них витримало іспит часу і недарма вже далеко пізніше знайшло дуже високу сінку в таких чужинецьких славістичних авторитетів, як от Шахматов, Лер-Славінський або Дурново. Зокрема, було чимало спроб захистити загальний поділ українських говірок на три великі групи — північну, південно-західну і південно-східну (у Михальчука вони виступають відповідно під назвами поліського, червоноруського чи русинського і українського наріччів), — наприклад, з боку Соболевського, Кримського, Дурново-Секолова-Ушакова. Проте пізніші досліди ствердили, що рацію мав таки Михальчук, і, удосконалена працями інших діалектологів, передусім І. Зілинського, В. Гапцова і О. Курило, його класифікація нині здобула майже загальне визнання. Та на цьому не кінець, бо Михальчук дуже багато зробив також для історичної діалектології, щоб показати, як, коли і чому постали ці три групи. Йому належить заслуга показати, що перші дві з них — прадавні, що західня частина північної групи зазнала певних експресій з південно-західними говірками; нарешті, що південно-східня група — розмірно новіша і утворилася з зміщення двох первісних.

Таким чином, уже в діалектологічних працях Михальчука виявляються дві характеристичні риси його, так би мовити, наукового характеру й темпераменту: з одного боку, велика увага до фактів і джерел і вміння використати з них кожну, навіть, на перший погляд незначну, риску; а, з другого боку, — нахил до широких узагальнень, до синтезу, до пов'язання в одну цілість здобутків різних галузей науки. Дві риси, що рідко поєднуються в одній особі і що здебільша цікують саме справжніх учених з ласки Божої. З українських мово-знавців дореволюційного часу тільки в Потебні теж сполучалися ці дві риси. Але чим Михальчук відрізнявся від своїх сучасників — Житецького, Оголівського, Кочубинського, як і від більшості пізніших українських мово-знавців, — це була його велика зацікавленість до питань методології своєї науки. Він хотів не тільки досліджувати факти, але й теоретично з'ясувати для себе, як треба їх досліджувати. Ця риса теж споріднювалася його з Потебнею, але тут була між ними і велика різниця: Потебня бо методологічних зasad мово-знавства шукав, насамперед, у психології, в історії розвитку людської свідомості. Тим часом Михальчук хотів побудувати методологію мово-знавства як самостійної науки, виходячи з самої мови як даності, кажучи модною тепер термінологією, — з мови як системи.

У цих своїх шуканнях Михальчук наближався до двох учених, що стали духовими батьками пізнішого "структуралізму" в мово-знавстві: з одного боку, до Бодуена де Куртене, що його праці Михальчук напевне добре звав, і, з другого, до Фердинанда де Сессюра, чиї теоретичні погляди не могли бути відомі Михальчукові, бо вони були опубліковані далеко пізніше. Головне, що споріднювало Михальчука з цими мово-знавцями, була теза про те, що в мові більше важать не конкретні даності, а їх функції й співвідношення. Скористається тут з одного з прикладів, принадливих самому Михальчукові.

1889 р. з'явилася в Києві книжка В. Науменка "Обзоръ фонетическихъ осо-бенностей малорусской рѣчи". В нїй автор уважав, що питомою рисою україн-ської мови, що відрізняє її з-поміж інших слов'янських мов, є особливий її нахил до звука *i*. (Приміром, російським *конь*, *печь*, *лето* відповідає україн-ське *кінь*, *піч*, *літо*). Цей погляд, що, зрештою, іноді повторюється й тепер, Михальчук заперечує, насамперед, з боку суто фактичного: українська мова, розвинувши нові *i* з старих *o*, *e*, *ə*, водночас утратила старі *i*, що змінилися в *u*, а в наслідок цього загальна кількість звука *i* не побільшала, а піменігла. Але головне є те, що північноукраїнські говорки зовсім не знають цього но-вого *i*, а на його місці вживають різних, так званих, дифтонгів (справді краще називати їх за М. Долобком поліфтонгами), типу *куонь*, *піеч*, *літво*. Отже, твердити, що властивою ознакою української мови є звук *i*, означає вилучити з української мови всі північні говорки!..

Тим часом, якщо поглянути на функцію *i* в південноукраїнських говорках і поліфтонгів у північноукраїнських, то легко можна переконатися, що зона в засаді однакова: і звук *i*, і поліфтонги в засаді так само виступають у нових закритих складах (крім тих випадків, коли вони постали з *ə*), так само чер-гуються з *o* або *e*. (Вплив наголосу в північноукраїнських говорках, що на його вагу пізніше вказав В. Ганцов, Михальчукові був, здається, невідомий). Подіб-них явищ не знає в цих умовах справді жодна інша слов'янська мова; деяке наближення до цього є, правда, в західнослов'янських мовах, але нічого схожого не існує в східнослов'янських мовах. Не має, отже, значення, який конкретно звук виступає в тій чи тій говорці, вирішує однотиність умов появи цього звука, його ролі в системі мови.

У наслідку таких міркувань Михальчук приходить до поняття фонеми. Бодуен де Куртене визначав фонему так: "Знаки... фонем — це знаки фонетичних типів, знаки абстрактні, знаки результатів, очищених від позитивно даних властивостей дійсної появі або існування" ("Русский Филологический Вестникъ", V, стор. 335). Під цим визначенням міг би, напевно, підписатися Й Михальчук. Однаке, в підході до поняття фонеми між Михальчуком, з одного боку, і Бодуеном де Куртене і де Соссюром, з другого, була велика принципова різниця. Для Бодуена де Куртене фонема була поняттям психологічним, це було уявлення про звук, наявне в свідомості кожного мовця. Де Соссюр не поділяв цієї суб'єктивно-психологічної настанови, він розглядав фонеми як об'єктивно дані, але для нього був характеристичний інший момент: для нього мова була си-стемою фонем, доки мову розглядано в статиці, поза рухом, поза історичним розвитком, — що, звичайно, є цілковита абстракція, бо мова фактично завжди розвивається, завжди є в стані руху, динаміки. Тільки в наш час мовознавство приходить до переборення обох цих тез.

Тим часом, вони обидві були переборені вже в Михальчука, — і в цьому висподівана його для нас "сучасність". Обидві ці тези переборені в тому по-нятті, що його Михальчук називає "етимологічно-діалектною фонемою". Що таке ця "етимологічно-діалектна фонема", знову ж таки найкраще пояснити на власному Михальчуковому прикладі. Ось, приміром, українська мова має, на його погляд, "етимологічно-діалектну фонему" *o/ə*, тоді як російська мова має фонему *o*. Знаком *ə* Михальчук, відповідно до старого етимологічного правопису Максимовича, позначає всякі відміни старого *o* в, так званих, нових закритих складах, — чи то буде вимова типу *кінь* у південноукраїнських говорках, чи то типу *куонь* у північноукраїнських говорках, чи то типу *кунь* у карпат-ських говорках. Старе *o* (чергування типу *кінь* — *коњ*), що про-явлиться в суворо закономірних умовах. Нічого подібного нема в російській мові, де старе *o* зберігається в своїй, так би мовити, непорушності й

недоторканості. (Чергувань, зумовлених наголосом, як я вже згадував, Михальчук до уваги не бере. Чи це добре, можна сперечатися, але тут мене цікавить не так фактична сторона прикладу, як загальні настанови Михальчука).

З цього прикладу видно найголовніші риси Михальчукового підходу до фонеми. Для нього фонема — не конкретний звук, але разом з тим і не психічне уявлення індивіда: це звук, або звуки, зв'язані єдністю функцій, а це розкривається об'єктивним науковим дослідженням фактів живої мови, в усій різноманітності її говорок, а не інтерпретацією. Разом з тим, бувши виявом стосунків, характеристичних для живої мови, фонема в Михальчука відбиває історичний розвиток мови, розуміється, постільки, поскільки він прямо чи побічно знаходить «свій вияв у фактах сучасної мови». Тим самим у Михальчука сучасне відокремлене від історичного, синхронне від діахронного, кажучи термінами де Соссюра, — але вони не розірвані в щось зовсім одне від одного незалежне, а скоплені в рухливій, саморозвиваній єдності. Саме тому Михальчук і називав свою фонему, як він її розуміє, з одного боку, «діалектною», а з другого боку, «етимологічною». Розрив індивідуального і загального, характеристичний для Водуана де Куртене, розрив сучасного і історичного, характеристичний для де Соссюра, подолано в надзвичайно цікавому підході до справи в Михальчука.

Саме через це, від вивчення системи фонем Михальчук так легко і логічно може перекидати місток до національних особливостей мови. Питання це було тоді особливо актуальне, бо треба було боронити права української мови за існування й розвиток, а для цього треба було показати її своєрідність. Звичайно в таких випадках зверталися до романтических тез, особливо яскраво ви-
звітлених свого часу в Гумбольдта, про мову, як вияв і засіб формування психологічного характеру давої нації. Особистість народу, геній народу, дух народу, психологічний склад народу, їх відзеркалення в мові — цими поняттями залюбки оперували не тільки українські романтики, а і українські народники, що в цих питаннях лишалися гумбольдтіанцями, часто навіть не знавши про існування Гумбольдта. Саме в цьому пляні розвивав свої погляди і Потебня. Михальчук теж почав віддав данину цим поглядам і цій термінології. Однак, його теорія «етимологічно-діалектних фонем» дала йому змогу вийти за рамки цих більш або менш довірливих і, в усікому випадку, невиразних понять, і сперти своє обґрунтування своєрідності української мови на об'єктивніші основи, на те, що можна не тільки відчувати або демонструвати окремими виразами чи фразами, а на конкретні факти.

Тут виявилася ще одна риса, притаманна Михальчукові. Не підлягає сумніву, що він був великим українським патріотом. Це він засвідчив усім своїм життям і всіма своїми писаними. Але Михальчук ніколи не зважав за пропустиме підтягнати факти в ім'я патріотизму і перетворювати науку з об'єктивного вивчення дійсності на служницю наперед видуманих патріотичних тез. Він зізнав, що і з чисто патріотичного погляду корисною буває тільки об'єктивна наука, а не фальшивки, творені, щоб заступити їх. Це яскраво виявилося в дискусії з Соболевським. Як відомо, Соболевський твердив, що мова давнього Києва була не українською, а російською. У відповідь на це чимало українських науковців (П. Житецький, А. Кримський, В. Антонович...) кинулися доводити протилежне: мова давнього Києва нічим не відрізнялася від мови давньої Галичини, отже, була такою ж мірою українською, як і ця остання. Свого часу, коли цю дискусію розпочав Погодін, Максимович перестерігав проти перебільшення ваги цього сперечання, наводячи російську приказку: «За мухой не съ обукомъ, за комаромъ не съ топоромъ» («Філологіческія письма къ

М. П. Погодину", I). Ця пересторога була давно забута, і науковці обох таборів справді ганялись за комаром з сокирою!

Михальчук, забравши слово в дискусії в уже згадуваний праці "Къ южно-русской діалектології", не тільки зберігає лицарський тон до свого супротивника. Далеко захливіше: він уникне такого частого в дискусіях прагнення в усьому зайняти позицію прямо протилежну до позиції свого ворога. Михальчук у тезі Соболевського намагається розрізнати частку правди від немилкового й перекрученого. Він твердить, що в твердженні Соболевського про істотну відмінність мови давнього Києва від мови Галичини і тогожність мови давнього Києва з російською мовою тільки друга половина була хибною. Михальчук уважає, що українська мова склалася з двох первісно досить відмінних половин, що й досі виявляється в відмінності південноукраїнських говірок (їх прототипом була якраз мова давньої Галичини) і північноукраїнських говірок, що їх прототипом була якраз мова давнього Києва. З сучасних говірок, на думку Михальчука, найближче до мови давнього Києва стоять овруцько-житомирські говірки.

Цю тезу Михальчукову про первісну, або, як він каже, споконвичну, діалектну двоосновність української мови згодом більшою чи меншою мірою прийняли Кримський, Лер-Спавінський, Ганцов, а особливо О. Курило, хоч, скільки знаю, ніхто з них не посилювався на Михальчука. Однаке, досі ніхто не застосував її послідовно до історії та історичної діалектології української мови. І тут, як і в питанні фонеми, Михальчук далеко випередив свій час і стоїть на тому рівні, ще його мовознавча наука осягає аж тепер.

Це саме можна сказати про низку конкретних питань історії української мови. Михальчукові належить дуже оригінальне пояснення постання українського і з старого о (слова типу *кінь*), сперте не на чисто фонетичні переходи, а на стосунки фонем у системі мови; заслуговують на увагу також його погляди в питанні про ствердіння приголосних перед e, u, — досі одне з найспірніших питань української історичної фонетики. Він забирає голос також у питаннях історичної морфології (проблема закінчення іменників м'якого типу, проблема закінчення прикметників у називному відмінку множини), хоч тут, треба визнати, його погляди менше виходять за межі властивих його добі, і на сьогодні великою мірою вони застаріли. Нарешті, Михальчук висловлював дуже цікаві думки про класифікацію слов'янських мов узагалі і східнослов'янських зокрема.

Всі ці речі вимагають ширшого насвітлення, і я маю надію повернутися до них у більшій праці про Михальчука. В цій статті я не мав наміру вичерпати коло проблем, що їх вивчав і по-новому насвітлив Михальчук. Її завдавши далеко скромніше: показати, скільки живого і творчого для нашого часу є в невеличкій розміром науковій спадщині цього одного з найвидатніших українських мовознавців, показати, що він заслуговує на пошану не тільки як одна з жертв недогідних умов для розвитку української науки, але й за те, що він, не зважаючи на ці умови, створив. Звичайно, як я вже відзначав, багато є в нього і перестарілого або неактуального, але ж вага справжнього ученої виявляється не в тому, щоб за ним сліло йти, а в тому, щоб прилучитися до його шукань, відчути його живу думку і запліднитися цією думкою на нові, далішні шукання.

Юрій Шерех

„Галичани“ в „Українській Громаді в Парижі“

(З українського життя в Парижі 1908-1914 років)

Українська Громада в Парижі, заснована при кінці 1908 року (див. „Україна“ ч. 6, стор. 413), числила поміж своїх членів усього 13 осіб з Галичини. Здебільшого, це були малярі, або студенти стипендіати, поміж ними — лише дві дівчина; юного політичного еміграата серед них не було. На установчих зборах 14 лютого 1909 р., серед фундаторів Громади було також троє галичан: Ярослав Федорчук, Михайло Бойчук і Михайло Парашук. Упродовж шести років, членів Громади, що діяльно брали в ній участь і сплачували членське, налічувалося близько 120 осіб, переважно політичних утікачів з Наддніпрянщини; але без співробітництва галичан наряд чи Громада змогла б обйтися! Вони вносили в життя товариства певну дисципліну й організаційну свідомість, дарма що не мали юдної громадської ініціативи. Іноді виникали серед нас досить терпкі непорозуміння й суперечки: ми не могли від як призвичайти до їх польської культури й католицизму, їм були чужі наші революційні прағнення, близькість до російських соціалістичних партій та незрозуміла ім широчина нашої степової ментальності. Як примір, вкажу хоч би на питання вступу до Громади, — він був необмежений і вільний для всіх, — „як на Запорожжі“! Потім питання про рівність з жінками, нареніті, без кінця-краю, мовознавчі й право-писмі дискусії: чи писати, наприклад, „ся“ разом чи окремо від дієслова... Кінець-кінцем, у всьому переважали ми, наддніпрянці, але й не можна заперечити значного впливу, що мали на нас наші західні брати. Особливо не могли галичани терпіти наших нескінченних суперечок і дискусій на загальних зборах, що такі були відмінні від шаблонів, наперед устійчених і своїм звичасм провалюваних зборів у Львові... Але не все були дрібниці і назагал юдної ворожнечі поміж нами не було. Навпаки, такі люди, як Федорчук, Василь Коцький, або Михайло Рудницький, завжди ціло з нами православними (тоді ще атеїстами!) співирацювали на всіх ділянках громадської діяльності. Більшість з галичан навіть позакохувалися в наших дівчатах і потім з ними одружилися, як от Михайло Парашук, Ярослав Федорчук, Василь Коцький, Яків Струхманчук... Шід нашим впливом поробилися вони до певної міри і „революціонерами“, як от Михайло Бойчук, Остап Ганицький чи той же Струхманчук. Коли ми від галичан дечого навчилися, то й вони не менше переймали від нас: наприклад, у мові, особливо у київській вимові слів і речень, позбувши чужого для нашого вуха шепелявлення на польський зразок. В. Коцький навіть один час керував нашим громадянським хором, а Михайло Рудницький, разом з Ярославом Федорчуком, виступав репрезентантам Громади в різних ім-презах. Федорчук завжди був, так би мовити, „хребтом“ нашого товариства, хоч і мріяв про інше, зложене з самих інтелігентів, куди б, як мені же раз призначався, можна було б запросити і чужинців та прийти у „смокінгу“...

Ось коротенькі дані про тих галичан, що в різні часи належали до Громади:

1. Ярослав Федорчук, ініціатор, фундатор і довголітній секретар Громади.

(Див. про нього докладно „Україна“ ч. 6, стор. 413).

2. Д-р медицини В. Шмігельський, фундатор і „меценат“ Громади, що й завжди матеріально підтримував, але ніколи до неї не заходив, бо мешкав да-леченько на провінції, до того ж мав постійно клопіт з роличами дружини, француженки, яку так і не навчив любити Україну. Вмер трагічно в березні 1912 р. Поховав з Перемишля.

3. *Михайло Бойчук*, родом з Теребовельщини, народився 1884 р., геніальний мальляр, засновник лідової мистецької школи, званої в Парижі "нео-візантійською". Фундатор Громади, але брав участь переважно в її "Артистичній Секції", заснованій 1910 р. Мав біля себе цілий гурт співробітників артистів. Бойчук тоді жив "на віру" з полькою Софією Сегно, що теж належала до Громади (в мене збереглася їх світлина). В нашім гурті була і його майбутня дружина, панна Надіїнська, однак вона ніколи до Громади не приходила, так само, як і найділніший з його учнів, теж член Громади, Микола Касперович, родом з Чернігівщини. Про школу Бойчука, за його ж апробатою, я був написав до "Діла", в червні 1910 р., велику статтю. Зберігається в мене також і рукописна "Автобіографія" Бойчука, як і кілька його малюнків. 1937 р. Бойчука заарештувало НКВД, і за ним слід погинув...

4. *Михайло Паращук*, фундатор Громади, артист-різьбар і стипендіят митрополита Шептицького. Виконав погруддя Шевченка, що прикрасило домівку Громади. Брав участь у конкурсі на пам'ятник Шевченкові у Києві. Був членом "Артистичної Секції". В листопаді 1909 р. Паращук виїхав до Мюнхену. Одружився з киянкою і мав від неї дочку. Від 1926 р. жив постійно у Софії. У мене зберігаються світlinи його паризьких праць; щодо виліпленого ним мого погруддя, яке в Громаді жартома називали "шагробок", воно під час війни загинуло в Парижі. 1915-1917 рр. Паращук працював по тaborах українських полонених, де виконав пам'ятник померлим воїкам (у Веселії, здається) і навчав у заснованій там гончарській школі. Не дуже талановитий різьбар, але добрий патріот і щирій товариш-приятель.

5. *Василь Коцький*, родом з Сокалю, теж мальляр і стипендіят митрополита Шептицького. Приїхав до Парижу в травні 1910 р. Брав жваву участь у діяльності Громади, де один час, як я вже згадував, керував хором. Скінчив Krakівську Академію Мистецтв. Був близький до школи Бойчука, але в деяком різниці: це була міцна, своєрідна натура. Деякий час мешкав у приміщенню Громади, бо не мав чим платити мешкання. У мене зберігаються чотири його малюнки; було п'ять, але один я подарував згаселому проф. В. Сімовичеві, що його він депонував в Українському музею в Празі, де, між іншим, цей малюнок був закаталогізований як "невідомого" мистця! В Галичині розмальовував церкви. Скінчив своє життя на війні 1916 р.

6. *Михайло Рудницький*. Належав до Громади з грудня 1910 р. Брав діяльну участь у різних імпрезах товариства. Входив до Ради Громади. Вчився в Сорбоні і належав до "Франко-Слов'язького" Товариства, де пропагував український визвольний рух. На "Звеличанню" 50-ліття смерті Шевченка відчитав українською мовою доповідь про поета. У французькому збірнику «Mille Nouvelles nouvelles» помістив переклад новелі Яцкова "В монастирі". Приятелював з чехами. Тепер професорує у Львівському університеті і є змушений усякими способами, здебільша ганебними, запобігти ласки у "старшого брата". Людина розумна, з широкою європейською світотою.

7. *Яків Струхманчук*, теж стипендіят митрополита Шептицького. Вчився в Паризькій Академії Мистецтв. Приїхав до Парижу в січні 1911 р. Брав діяльну участь у Громаді, але його ніхто не поважав. Був супротивником школи Бойчука, проти кого написав статтю в "Ділі". Людина неврівноважена, амбітна й заздрісна, однак талановита. Загинув на Україні під Советами...¹⁾

1) Графік та карикатурист Яків Струхманчук (народився 1884 р.) брав діяльну участь у зшитках «Західна Україна», що їх видавала в Києві 1927-1932 рр. спілка революційних письменників «Західна Україна», під редакцією В. Атаманюка, Д. Загула, М. Козоріса та Д. Рудика. Згодом усіх їх «зліквідували».

8. *Володимир Бачинський*, приїхав до Парижу в лютому 1911 р. Колишній голова віденського Товариства "Поступ". Тримався остоною Громади.

9. *Гаспарський*, невідомо як на ім'я, походив з Закарпатської України. Вступив до Громади в травні 1909 р., але діяльної участі в ній не брав.

10. *Северин*, теж не знати, як на ім'я. Маляр. Вступив до Громади в 1913 р., але в її житті активної участі не брав.

11. *Остап Ганицький*, приїхав і вступив до Громади напередодні війни, навесні 1914 р. Син священика з Рудок. Трохи надірзаний хлопець, але щирий і присмішливий. З вибухом війни був як "австрієць" інтернований і натерпився великої біди. По довгих заходах, мені вдалося його визволити. Він приїхав до мене в Женеву, а потім повернувся до Галичини. (Див. про нього мої спомини в "Червоній Калині", 1938 р.).

12. *Роман Ярослав Секела*, студент Сорбози в кінці 1913 р. Був за болячкою на моїм церковнім шлюбі в Парижі в лютім 1914 р.

13. Була ще членкінкою Громади якась паніочка зі Львова, але не пригадую, як її на ім'я. Вона була студенткою і участі в діяльності Громади не брала, хіба що співала у хорі. Приїхала до Парижу десь 1913 р.

В грудні 1911 р. відвідав Громаду гість з Галичини, посол до віденського парламенту, Володимир Сіагалевич. Його випадково зустріли в "Люврі" та й привели до Громади. Опозідав він нам дуже цікаві речі про Галичину і обструкцію Українського клубу в парламенті. Приїхав він до Парижу (чому, власне, до Парижу?) купувати давнину, подібні до тих, що їх вішають коровам на шию у Швейцарії. Це для заглушування промовців під час дебатів у парламенті! Дуже балакучий — ми назвали його "орателем", від російського слова "орать" (горлати, кричати безупину) — Сіагалевич спочатку разомовляв з нами як десь на вічу селянськім... Потів, зрозумівши свою помилку, вибачався тим, що ніяк не сподівався знайти на чужині організацію з політичних надіншпрянців високої свідомості і культури. Сміялися ми тоді з "вного" у вічі, кажучи, що певно він уважає, що тільки галичани є справжні українці!. А разомовляв він достить нечистою мовою, з польсько-німецьким акцентом. Все ж громадяни були дуже раді високому гостеві й упросили його зробити доповідь про життя й діяльність Маркіяна Шашкевича, чий ювілей тоді саме спиралили в Краю. Це він і виконав 30 грудня 1911 р., в присутності двох десятків громадян. Після доповіді, звичайно, пішли на пиво до каварні "Ліля"²⁾), — по нашому "бузок", де співали й розмовляли до другої години вечі, а потім ще й на вулиці співали, чому віденський посол дуже дивувався.

З Галичиною ще в'яжеться мій відчit, що віdbувся у лютому 1911 р., про моє перебування там у 1910 р., а також заходи до видання пропагандистської брошюри про вбивство поляками, під час студентських заворушень, маляра Адама Кондка. На видання збиралі копти підписним листом, але з того нічого не вийшло, бо зібраних грошей не вистачило. На жаль, і рукопис загинув, а там були й мої спомини про цього талановитого маляра, з ким я мешкав в одній кімнаті в "академічнім" домі, та взагалі про рух за засновання Українського університету у Львові, зокрема про віча, що їх улаштовували студенти, а поміж ними і я, по всіх селах Регатинщини.

Загалом, треба сказати, що наші земляки з Галичини внесли також і свою лепту в національно-державницьку діяльність Паризької Громади в ті, тепер вже далекі, часи перед першою світовою війною.

Євген Бачинський

²⁾ «La Closerie des Lilas». 20, avenue de l'Observatoire.

Цензурів утиски на Україні

(До історії російської цензури на Україні на початку ХХ в.)

Дослідники блискучого розквіту української культури по першій революції в Росії 1905 р., коли в Україні уможливлено друк українською мовою, здебільшого не ураховують того щігловочого періоду, що охоплював переважно останні 30 років перед цією революцією. (Цьому важливому періодові, на жаль, мало приділено місця і в останньому капітальному виданні "Енциклопедії Українознавства"). Та підготовча робота провадилася сстями тих українських патріотів, якого прийнято з деяким презирством називати "українофілами", "культурниками", "просвітинами", не уявляючи собі, що в умовах 1880-х чи 1890-х років треба було мати більше громадянської мужності, щоб російською мовою провадити українське освідомлення, ніж 1917 року вимагати самостійної і незалежної української держави. Що за це освідомлення, дарма, що російською мовою, люди втрачали посади, а то й опинялися на далекій півночі... Приклади П. Єфименка, О. Русова, І. Чубинського, Н. Молчановського та інших свідчать про те, що російська мова не гарантувала від поліційної небезпеки, трусу, заслання тощо. Так само, як сама українська мова ще не свідчила за національну свідомість. Академік А. Кримський якось сповідав про свою розмову з І. Житецьким. Молоденький Кримський закинув Житецькому, чому він часто размовляє російською мовою. Житецький підвів його до вікна і показав на поліцая, що стояв на посту: "Як ви гадаєте, якою мовою размовляє він з своєю жінкою? Напевно, українською. А якби він довідався, про що размовляє ми з вами російською мовою, ручуся, забрав би нас до "каталяжки" (так називали місця, куди заліцілі садовили заарештованих).

Наприкінці XIX ст. у Києві було засновано "Літературно-Артистичне Товариство" ("Литературно-Артистическое Общество"), що об'єдувало наукові, літературні й мистецькі сили Києва. Головували в ньому по черзі В. Науменко, Олена Пчіка, М. Соловцов (антрепренер і артист). Науково-популярні виклади чергувалися там з концертами, за участю М. Лисенка, М. Заньковецької, М. Садовського, М. Кропивницького, що притягали широку авдиторію, переважно української молоді. З початком ХХ ст., з посиленням революційних рухів, воно, "Літературно-Артистичне Товариство", відбивало чимраз яскравіше ці настрої. Доповіді марксиста В. Водовозова, наприклад, мали величезний успіх і викликали палкі дискусії. 20 листопада 1904 р. в "Літературно-Артистичному Товариству" було влаштовано політичний банкет, де приват-доцент економіст В. Железнов виголосив промову, вимагаючи конституції. Згодом, з перемогою реакції, всі, що виступали на цьому банкеті, покутували свою сміливість: зокрема, Железнов утратив катедру в Київському університеті.

Щобіч створення організацій, що ширili національну свідомість серед київської інтелігенції та студентської молоді, вживалися також заходи задля ширення освіти серед широких мас населення. Це було нелегке завдання, бо майже єдиним засобом впливу на київські вародні маси було "Товариство Грамотності" ("Общество Грамотности"). Воно, правда, мало цілу мережу школ, від початкових до фахових, влаштовувало популярні виклади з різних галузей знання, зокрема з історії України, концерти тощо. В його "Народному домі" при Великій Васильківській вулиці було приміщення для театру, де часто виставлялися українські вистави. Такий розвиток "Товариства Грамотності" став можливий завдяки діяльності голови, В. Науменка, та його більшіх співробітників, проф. І. Лучицького з дружиною, М. Требінської, Є. Киялицького,

М. Василенка, Л. Старицької-Черняхівської, та мінливої маси студентської молоді, що завжди брала діяльну участь у всіх заходах "Товариства".

Поміж згаданими тут особами зокрема заслуговувє на увагу проф. І. Луцицький. За фахом професор західно-европейської історії (в першу чергу — французької революції), він мав видатне європейське ім'я. Тісним зв'язкам Луцицьких з західно-европейськими науковими та літературними осередками сприяла чимало його дружина, Марія Вікторовна, відома перекладачка творів В. Гюго, Е. Золя, Б'єрнестерна Б'єрнесона, Г. Ібсена та інших письменників на російську мову. Ці, дуже дешеві, видання, можна сказати, вперше знайомили не лише російську, але й українську інтелігенцію з цими письменниками (до речі, ті переклади зраджували українське походження перекладачки, і не раз викликали суверу критику російських журналів). І. Луцицький працю над джерелами французької революції поєднував з дослідженням джерел української історії, зокрема "Румянцевського Опису". Він брав активну участь у громадському житті, як член Золотоноського повітового та Полтавського губерніяльного земства, Київської міської Думи і, жареніт, як член III "Государственої Думи". В останній він вимагав, щоб українську мову запровадили не лише в школах України, а також і в мирових судах.

До близкучого розквіту української культури після революції 1905 р. багато причинилися газети, що хоч і мусіли, з огляду на цензуру, виходити російською мовою, проте були присвячені українським справам. У Харкові виходив "Южний Край", у Катеринодарі — "Кубань", у Житомирі — "Волынь", у Катеринославі — "Придніпровський Край", тощо.

Першу спробу в Києві видавати газету українського напряму було зроблено 1894 р. Група поступових українських діячів взяла в оренду в проф. А. Антоновича (він переїхав до Петербургу, де дістав посаду товариша міністра фінансів) газету "Кіевское Слово". Ця група складалася з І. Луцицького, В. Науменка, М. Василенка, Г. Александровського, Є. Кивлицького, Е. Синицького та інших. Постійними співробітниками газети були Олена Пчілка, Л. Старицька (псевдо "Маленька мушка"), тощо. Фактичним редактором був М. Василенко. Але ця перша спроба не вдалася: ця група витримала лише 3 місяці, і газету взяли інші люди. Головною причиною невдачі були матеріальні перешкоди, що їх видавці, переважно педагоги середніх шкіл, не могли подолати.

Року 1903 та сама група, що набула певного досвіду у видавничій справі, заснувала вже більшу розмірами газету "Кіевские Отклики". Заснована на паях, вона мала колегіальну редакцію. Офіційними видавцями її були спочатку І. Луцицький і Є. Кивлицький, пізніше — проф. А. Рузський і М. Требінська. Офіційним редактором газети спочатку був І. Луцицький, але згодом редакторами були В. Науменко, О. Саліковський (відомий в українських колах Києва як Фомич), В. Железнов; фактично ж газету ввесь час редагував М. Василенко. Секретарем редакції найдовший час працював О. Саліковський.

Постійну й діяльну участь у "Кіевских Откликах" брали: В. Александровський, Г. Александровський, В. Бернштам, С. Буда, В. Водовозов, Д. Доронін, Ф. Єреміїв, С. Єфремов, М. Загрязков, Я. Імшенецький, В. Короленко, Б. Кістяківський, Ю. Кістяківський, А. Кримський, М. Лисенко, Л. Личков, М. Могилянський, А. Марголін, С. Петлюра, В. Пискорський, В. Перетц, Олена Пчілка, М. Ратнер, О. та С. Русови, Є. Синицький, І. Стешенко, Л. Старицька-Черняхівська, ІІ. Тутковський, І. Франко, О. Черняхівський, Є. Чикаленко, І. Шраг, А. Ярошинич, Л. Яснопольський та багато інших.

"Кіевские Отклики" півдико засновували відатне становище не тільки у Києві, але і на всій Україні. Участь новажних наукових та громадських сил, безпартійність органу, що видно зі складу співробітників, притягували широкі

Група співробітників журналу «Київська Старина»

Сидять: зліва — Павло Гнатович Житецький, Олександер Матвійович Лазаревський, Василь Васильович Тарновський, Михайло Корнійович Чалий, Микола Васильович Шугуров, Володимир Боніфатійович Антонович, Кость Петрович Михальчук, Андрій Володимирович Стороженко, Володимир Іванович Шербіна. **Стоять:** Євген Олександрович Ківицький, Микола Прокопович Василенко, Володимир Павлович Науменко, Андроник Йоанікійович Степовіч, Никандер Васильович Молчановський, Орест Іванович Левицький, Микола Володимирович Стороженко, Бенедикт Олександрович Микотін.

На стіні портрети перших видавців-редакторів: Теофана Гавриловича Лебединцева (1826-1888) та Олександра Степановича Лашкевича (1842-1889).

Групу знято в 1892-1893 рр.

Обставини, за яких знято її, описані М. П. Василенко в некрології О. І. Левицького в I т. Записок Соціально-Економічного Відділу ВУАН.

маси читачів, як інтелігенції, так і робітників та селянства. Газета мала читачів не тільки в Наддніпрянській Україні, але також і в Галичині та Буковині. Вона стежила за всіма виявами українського життя, відгукувалася на всі видатні події. Щораз більшою ставала мережа дописувачів і повідомників з різних пунктів України, а редакція газети (при Музичному завулку) робилася осередком українського політичного життя. Варт зачитувати тут враження з невиданих спомінів Михайла Могилянського про редакцію "Київскихъ Откликовъ", коли він, навесні 1904 р., уперше завідав до неї: "Редакція робила враження Запорозької Січі, а ще краще — первозданного хаосу. В численних великих апартаментах, не виключаючи кабінетів редактора та секретаря, товнилося безліч люду, який не мав жодного відношення до газетної роботи і збиравшогося, щоб поблакати. Важко було навіть розібратися у цьому патові: хто тут працює, з ким треба починати ділові розмови".

Зростав також і наклад газети: 1905 р. він був більший за наклад усіх київських газет: "Київські Отклики" мали 13.000 передплатників, а з розрібним продажем наклад доходив до 25.000 примірників.

Незважаючи на великий моральний успіх газети, матеріальне становище її було дуже скрутнє: вона не місідала капіталу, а пізні видавці були мізерні:

вонці мали лише забезпечити вплив на керування газетою. Більшість співробітників не діставала зовсім гонорару, вони дивилися на працю в "Кіевскихъ Откликахъ", як на патріотичний обов'язок, і газеті ніколи не бракувало видатних і талановитих співробітників. Дефіцит видання мусіли покривати місцеві меценати: М. Требівська, В. Симиренко, А. Марголін.

Підготовка до революції 1905 р., загальний страйк, а потім реакція, все це збільшило громадську та політичну роль газети. Редакція її стала ще більше керівником українського життя. Вона провадила зборки пожертв на користь потерпілих від переслідувань уряду, до неї приходили селяни по поради, тому що голова Селянської спілки С. Єфремов був постійним співробітником газети. На сторінках газети друкувалися листи потерпілих від погромів.

Цілком зрозуміло, що газета ввесь час була в гострих конфліктах з цензурою, зокрема, коли 1904 р. до Києва прибув з Варшави цензор О. Сидоров, типовий реакціонер, що зробив досить вдалу кар'єру: революція 1917 р. застала його на посаді голови московського цензурного комітету. У Києві він уклав спілку з Б. Юзефовичем, особою дуже впливовою, що мав зв'язки у вищих колах Петербургу, і що за родиною, можна сказати, традицією, був запеклий україножер.

Вони обидва провадили боротьбу проти "Кіевскихъ Откликовъ" не лише тому, що газета обстоювала інтереси України та українців, а ще й тому, що до після, так би мовити, ідеологічній, боротьби прислулювалася й особиста, — ненависть до київського генерал-губернатора В. Сухомлінова (міністра військових справ з 1906 р.) і, зокрема, до правителя його канцелярії, Никандра Васильовича Молчановського (1856-1906).

Н. Молчановський, одна з найвидатніших постатей українського Києва початку ХХ ст., був учнем В. Антоновича, і доля ворожила йому блискучу кар'єру, але за політичні справи він опинився на засланні в Сибіру. Там з Молчановським познайомився граф О. Ігнатьєв, Сибірський генерал-губернатор, що, діставши пост генерал-губернатора "Південно-Західного краю", привіз його до Києва. З того часу Н. Молчановський беззмінно був за правителя канцелярії генерал-губернатора. Людина виключно талановита, щирий українець, чесний, незалежний у поглядах і поведінці, він користувався пошаною наступників гр. Ігнатьєва, М. Драгомирова й В. Сухомлінова. Своє становище Молчановський вміло використовував на підтримку українських справ і захисту українців.

Цензор Сидоров підтримував Юзефовича в боротьбі проти Молчановського, а той це добре розумів і ставився до Сидорова з неприхованим презирством, чим ще збільшував його ненависть.

З приїздом Сидорова становище київських "опозиційних" газет стало особливо складним. Цензор виникував всілякі можливості, щоб переслідувати ці газети, зокрема особливо йому ненависні "Кіевские Отклики". Тому в редакції цих газет завжди були напоготові і тримали "резерви": якщо цензор викреслював частину готового числа газети, негайно викреслене заміщали з цих "резервів" якимсь старим матеріалом, оповіданнями тощо, і число виходило європейсько. Гірше дошкіляли "штрафи", що їх накладав цензор, і що велими обтяжували і без того кущий бюджет газети.

Після короткого полегшення, що його приніс 1905 рік, коли була скасовано попередню цензуру, становище значно погіршалося: цензор почав конфіскувати цілі числа газети, якщо виходив у них щось "некільківе", — накладати штрафи та притягати редакторів до судової відповідальності, з кого притягали до суду, той не мав права радагувати газети.

1905-1906 рр. ряд видатних діячів опинилися на лаві підеудних: І. Луцицький і В. Науменко, як редактори нової газети "Свобода и Право"; В. Вакар і С. Діжур — як редактори "Кіевского Слова"; О. Саліковський і М. Василенко — як редактори "Кіевскихъ Откликовъ"; останній заплатив за редакторство роком ув'язнення в "Хрестах" (політичній в'язниці Петербургу). Найчиною урядовою мірою переслідування газет було звичайно закриття, але й на це тоді був спосіб: в редакції заздалегідь мали дозвіл на іншу газету, на ім'я когось із співробітників. Отож, коли, 20 січня 1906 р., наказом міністра внутрішніх справ, М. Дурново, "Кіевские Отклики" було закрито, М. Загрязков мав дозвіл на газету "Кіевские Отголоски", і жегайно, за допомогою інспектора друкарень О. Никольського, оформили цей дозвіл; ранком вийшла нова газета, що й було доставлено всім передплатникам "Кіевскихъ Откликовъ". Навіть заголовок було складено так, що багато хто з читачів і не помітив зміни. Але "Кіевские Отголоски" проіснували два дні: в числі 2 редакція "збережено" по-дала: "Як ми вже повідомляли останніми днями...". Цenzor зробив належний висновок про зв'язок між двома газетами, і "Кіевские Отголоски" було закрито, на вимогу цензора Сидорова, вже владою генерал-губернатора.

Та на тому справа не закінчилася. "Кіевские Отклики" наприкінці січня 1906 р., як фенікса, відродилися вже під назвою "Кіевский Голосъ". Але життя його також не було довговічне, і, замість нього, почали виходити "Кіевські Вѣсти". Доля цієї назви була щасливіша: газета проіснувала кілька років, і, якщо не помилуюся, сама зліквідуваласи. Причин для цього було чимало: вже не було потреби в російській газеті, присвяченій українським справам, бо українські газети ширілись по всій Україні. З другого боку, відійшли від "Кіевскихъ Вѣстей" ті самовіддані культурні сили, що колись тримали "Кіевские Отклики": збільшувалася партійне розбиття на Україні: І. Луцицький, В. Науменко, Л. Личков та ряд інших перейшли до газет "конституційно-демократичних"; М. Василенко, перебувши річне ув'язнення, відався науковій праці, магістерським іспитам, і вже не браз участи в керівництві газетою; О. Саліковський переїхав до Москви як редактор "Украинской Жизни"; ліవі, як В. Чаговець, В. Водовозов, перейшли до марксистських органів; С. Фремов, Русови, Г. Чикаленко, О. Пчілка, Л. Старицька-Черняхівська, С. Петлюра — до "Ради" та інших українських газет.

Документ, що його подаємо нижче, — лист цензора О. Сидорова до Б. Юзефовича, — малов, як ставилася російська адміністрація, в особі цензора, до осередків українського руху в Києві, зокрема до "Кіевскихъ Откликовъ", як розпінувала вони їх громадську і політичну вагу. Походження цього документа, що зберігся у моого покійного чоловіка, М. Василенка, таке: в Києві, на Подолі, напроти Братського монастиря, щонеділі була, так звана, "тovкучка", куди прибували різні ремісники з своїми виробами — меблями, посудом, одягом, взуттям, приходили й букіністи з старими книгами, які розміщалися під самим муром монастиря. У одного з них хтось із співробітників "Кіевскихъ Откликовъ" купив книгу: "Вопросы образования", а в ній лежав лист О. Сидорова до Б. Юзефовича. Знахідку передали І. Молчановському, а той — М. Василенкові. Цю книгу було куплено 4 липня 1905 р., як свідчить напис рукою І. Молчановського на конверті.

Н. Полонська-Василенко

ЛИСТ О. СИДОРОВА ДО Б. ЮЗЕФОВИЧА

(Переклад з російської мови)

Київ, 8/III 1905 р.

Вельмишановний Борисе Михайловичу!

Надсилаю Вам витяг з записки, яку я хотів надрукувати. Повний рукопис і надрукований початок надсиляти не варто, бо й те й друге почеркано й рядіс поправками. Може, надіслане придастесь на те чи інше.

Іхати до Петербургу я вирішив неодмінно, але не дуже поспішаю, тому, що перші часи Бельгардт¹⁾ не до київської цензури, та й тепер, з огляду на різні чутки, небезпечно залишати тут родину. Через це, можливо, відкладу подорож до Провідної, але, у всякому разі, не пізніше. Провідної побуду до Петербургу. Цими днями напишу Бельгардті про стан цензури та друку в Києві й попрохаю дозволу приїхати до Петербургу для особистих пояснень, а потім, залежно від його відповіді та інших обставин, виберу час для подорожі.

В тутешньому "Літературно-Артистичному Товаристві" цими днями був великий політичний скандал, що його вчинила молодь, переважно жілівська. Все це сталося з відома "Товариства", і жілівську юрбу привів до "Товариства" кандидат до членів управи його, співробітник "Нашої Жизни" і "Кіевскихъ Откликовъ" Водовозов. Губернатор порушив питання про закриття "Товариства", але, звичайно, Молчановський буде заступатися за це "Товариство", що його натхнеником є Лучицький, а одним з членів управи М-м Косач.²⁾ Не подаю Вам обурливих подробиць скандалу, описаного в ч. з 3 березня "Кіевлянина"³⁾, бо Ви, мабуть, знаєте про ці подробиці з "Кіевлянина" або іншого джерела. Головні органи тутешніх надійних революціонерів це — "Літературно-Артистичне Товариство" для розбурхування революційного нуртування серед "інтелігенції", "Товариство Грамотності" — для підбурювання народу, і "Кіевські Отклики" — для пропаганди і серед "інтелігенції" і серед народу, бо газету цю читають і двірники. Влітку я почав вийну з "Товариством Грамотності" з приводу "Звіту", і тепер Головне Управління⁴⁾ повідомило мене, що Вчений Комітет Міністерства Народної Освіти заборонив цей "Звіт" і визнав діяльність "Товариства" "вельми шкідливою". Якщо не буде вагань згори, сподіваюся незабаром покінчити з "Откликами", не зважаючи на те, що їх підтримує цей революціонер Молчановський: вчора я викреслив цілий другий цензурний аркуш і гадав, що сьогодні "Отклики" не вийдуть, але вони виявилися живучі й вийшли, заповнивши число старими вістками й статтями з запасу. Добре було б скрутити голову цим "Откликам" і "Літературно-Артистичному Товариству"!

Кузьмин-Караваїв, призначений на помічника генерал-фельдцейхмайстра, як я довідався, є брат революціонера проф. Військово-правничої Академії ген. Кузьмина-Караваєва. Шоб цей братик, часом, не діяв в одному напрямі з професором і не видавав, за його посередництвом, військових таємниць.

1) О. В. Бельгардт — Керівничий у справах друку (Управляючий по діламъ печати).

2) Олена Пчілка.

3) Газета консервативного напрямку, що боролася проти "українського сепаратизму".

4) Головне Управління в справах друку.

Тутешні редактори вирішили не посыпати свого депутата (Луцицького) до Комісії Кобеко,⁵⁾ мотивуючи це рішенням присутністю в складі Комісії "таких реакціонерів", як Ви, кн. Цертелев⁶⁾ і Пихно⁷⁾. Замість Луцицького, вони назначали телеграму.

Дружина вітає.

Прошу прийняти запевнення в цілковитій пошані від щиро відданного Вам О. Сидорова.

Київська спадщина

I.

МОСКОВСЬКІ ЛІТОПИСІ XV-XVI вв.

Андрій Боголюбський (1157-1175), що княжив у Владимири над Клязьмою, перший не пішов слідами всіх князів з дому Володимира Великого й не шукав принадного титулу Київського князя. Натомість, він з усіх сил прагнув надати гегемонії в цілій Русі своєму князівству, колисці теперішнього російського народу. Сплюндрувавши 1169 р. Київ, Андрій Боголюбський повернув до своєї владимирської волості, переносячи туди київські культурні пам'ятки, між іншими й славетну ікону Пресвятої Богородиці, що її намалював, як твердить легенда, евангеліст Лука.

Таку ж політику провадив його наступник, Всеволод "Велике Гніздо", до кого пристав далекосяжний титул "великого князя" Владимира над Клязьмою, титул, що крив у собі прагнення панувати півночі над півднем, Владимира над Києвом. Але для цього конче треба було встановити спадковість Владимира від Києва. Це досить важке, здавалося б, завдання розв'язали зовсім легко: до Владимирського Літопису просто доточили початковий літопис, так званий Нестора, що виділо в так званому Лаврентіївському літописі (їого переписав у 1377 р. чернець Лаврентій, на замовлення великого князя Суздалського Дмитра Костянтиновича). Цим самим, владимирські політики кидали "общерусское" гасло, що мало такий великий успіх.

За прикладом Києва, владимирські князі даручили провадити літопис теж духовним особам — крилошанам Успенського собору, що його заснував Андрій Боголюбський у Владимири для осідку нового митрополита північної Русі, кого так даремно цей князь шукав у Царгороді. Знов таки, як це було з св. Софією в Києві, Андрій Боголюбський гарно оздобив Успенський собор. Все це мало за мету довести, що Владимир над Клязьмою є новий осередок Русі, а владимирські князі — найстаріші князі, що одні лише можуть репрезентувати цілу Русь.

Таку ж саму політику продовжувала Москва, коли, 1237-1239 рр., Батий зруйнував Владимир, знищивши велику частину його населення. Московські князі, осягнувши від татарського хана "ярлик" на Владимирське князівство,

⁵⁾ Д. Кобеко, член Державної Ради. Займав посаду директора Публічної Бібліотеки в Петербурзі.

⁶⁾ Князь Д. Цертелев, російський історик філософії (праці про Шопенгауера), поет і публіцист. Консерватор, однак не дуже запеклий. Мав не абицій вплив у тодішніх урядових колах.

⁷⁾ Д. Пихно, видавець та редактор «Кіевлянина», запеклий україножер.

маючи в себе від початку XIV в. митрополита "Києва і всєї Русі", вважали себе за єдиних носіїв цілої спадщини Володимира Великого, цілої стародавньої Русі. Одночасно Москва завзято починає безпосередню боротьбу за київську спадщину, боротьбу, що тривала століття й що її "остаточну" перемогу ми бачимо аж 1939 р., коли "Червона Армія" ввійшла до княжого Львова.

Ця боротьба за київську спадщину була насправді боротьбою проти Литви, а потім проти Польщі, і в ній московський, а потім петербурзький, уряд виявили неабияку завзятість.

Річ ясна, що в таких умовах Москва не могла не звернути уваги на літописання, що в кінці XIV й на початку XV вв. зроблялося там державною справою: Москві потрібна була історична ідеологія, щоб виправдати своїх зазіхання на стародавню Русь. А задля цього треба було зв'язати московські літописи з літописами дотатарських часів. Отже, спільними зусиллями князів і митрополітів, спершу звозять до Москви з усіх міст колишньої Русі літописи, а потім до літопису, зложеного в Москві, просто пришили "Пов'ять Временнихъ Лѣтъ". Отак історія московського князівства зробилася продовженням історії Київського князівства...

Перший московський "Літописний сводъ", що про нього можна більш-менш говорити певно, — це "сводъ" 1409 р., "Троїцький", за Караміном, що згорів 1812 р. Цей "сводъ" має також іншу назву Кипріянівського, бо ініціатором його належить московському митрополитові Кипріянові. Він починався Київським початковим літописом, і мав за завдання довести претенсії Москви на київську спадщину. Тому Кипріян увів туди відомості з історії Литви, куди входили тоді "руські" землі. Нема чого й казати, що цілий літопис співає хвалу московським князям, а найбільше самому Іванові Калиті, твердячи явну неправду, що — мовляв — за його князювання була "велика тишина" й що народ тоді відпочив від "тягости" татар.

1418 р., за митрополита Фотія, було зложене в Москві ще більший літописний "сводъ", що його оригінал також не дійшов до нас, але що його десить легко можна відновити за силу пізніших московських літописів. (Наприклад, Четвертий Новгородський і Перший Софійський літописи). Тут також знаходитьться Київський початковий літопис та інші київські пам'ятки: "Руська правда", устав Володимира Святого, що — мовляв — збудував Владімир над Клязьмою (в дійсності, це місто збудував, за одними джерелами, Володимир Мономах, за іншими — Юрій Долгорукий; вперше це місто подібується в літопису під 1151 р.).

Цікаво відмітити ставлення Москви до іншого осередку стародавньої Русі, Новгороду, де XV в. ваяли гору противосковські настрої й де зродився дух зближення з Західом. На чолі цього руху був архієпископ Євфимій II, який, за словами Серба Пахомія, "отъ странныхъ же или чужыхъ странъ приходящихъ всѣхъ любовию принимамъ, всѣхъ упокоивающе, всѣхъ по достоинству миловаше". В так званому "Новгородсько-софійському своді" 1448 р. автори гостро виступають проти московських претенсій на гегемонію в землях стародавньої Русі. Літопис, наприклад, гарить полк новгородського архієпископа, що не схотів битися з москаліми, й взагалі картає тих новгородців, що, замість того, щоб воювати москалів, "волили" на "большихъ людей", тобто на державницьких чинників у Новгороді.

Очевидачки, що в Московському "своді" 1479 р., що осілив здобуття Новгорода 1471 р., його мешканці розглядаються, як "зрадники", ау й як "зрадники православної віри", так само, як 237 років пізніше політичний "зрадник" Мазепа розглядається, як "зрадник православної Церкви". Зреш-

тою, в тому таки "своді" 1479 р., є чимало явних неправдивих вісток, що мають за мету усунути всі неприємні для Москви речі: літопис, наприклад, під 1339 р. мовчить про те, що Іван Калита причизився до вбивства тверського князя Олександра; під 1341 р. літопис твердить, що новгородці присягали на хрест московському князеві Симонові (справа була якраз навпаки)... Коротко, "свод" 1479 р. підтримував офіційну ідеологію Москви, висловлену в заявлі князя Івана III новгородцям (1471 р.): "Отчина есте моя, люди Новгородстії, изначала отъ дѣдъ и прадѣдъ нашихъ, отъ великого князя Володимера, крестившаго землю Русскую, отъ правнука Рюрикова, первого великого князя земли вашей..."¹⁾. Всі противники московського князя в Новгороді "яко възбѣнѣша, или яко звѣри диві"²⁾.

Між 1513 і 1523 рр. було зложено в Москві так звані "сказанія" про владимирських князів, що, за ними, переможений візантійський ціsar Константин Мономах післав суздальському князеві Владимиrowі Всеvolodовичеві ціарські клейноди, й з того часу великий князь Владимир Всеvolodович "прийняв" титул Мономаха й великі князі владимирські вінчаються царським вінцем, що його, мовляв, надіслав базилеус Константин Мономах. Так було сфабриковано генеалогію московських князів, безпосередніх наступників, через владимирських, київських князів. Цю генеалогію навіть перекладено було на латинську мову для чужинців, — перша спроба московської пропаганди в Європі. А "Літописець" почала царства царя й великого князя Івана Васильевича", зложений коло 1555 р., славословить Івана Лютого, що початок його царювання був, мовляв, початок нової доби в світовій історії.

Отже, всі московські літописи, починаючи від ХV в., були, так би мовити, історичною базою московської політики, базою претенсій московських князів на київську спадщину, через Владимира над Клязьмою. Ідеологічному "збиранню російських земель" передувала політика, що мусила зважати на дійсне відношення сил, а це відношення остаточно перегажало в Москві лише в другій половині ХVІІІ в., після угоди з Хмельницьким.

Шід цим оглядом, московські, а потім петербурзькі, політики були неполітичні, й це збирання ніколи не зникало з обрію ані "приказів", ані царів. Титул "Великий князь всея Руси", що був у Івана Калити лише звичайною оздобою, потрохи заповнився змістом. Вже Іван III 1490 р. заявив ціарському амбасадорові, що велике князівство київське є його "ботчина".

А потім, геть пізніше, коли ціла майже київська спадщина опинилася в руках уже не Москви, а Петербургу, Карамзін у своїй "Історії Государства Россійського" канонізував давню теорію московських літописців, що Россійська імперія була за безпосереднього спадкоємця дотаторської Руси. А звідси пішли вже ненаукові теорії Погодіна й Себолевського про склад населення цієї Русі. Коли не числити короткого "просвітлення" в працах Преснякова й Любавського, Покровського, що на них впливали аргументи М. Грушевського, давня традиція московських літописців оджила в сучасних історичних працах в радянівці. Боротьба за київську спадщину продовжується...

¹⁾ Полное Собрание Русскихъ Літописей, т. VIII, стор. 160.

²⁾ Теж там, стор. 161.

Ті, що знали І. Кревецького

"Україна" (ч. 4, стор. 244-245) вже відзначила десяті роковини смерти І. Кревецького. Бажаючи якомога докладніше освітити постать померлого галицько-українського дослідника, "Україна" звернулася до найближчих співробітників І. Кревецького, М. Андрусяка і В. Дорошенка, з проханням поділитися з її читачами своїми споминами про згаслого.

РЕДАКЦІЯ

I. — М. АНДРУСЯК

...В першу річницю протигетьманського повстання головний редактор газети "Стрілець", О. Назарук, прочитав І. Кревецькому написану статтю, де він підкresлював далекосягле значення цього повстання, що в ньому, як відомо, він сам брав участь. Тоді І. Кревецький, як він сам оповідав мені, запитав О. Назарука: "Чи ви засталивіся над тим, що цим повстанням ви завалили українську державу?". О. Назарук нічого не відповів, але своєї статті не вмістив у "Стрільці".

Очевидччики, І. Кревецький був український державник, а не безкритичний звеличник гетьмана П. Скоропадського, що його пізніше відречения від претенсій на Карпатську Україну він засуджував.

За часів ліквідації уряду УНР, в Кам'янці, колишній міністер просвіти Антін Крушельницький запропонував І. Кревецькому значну суму грошей, щоб він виїхав за кордон і заснував там літературно-наукове видавництво, але І. Кревецький виїхати відмовився, воліючи ділити долю УГА.

Перед виїздом того самого Антона Крушельницького до УРСР, — де, як відомо, його стрінula катастрофа, — І. Кревецький, у ширій розмові з ним, вказував, що більшовики не простять йому ніколи, що він був за міністра УНР. Ale на це А. Крушельницький іронічно відповів, що він не одну дурницю зробив у своєму житті; такою дурницею й була його участь в уряді УНР...

Листувався І. Кревецький також з колишнім корифеєм московільського руху в Галичині д-ром Юліяном Яворським, що, признаючи перед Кревецьким, перемогу української національної ідеї між галицьким громадянством і визнанючи свої помилки, водночас зазначав, що він мусить послідовно триматися своєї лінії, щоб вмерти могіканом галицьких московілів.

При виборах дійсних членів НТШ Кревецький все обстоївав думку, що тільки наукова праця, а не особисті чи партійні упередження, повинні тут рішати: саме тому він, усупереч тим дійсним членам НТШ, що були зв'язані з екзильним центром УНР у Варшаві, зреферував кандидатуру на дійсного члена історично-філософічної секції НТШ проф. І. Борщака, з Парижу, вибраного єдноголосно за засіданням згаданої секції дnia 18-го жовтня 1935 р. Проте тогочасний Виділ НТШ, під натиском членів УНРівців, промовчав цей вибір, і через це згаданого нашого вченого вибрало НТШ на скіタルщині в друге своїм дійсним членом (25-го лютого 1949 р.).

Як директор бібліотеки НТШ, Кревецький був справжнім товаришем, а єве наставником працівників цієї бібліотеки, світів їм прикладом своєї точності у виконуванні службових обов'язків та в збереженні бібліотечного майна. Не зважав на членів Виділу НТШ, ні на близьких друзів, коли хто провинився, затримуючи довше визначені в бібліотеці книжки.

Хоч бібліотека НТШ була головним джерелом праці дійсних членів НТШ, то деякі з них у Виділі заступали інтереси управителів підприємств НТШ: квінтарні, переплетні й друкарні. Після розмов з Кревецьким і іншими дійсними

членами НТШ, автор цих рядків розпочав акцію проти цього нездорового явища в НТШ у львівських газетах ("Новий Час", 1937, ч. 94; "На передодні" (15. X. 1937). Тоді Виділ НТШ завісив підписаного в йому службовому заняттю як працівника бібліотеки, хоч дійсний член має право прилюдної критики Виділу НТШ. Кревецький тоді, солідаризуючися з підписаним, зрікся посади директора бібліотеки, вказуючи, що Виділ не може усувати працівників бібліотеки, оминаючи її керівника. Більше того, Кревецький помагав мені вкладати відповідь на закиди Виділу, що після місяця закликав мене знову до праці в бібліотеці, а на загальних зборах звільнив управителя переплетів й друкарні, що через недостатню контролю Виділу, доробився до значного майна. Проте Кревецький не схотів уже обнати керівництво бібліотеки, не зважаючи на пропозицію Виділу.

Більшовицька окупація 1939 р. викликала в Кревецького духову депресію. Кревецький ненавидів більшовиків у такій мірі, що навіть 1929 р. не брав участі в бенкеті на честь тогочасного голови НТШ Кирила Студинського, тому, що туди був запрошений тогочасний консул СРСР у Львові, Георг Лапчинський, відомий з погромів організацій українських національних діячів у 1918-1921 pp.

II. — В. ДОРОШЕНКО

... Після Зелених свят 1908 року, я вдруге прибув до Львова, вже як політичний втікач, і оселився в Академічному Домі, студентському "гуртожитку", чи то як "бурсі". Тут я й здобався з Іваном Івановичем Кревецьким, що тоді також мешкав в Академічному Домі й завідував бібліотекою НТШ, яку 1907 р. перенесено сюди з кам'яниці Товариства при вул. Чарнецького, 26. Від 1909 р. я став, на прохання Івана Івановича, допомагати йому впорядковувати бібліотеку. Працював я подінно, дістаючи щодня одну корону. Але згодом, завдяки Іванові Івановичеві, я одержав постійну посаду в бібліотеці, ставши на чолі бібліографічного бюро, що мало реєструвати біжучу українську бібліографію та доповнювати бібліографію Івана Омеляновича Левицького від 1900 р.

З Іваном Івановичем ми були в дуже добрих відносинах, не зважаючи на те, що я був "східняк", а він "західняк", що я належав тоді до українських соціалістів-демократів, а він був націонал-демократ; що я чимраз більше сходився й зааризнувався з Михайлом Сергійовичем (Грушевським), а він, завпаки, відходив від нього й ставав по боці його не друзів, а вкінці цілком розійшовся з ним і покинув "Українську Видавничу Спілку", де був членом дирекції. Але Кревецький робив це не з якоїсь користі. Йому міг не підobaтися своєрідний автократизм Михайла Сергійовича, хоч мушу сказати, що Грушевський не встравав у бібліотечні справи взагалі й вічим не допікав тут Іванові Івановичеві. Тільки останній був великий приятель Степана Томашівського, що з найвідданішого, найулюбленішого учня й приятеля Михайла Сергійовича став непримиреним його супротивником — особистим і ідеологічним.

1919 р., в лютому, в Станиславові, ми стрінулися з Іваном Івановичем, як давні приятелі, й навіть мешкали разом в одній кімнаті. Він намовляв мене стати співробітником "Республіки", але я не схотів зв'язувати собі рук сталим співробітництвом і тільки спорадично містив у юїї свої статті та замітки. Кревецький не мав легкого пера, він не був створений на публіциста, а на мозольного дослідника, що любить орудувати фактами. Кревецький міг дуже легко написати реляцію, скласти звіт, але написати передову статтю було йому понад силу. Він не раз і листа не міг написати відразу, а кілька разів починав і дер написане. Зрештою, в тому неспокійному, швидкомінливому часі не легко було писати провідні статті навіть дуже досвідченному політикові-публіцистові,

а не те молодому історикові. Тож вступні статті в "Республіці" звичайно були дуже короткі й сухі.

Повернувшись до Галичини, Кревецький довго хворів, а, видужавши, написав до мене, розпитуючи про бібліотеку, книжкові новини та просив прислати щось з них. Шам'ятаю, що я вислав йому пачку книжок, але місцева цензура сконфіскувала їх, хоч то були книжки, видаві вже за польської влади у Львові. Поздоровівші, Іван Іванович приїхав до Львова, де, розуміється, перебрав від мене керівництво бібліотекою. Властиво, ми обидва нею керували. Установилося своєрідне двовладдя, що було зовсім природно. Бо, за довгий час відсутності І. Кревецького, і стороння публіка, і наша влада, — президія й члени Управи НТШ, — звикли звертатися до мене в різних справах. Тим більше, що я був свого роду довідкове бюро щодо потрібної тому чи іншому читачеві літератури, та й при моїй помозі легше було позичити бажану книжку.

Іван Іванович біо дивився на бібліотеку, як на архів друків, а не на типично. Він волів бачити книжку на полиці, в усій її незаймавості, нерозірану, як музею річ. Подібний ригоризм був у Кревецького не лише у відношенні до рідких українських книжок, але й до інших видань, що не були зовсім білі круки. Це було не раз причиною конфліктів цієї доброї душі людини з багатьма читачами, не лише звичайними *Servi Dei*, але й з науковцями на віть того ж таки Товариства. Останні, щоб не псувати настрою Кревецькому, удавалися до мене. Отож не раз я був у колізії, бо кінець-кінцем мусив брати відповіальність на себе. Але як я з тієї чи іншої причини не міг, чи не хотів комусь позичити якогось видання, то звичайно, закривався директором: ідіть, мовляв, до Кревецького.

Але все це не перешкоджало вашій приязні, товарищеским відносинам. Ми й по його повороті часто ходили разом на обід чи вечірню, поки я не одружився. Коли НТШ доручило Кревецькому редактувати "Стару Україну", то я був один з найближчих її співробітників: не тільки сам писав до журналу, але й поправляв зміст і мову, помагав у коректі. Взагалі, працювати з Іваном Івановичем було приемно. Як редактор був він дуже приступний, лагідний, без тієї чванливості, якою відзначаються інші за його місці.

На жаль, К. Студинський, тодішній голова НТШ, байдуже поставився до "Старої України" й не перешкодив завідательці книгарні НТШ, цокійній Клементіні Шанкевичевій, завалити часопис. Вона не тільки не ребила реклами "Старої Україні", але навіть приховувала її від покупців. Все ж часопис, усунутий цим махінаціям, ставав уже на ноги, коли, через спротив Шанкевички, К. Студинський причинив його видання.

Студинський зробив великий промах, і я нікак не можу зрозуміти цього його вчинку. Поясню хіба це тим, що Кревецький і Студинський були ідеологічні вороги: Іван Іванович ненавідів більшовиків, а Кирило Осипович був відомий радянофіл і любив привелюючи звати себе "комсомольцем". Це раз. А друге — Кревецький вимагав від Студинського повернення купи рукописів, що іх той позичив з архіву бібліотеки, а Студинський не звертав їх, і, одного разу, на рішуче домагання Кревецького, він вибухнув і полаявся з ним. Справа, зрештою, була така заплутана, що Студинський звідусіль понабиралиши рукописів, не хотів був розібраться, що є його власність, а що є власність бібліотечна чи якесь інша.

Поява більшовиків у Галичині 1939 р. інгіршила давню недугу Кревецького, кинувши його в моральну депресію. Він нікак не сподівався, що доведеться знаву бідувати під ненависним режимом, кривити душою, бритися з своїми переконаннями, а головне, бачити руїну свого діла, що йому він віддав майже ціле своє життя, та бути за безсильного «відка» більшовицького господарювання

а не те молодому історикові. Тож вступні статті в "Республіці" звичайно були дуже короткі й сухі.

Повернувшись до Галичини, Кревецький довго хворів, а, відужавши, написав до мене, розпитуючи про бібліотеку, книжкові новини та просив прислати щось з них. Нам'ятаю, що я вислав йому пачку книжок, але місцева цензура сконфіскувала їх, хоч то були книжки, видаві вже за польської влади у Львові. Поздоровівши, Іван Іванович приїхав до Львова, де, розуміється, перебрав від мене керівництво бібліотекою. Властише, ми обидва нею керували. Установилося своєрідне двовладдя, що було зовсім природно. Бо, за довгий час відсутності І. Кревецького, і стороння публіка, і наша влада, — президія й члени Управи НТШ, — звикли звертатися до мене в різних справах. Тим більше, що я був свого роду довідкове бюро щодо потрібної тому чи іншому читачеві літератури, та й при моїй помочі легше було позичити бажану книжку.

Іван Іванович біо дивився на бібліотеку, як на архів друків, а не на фізичальню. Він хотів бачити книжку на полиці, в усій її незаймавості, перозірану, як музеїну річ. Подібний ригоризм був у Кревецького не лише у відношенні до рідких українських книжок, але й до інших видань, що ве були зовсім білі круки. Це було не раз причиною конфліктів цієї добреї душі людини з багатьма читачами, не лише звичайними *Servi Dei*, але й з науковцями навіть того ж таки Товариства. Останні, щоб ве писувати настрою Кревецькому, удавалися до мене. Отож не раз я був у колізії, бо кінець-кінцем мусив брати відповідальність на себе. Але як я з тієї чи іншої причини не міг, чи не хотів комусь позичити якогось видання, то звичайно, закривався директором: ідіть, мовляв, до Кревецького.

Але все це не перешкоджало нашій приязні, товариським відносинам. Ми й по його повороті часто ходили разом на обід чи вечірню, поки я не одружився. Коли НТШ доручило Кревецькому редактувати "Стару Україну", то я був один з найближчих її співробітників: ве тільки сам писав до журналу, але й поправляв зміст і мову, помагав у коректі. Взагалі, працювати з Іваном Івановичем було приемно. Як редактор був він дуже приступний, лагідний, без тієї чванливості, якою відзначаються інші за його місці.

На жаль, К. Студинський, тедішній голова НТШ, байдуже поставився до "Старої України" й не інерешкодив завідательці книгарні НТШ, покійній Клементині Шанкевичевій, завалити часопис. Вона ве тільки не робила реклами "Старої України", але навіть приховувала її від покупців. Все ж часопис, усунутич прям махінаціям, ставав уже на ноги, коли, через спротив Шанкевички, К. Студинський припинив його видання.

Студинський зробив великий промах, і я віяк не можу зрозуміти цього його вчинку. Поясню хіба це тим, що Кревецький і Студинський були ідеологічні тороги: Іван Іванович ненавідів більшовиків, а Кирило Осипович був відомий радянофіл і любив приселюдо звати себе "комсомольцем". Це раз. А друге — Кревецький вимагав від Студинського повернення купи рукописів, що їх той позичив з архіву бібліотеки, а Студинський не звертав їх, і, одного разу, на рішуче домагання Кревецького, він вибухнув і полаявся з ним. Справа, зрештою, була така заплутана, що Студинський звідусіль понабиралиши рукописів, не годен був розібратися, що є його власність, а що є власність бібліотечна чи якась інша.

Поява більшовиків у Галичині 1939 р. погіршила давню недугу Кревецького, принувши його в моральну депресію. Він пік не сподівався, що доведеться сковувати під генависним режимом, кривити душою, критися з своїми переконаннями, а головне, бачити руйну свого діла, що йому він віддав майже ціле свое життя, та бути за безспильного свідка більшовицького господарювання

в бібліотеці, чистки, опечатування архіву, арендування науковців... А до того всього — зима 1939-1940 рр. була дуже лютая: з приходом більшовиків наступила й паливна криза. Іван Іванович жив і перед тим надто убого, а тепер його становище значно погіршало. Старий кавалер, що жив самотньо, замкнено, не дбаючи про життєві вигоди, Кревецький зовсім занедбав недугу, що тепер почала його нищити з щораз більшою силою. А опікуватися ним не було кому. Прийшов страшний, просто жорстокий час, коли людям, придущеним тяжкою працею й нечуваним терором, ніколи було журитися долею самотнього Кревецького, а рідня його була далеко. За того часу нелегко було дібратися до Роздолу. Признаюся до гріха, — ми всі маловажили стан здоров'я Івана Івановича. Думали, — застуда — минеться... Тимчасом, він танув у нас перед очима. Треба було рятувати. А тут нелегко було за більшовицької управи бібліотеки лікуватися, не можна було лежати в хаті, а треба було точно ходити на працю. Зрештою, Іван Іванович завжди був обов'язковою людиною, що все сумлінно виконував свою роботу. Але вкінці сили покинули його, він не міг далі працювати. Проте директор бібліотеки, більшовик, пік не хотів вірити, що Іван Іванович є поважно хворий: все зволікав з відпусткою, мовляв, ще трохи зачекайте. Але вкінці він таки згодився, і Кревецький пішов до санаторії Каси хворих. Там виявилося, що його треба оперувати. Внедовзі по операції його з санаторії виписали, ніби видужалого, а в дійсності як безнадійно хворого, кому одна лише дорога на той світ. І дійсно, страшно було дивитися на цю ніби поздоровілу людину: схуд, почорнів, очі запали, ледве пересувався. Єдине було бажання Кревецького — вирватися зі Львова додому, до сестри. Вкінці вдалося добути автобус й перевезти смертельно хворого до Роздолу. Тут ведовго він прожив і передчасно покинув нас.

ШЕВЧЕНКОВЕ СВЯТО В МОСКВІ 1909 РОКУ

1909 року, у 95-річчя народження поета, засłużене “Товариство аматорів російського письменства при Московському університеті”, найстаршому університеті в величині царській імперії, улаштувало Шевченківське свято, що прибуток з нього мав піти на будову пам'ятника поетові в Києві. Організацію свята взяли на себе І. А. Белоусов (1863-1930), що від 1886 р. аж до кінця свого життя присвятив усю свою енергію перекладата, щоб популяризувати Шевченка на російській мові (переклади його вийшли в 12 збірках); Антін Калішевський (1863-1925), російський письменник українського роду, директор університетської бібліотеки в Москві, і Микола Янчук (1859-1925), український письменник і етнограф, фактичний редактор журналу “Этнографическое Обозрение” в Москві й автор українських п'єс (“Вихованець”, “Пилип Музика”...).

Свято відбулося 19 березня (ст. ст.) 1909 р. за такою програмою:

М. Янчук: Трагедія Шевченкового життя.

А. Калішевський: Мотиви Шевченкової поезії.

Олекса Новицький, український історик мистецтва: Шевченко як маляр.

А. Ярещенко й І. Белоусов декламували вірші з “Кобзаря”, а М. Філянський прочитав вірш, присвячений пам'яті поета. На цьому скінчилася перша частина свята.

У другій частині оперів артисти Марія Дейча-Сивицька й Лідія Зв'ягінська та оперовий артист Трубін співали Шевченкові поезії в музичній обробці українських композиторів. Аматори бандуристи з хором виконали кілька Шевченкових речей, — усе це з відповідною українською декорацією й світловими ефектами. Афіша свята спедіяльно підкреслювала (такі були тоді часи лихоліття!), що “дозволяються національні костюми”.

Україніка в Штутгарті

I. — ОСТРОЗЬКА БІБЛІЯ

Штутгартська крайова бібліотека (*Landesbibliothek*), колишня “Королівська”, посідає дуже багату й славну збірку біблій різними світовими мовами. Є там майже всі біблії і мовами слов'янськими: чеські (від 1488р.), польські (Краківська 1561 р. й Берестецька або Радивилівська 1563 р.), хорватські, венецькі, як також і наша Острозька біблія (1581 р.) та її московський переклад з 1663 р., тощо.

В основу штутгартської збірки лягла відома збірка біблій, що її власником був німецький пастор у Копенгагені, Josia Lorck († 8. II. 1785 р.). В нього закупив її вюртемберзький герцог Карл-Евген у лютому 1784 р. за 4.000 давських і 100 голландських дукатів, призначивши, крім того, Льоркові ще й річну пенсію в 150 золотих рейнських, що її по смерті пастора діставала його дружина.

Ця Льоркова збірка нараховувала 1785 р. 5.000 біблій (6.000 томів) й мала вже біблії чеські, польські тощо, як також і згадану вище Острозьку, з її московським перекладом. Обидві останні біблії Льорк міг придбати десь у 1780-1783 рр., бо ані в його «Catalogus bibliorum» (Копенгаген, 1773), ані в його «Die Bibelgeschichte» (Копенгаген — Лейпциг, 1779-1783, ч. 1-2) їх не згадано. Льорк підкреслює лише там, що ті біблії були «rarissimae», й до того дорогої (*Catalogus...*, стор. 85), та що вартість Острозької біблії є без порівняння дaleко більша за іншу (*«Die Bibelgeschichte»*, т. 2, стор. 12). За твердженням зятя Льорка, Якова Георга Адлера († 22. VIII. 1834), що був від 1783 р. за професора філології, а від 1788 р. — теології в Копенгагені, ціна Острозької біблії виносила за його часів у Петербурзі *«pro centum nummis argenteis (Rubellis)»*. (*Bibliotheca biblica Serenissimi Würtenbergensium Ducis olim Lorckiana*, Альтона, 1787, ч. 4., стор. 129). Але ця біблія дісталася до збірки Льорка не з Петербургу, а з Гамбургу, з бібліотеки Йогана Альберта Фабріція († 30. IV. 1736), точніше, від його доньки й зятя Г. С. Раймаруса.

У штутгартській крайовій бібліотеці Острозька біблія збереглася в добром стані. Вона оправлена в тогочасних дубових дошках-рамах, обклеєніх темно-яскравою шкірою. На передній рамі витиснуте велике Рев'яття й угорі слова: “*Біблія Словенска*”. Після цієї рами слідує аркуш із заголовком “*Біблія сирбъчъ книги ветхаго и новаго завѣта по языку словенскому*”. (Остріг, 1581., фол.). Як відомо, переклад цієї біблії здалили професори острозької школи-колегії, за редакцією Герасима Смотрицького, й видано її коштом князя Константина Острозького.

На заголовінні її аркуші є два підписи власників, а саме: «*Jo. Alberti Fabricii 1711 р.*”, та *J. Lorck. Pastor Hafniensis*” (тобто копенгагенський).

На жаль, з цікавої дописки на чистому її аркуші, за “преслов'ям” і по-кажчиком змісту, позостали лише два слова попереднього власника: “*Сіна книга...*”; решту слів витерто. В середині біблії на її аркушах — зверху, збоку чи знизу — є невеличкі дописки церковнослов'янським письмом XVII стол., що їх зробив, мабуть, якийсь священик, бо вони вказують, що їх коли — на вечірнях і всенощницях — треба було читати в церкві. Вкінці біблії додано “*Соборникъ*”, на дванадцять місяців, з іменами святих за кожний день та із зазначенням для них відправи-служби. З українських святих подібуються в ньому лише такі: 3. V.: “*приб. отца нашего Феодосия киевского*”; 15. VII:

“оуспеніє великаго князя Владимира” (служба така, як 21. V., тобто Костянтинові Великому); та 24. VII.: “святыхъ страстотрпецъ Бориса и Глѣба”. Вільше святих ані з України, ані з Московщини в тому “Соборнику” нема. Всі святі там, як не бблійні, то грецькі, або староримські — християнські. Такий “Соборникъ” додаво також і до московського передруку Острозької біблії 1663 р. Побіч інших святих, тут зазначено також чотири київських.

До става кажучи, таку ж Острозьку біблію посідала ще міська бібліотека в Кенігсберзі (про це я писав свого часу,¹⁾), а, за знаткою в рукописному каталогі штутгартської бібліотеки, її мали ще бібліотеки: Геттінгенська, Віденська, Римська, Оксфордська та Паризька (як це видно зі слів І. Ворцака, див. “Україна”, 1951, ч. 5., стор. 305).

II. — ІНШІ СТАРОДРУКИ

З інших стародруків, що зберігаються в штутгартській крайовій бібліотеці зі збірки Льорка, згадаємо тут лише про два псалтири: один — надрукований у Свято-Духівському монастирі у Вільні (1628, 4°), і другий — в Києво-Печерській Лаврі (1691, 4°). На третьому чистому листі останнього псалтиря, спереду знаходиться пішомовна присвята ере Христофора свому “другу Гендріку Лудолфу”, з датою: “В лѣто АЦ, Октября д. VI, в Гаге”. За цією датою слідує підпис ере Христофора, але його прізвище через перші нерозбірні літери, позостало мені непіднім. Але він був українець з роду й обслуговував, видно, як ерей, московську місію в Газі.

III. — НІМЕЦЬКИЙ ПЕРЕКЛАД БОПЛЯНА

Наприкінці дозволю ще подати тут до відома, що штутгартська крайова бібліотека має також працю Бопляна: «Beschreibung der Ukraine, der Krim, und deren Einwohner». Є це німецький переклад зданої праці французького автора, «Description d'Ukraine». Переклав цей твір J. W. Moeller, а видрукував у Бреславі 1780 р. W. G. Korn. Цей переклад було зроблено на бажання згаданого видавця, в кого часто закуповували книжки українські купці для школ і приватних осіб. До того перекладу додуено додаток із щоденника принца Максиміліана-Емануеля Вюртемберзького (у скrócenії.²⁾).

* * *

Що у штутгартській «Carls Hohen Schule» вчилися від 23. VIII. 1780 до 27. VIII. 1783 рр. сини київського протоієрея Колосовського, — Антін і Микола, — про це я вже згадував в іншому місці.³⁾. Пізніше, від 15. XII. 1791 р. вчився там якийсь Захар Киселев, теж з Києва. Побіч цих осіб, у тій школі вчилися: з Петербургу — Павло Бєзкупін, від 13. IX. 1779 до 18. IV. 1783 р. і Модест Бакунін, від 5. VII. 1782 до 18. IV. 1783 рр.; Дмитро, Тодір, Олександр і Олекса Полторацькі, всі від 25. V. 1780 аж до 24. II. 1783 рр. (перші два) й 12. XII. 1783 р. (останні) і т. д.

Штутгарт.

Д. Олянчин

¹⁾ «Пам'ятки із минулого українського духовно-культурного життя в Кенігсберзі» («Науковий Збірник в 30 річницю наукової праці Д-ра Івана Огієнка», Варшава, 1937, стор. 95).

²⁾ Про цей переклад Бопляна та інші праці I. B. Mellera див. *Ellie Borschak. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe Occidentale. Paris, 1935.* стор. 158, 163. Пор. також «Україна» ч. 5. стор. 306-307.

³⁾ «Aus dem Kultur und Geistesleben der Ukraine» («Kyrios»).

З студентських спогадів історика

II*)

Б Е Р Л І Н

Війна кінець-кінцем відірвала мене від науки. Почалися довгі роки блукання, еміграції, хороб, фізичної праці. Літа минали, і в душі залишалося гірке почуття, що життя спихнуло мене вниз, а не повело вгору. Тільки після довгих зусиль, мені вдалося дістатися до Берліну і 1926 р. вступити в університет імені Фрідріха Вільгельма.

БЕРЛІНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Берлінський університет, що постав, як відомо, на початку XIX ст., був університетом модерним, без ваги століть і відновленого традиційного забарвлення. В протилежність до темночорвоного кольору і похмуриго, типово михаїльського вигляду Київського університету, він був ясно-сірий, з численними шибами, просторими коридорами, переходами, бататством світла і сонця, і робив якесь світле враження. Коли перший здавався якоюсь фортецею, або в'язницею, то другий радше виглядав на модерний парадмент, поміщений в присадкувату, квадратову коробку.

В цій світлій атмосфері було присмво вчитися. Взагалі Берлін був наскічний динамічністю, висній працьовитістю; тут робота йшла від самою собою. А головне, в мене вже не було колишньої молодеччі розхристакості та блукань. Життя зробило з мене зрілу людину, і я, беручись до науки, вже знат, чого хотів: я мав твердий план.

Но суті, моє навчання в Берліні — це не був другий початок, а продовження того, що вже зроблено було в Києві. Тому з самого початку я звернув увагу на східно-европейську історію і пішов знайомитися з професорами, що займалися східно-европейськими питаннями. Іх було два: першим директором східно-европейського семінару був професор Штейн, другим — професор Геч, обидва ординарії Берлінського університету з східно-европейської історії.

ПРОФЕСОР ШТЕЙН

І Штейн і Геч були учнями первого східно-европейського історика в Берліні, проф. Шімана, велими видатного дослідника, автора низки джерельно-архівальних обґрунтovаних солідних монографій з російської історії XIX ст., для кого, власне, й була створена катедра.

Проф. Штейн був учений старої школи, ізважний і досить повільний; його лекції слухачів не захоплювали, можливо тому, що він їх відчитував. У семінарі його я пробув тільки один семестр, і ми слухали доповіді студентів про різних Потошихініх. Взагалі, мемуарна тематика була улюбленою у Штейліна, і як довго я був у Берлінському університеті, в його семінарі тільки й займалися мемуарами з російської історії, переважно XVIII ст. Доповіді студентів були чисто описового характеру (з біографією, звичайно), і навіть не помітно було з боку професора бажання показати їм, як треба опрацьовувати такий матеріал з методологічного боку.

Професор Штейн написав чотиритомову історію Росії, написав її як типовий західно-европеєць і демократ, але без якось широкого і орієнталізму підходу до російського історичного процесу. По суті, це є компіляція, писана

*) Див. «Україна» ч. 6, стор. 446-449.

на підставі Ключевського, Платонова і подібних підручників, в якій подано дійсно силу мемуарного матеріалу, що особливо придався для характеристики московського государства і петербурзької імперії. Хоч ця праця не є ані грунтовна, ані джерельна, але читається вона з присмішкою. В ній живо і ясно зображене події, іноді з пластичною мальовничістю, завдяки багатству використаних мемуарів. Серед німецьких наукових кіл вона вважалася за останнє слово науки.

ПРОФЕСОР ГЕЧ

Після короткого вагання, я вибрав собі за вчителя професора Отто Геча. Це була справді талановита людина, з розмахом і гостротою думки та деякими іншими якостями, що мені нагадували мого колишнього вчителя Довнар-Запольського.

Геч був дуже впливовою людиною. Його щотижневі політичні огляди спершу в «Kreuz-Zeitung», а потім у «Der Tag», читала ціла інтелігентська Німеччина. Консервативних переконань, один із лідерів німецько-національної партії Гутенберга, член Райхстагу, він працював дослідно нальоту, бувши зайнятим по різних парламентарних комісіях та, особливо, співпрацюючи з міністерством закордонних справ, де не раз прислухалися до його думок.

У своїй партії його вважали за "спецера" щодо східно-европейських проблем, в першу чергу, польської і радянської. Радше політик, ніж учений, Геч і до самої східно-европейської тематики підходив з суто політичного боку. Його діявіло видання актів, що мали відношення до німецької політики другої половини XIX ст. і до війни 1914-18 рр., і в цю монументальну прадю, ведену цілим штабом істориків, Геч і сам вкладав чималу пайку, разом з деякими своїми учнями-німцями.

Бувши ще досить молодим ученим (він народився 1876 р.), професор Геч звернув на себе увагу книгою про Росію, яку він видав саме перед першою світовою війною, здається, в 1913 р.¹⁾. Це була спроба історичної синтези тих сил, що діяли в сучасній Росії після іслітів японської війни і першої революції 1904-1905 р. Висновок був той, що Росія знову знаходилася по лінії висхідній, а не північний, переживаючи еру заспокоєння, певної політичної стабілізації і завіті виразного і чимраз більшого економічного піднесення. Ця думка, тонко і грунтовно висловлена, була доказом небуденого спостережливого хисту її автора, а головно, вона зовсім не сходилася з тріфаретними уявами про Росію в Німеччині, і тому викликала свого роду сенсацію. Завдяки цій книзі, автор її дістав професуру в Берліні.²⁾.

Як звичайно, хто хотів бути прийнятим до семінару та користатися семінарійною бібліотекою, мусів особисто представитися професорові. Взагалі професори мали свої Sprechstunden, в семінарах раз, або, здебільшого, два рази на тиждень. У професора Геча треба було іноді добре вичікувати, бо приходило до нього чимало людей з-поза університету, з усікими пильними справами. Іноді в черві стояло 20-25 чоловік, і людина почувала себе, як на візіті у молного лікаря. Треба було говорити скоро, ясно і щадливо, щоб не забирати професорові багато часу. Сама процедура представлення була коротка, але для мене вона була тим легша, що я міг вказати на стільки і стільки семестрів Київського університету, а це, звичайно, мало своє значення, бо професор радо

¹⁾ Ця книга називається «Russland, 1904—1912». Друге видання, значно збільшене, з'явилося 1917 р., під заголовком: «Russland. Eine Einführung auf Grund seiner Geschichte vom Japanischen bis zum Weltkrieg».

²⁾ У цій книзі в розділ про українське питання, що, поминаючи деяку спеціальну оцінку автора, був захемелений на свій час. — Редакція.

приймав досвідчених студентів, з ким можна було обговорювати відповідну проблематику, не починаючи з азів. Дрібницями професора не турбували; на це був асистент, за моїх часів, дуже культурний, розумний, ввічливий і симпатичний п. Левінсон, колишній вихованець Петербурзького університету, що водночас завідував і семінарією бібліотекою з 30.000 томів, майже виключно присвячених східно-європейській історії. За націонал-соціалістів, з огляду на переслідування неарійців, п. Левінсон мусів утекти до Лондону, і з того часу його сліди губляться.

В семінарі у професора Геча сиділо близько 30-40 осіб; навіть на берлінські відносини, це була неважна кількість, бо східно-європейська історія не належала до тих основних фахів, що ними займалися німецькі студенти-історики. Завжди бувало так, що учасники сходилися точно і одну-дві хвилини чекали на професора (точність німецьких професорів відома в світі!), аж поки він спішено ходою не з'являвся, щезав на мить у директорськім кабінеті і зараз же був серед нас. Середній, радше невеликий, на зріст, округлий, з повним червовим обличчям і вічною, неначе застиглою, привітною усмішкою, дуже рухливий, він так само скоро провадив свої справи. Його семінар був безперечно цікавий і чимало дав мені в ділянці синтези. Проф. Геч любив узагальнювати, порівнювати, зводити до кути, не виходячи за межі конкретно-історичного. Для мене було це особливо цінне, бо було свого роду доповнення до київського вишколу, з його глибокою пошаною до джерела, до історичного терміну.

У проф. Геча вражало вміння ставити питання і одержувати відповіді, скоро, живо, іноді неначе одним рухом. Це було навіть вже не вміння професора-педагога, а радше вправного парламентаря, що був майстром провадити парламентарій комісій.

Взагалі в Європі я не помічав находити до дискусії. Тут і сліду не було тих гарячих дебатів, що їх викликала та чи інша студентська доповідь у Київському університеті, особливо в наших семінарах істориків літератури Шеретца і Лободи.

По скінченню доповіді професор ніколи не випускав віжок з рук, та починав "Запитання й відповіді", але в цьому студенти не стільки грали ролю опонентів, скільки спільно з професором вияснювали справу. Оскільки собі пригадую, ми здебільшого займалися новітніми часами польської і російської історії XVIII-XIX ст. Моя доповідь у професора Геча була присвячена реформам графа Велепольського перед повстанням 1863 р.

О. ТЕЧ, УКРАЇНА І СРСР

В семінарі професора Геча було кілька українців. Ставлення його до нас було цілком коректне та безстороннє. Коли хтось з нас приходив по тему до дисертаций з української історії, він ніколи не відмовляв.³⁾ Але все ж він не був українофілом. У нього було виразке наставлення на Росію, Велику Росію, і до українських можливостей, особливо за радянських часів, він ставився досить скептично, хоч у своїх висловах залишався дипломатом, себто більше натякав, ніж формулював. Це був біスマркінець, що вважав союз Німеччини з Росією, реально з радянською Росією, за основу зовнішньої політики Німеччини.

І тому Геч, стоячи на чолі німецького "Товариства для дослідів Східної

³⁾ З семінару Геча вийшла дисертація Д. Олякчина про Сковороду (1928 р.).

Геч редактував також «Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte», де містили свої статті: М. Антонович, Д. Дорошенко, М. Кордуба, Б. Крупинський... Коли помер М. Грушевський, Геч сам написав статтю, присвячену небіжчикові.

Європи", організував різні виступи видатних радянських діячів, включно до українських, особливо на полі культури.

Здається, його ініціативі треба завдячувати улаштування "Тижня радянської історичної науки", що урочисто відбувся 1926 р. в залах Пруської Академії Наук. Саме тоді приїхали, на чолі з Покровським, головні представники молодої, марксистської генерації істориків. Я бачив десь на заднім плані, для показу, Илатонова і Любавського; не було тільки М. Грушевського, і це так впадало в очі, що ввесь час знаходилися чужинці, які зачитували, чому не приїхав Грушевський. Відбулося урочисте прийняття радянських істориків у східно-європейськім семінарі, де були присутні й ми, студенти, а потім на вечері сиділи всі разом з радянськими колегами, і я мав нагоду познайомитися з проф. М. Яворським, що заступав радянську Україну і чия доля всім відома.

В своїй орієнтації на Росію проф. Геч був послідовний, і коли владу перебрали націонал-соціалісти (я вже задовго перед тим скінчив університет), то між ним і новими людьми, що зараз же почали гостру протирадянську політику, постав конфлікт, і, кінець-кінцем, дипломат Гугенберга змушений був, не з власної волі, покинути Берлінський університет.

БЕРЛІНСЬКИЙ ТА ПРОВІНЦІЯЛЬНІ УНІВЕРСИТЕТИ

У моїй пам'яті проходить ціла плеяда видатних учених, у кого я мав нагоду студіювати в Берліні: Бракман, Майнеке, Зомбарт, Десуар, Шпрангер та ін. Стосунки з ними не виходили для студента поза межі коректно-вчилового ресекту, на фідтані, і якесь наближення, якась інтимність у взаєминах, були майже виключені. Причина цього лежала не в особі професора, а у великоміській атмосфері. Взагалі великі міста не зближують, а роз'єднують людей. Отже, я студент розчинявся в загальній берлінській масі. В університетах Німеччини, щоправда, існував гарний професорський звичай: що закінчення кожного семестру запрошувати до себе студентів, учасників семінарних справ. Але цей звичай був закорінений переважно на провінції, де взагалі були близчі і тісніші зв'язки між професорами і студентами. В столиці (у Мюнхені також) було занадто багато студентів, і професори, «собільво загальніших фахів», не могли дати собі з ними ради. Семінари деяких добрих спеціалістів виявляли ознаки своєрідної інфляції. Наприклад, у семінарі відомого медевіста та знаменитого педагога професора Бракмана єділо 120-150 студентів, і він мусів улаштовувати ще один семінар, так би мовити, "для вибраних". Проф. Бракман, очевидчично, не міг запросити до себе такої великої кількості молоді, і закінчення семестру у цього відбувалося в той спосіб, що улаштовувалася якесь екскурсія поза Берлін, наприклад, до колишніх цистерсіанських монастирів Lehnin, або Chorin. Але професор Геч, маючи апартаменти при аристократичній Бендерштрассе, міг собі дозволити запрошувати до себе студентів свого семінару, що їх, зрештою, не було так багато.

Ці невитоди столичного життя були для німецького студента до певної міри відносними. Він корився старій традиції, яка радила не засиджуватися в одному університеті. Звичайно студент переходитим через два-три університети, і в такий спосіб знайомився і з новими професорами, і новими умовами життя — не тільки столичного, але й провінціяльного. Щождо нас, емігрантів, то ми були сталим елементом і кінчали свої студії там, де їх починали. Це, зрештою, зрезуміло, бо за нами не стояв жодний батько, що оплачував би за нас місячне утримання; це ще було велике щастя, що сама, коли я почав студіювати, поетез Український Науковий Інститут у Берліні, звідки ми, студенти, отримували невеличку стипендію. Саме жасі, що хотів спаціялізуватися в східно-європейській історії, було корисно студіювати в Берліні. Тут були пре-

красні бібліотеки, прусська державна, слов'янського інституту, східно-европейського семінару, де була сила потрібних мені друкованих джерел. Правда, брали чимало видань, що їх можна було знайти тільки у Львові, Києві або Харкові; особливо прикро відчувалося те, що Українська Академія Наук (і всі радянські видавництва взагалі) тільки випадково і зергувально надсилали свої видання.

Взагалі Берлінський університет вважався за один із перших, або й перший, німецький університет. Уряд докладав великих зусиль, щоб притягнути до Берліна найкращих фахівців, кому давалися до розпорядження наймодерніші лабораторії або засоби для їх розвитку. Коли кожний німецький університет мав якесь свою зірку або спеціальність, то Берлінський блескотів цілим сузір'ям. Це, звичайно, приваблювало до себе молодь, що хотіла чогось навчитися у найславнішого професора. Але було в Берліні дещо, що й відштовхувало цю молодь. Чимало студентів радо студіювали в Берліні, але нерад складали там іспити. Берлінський бо університет мав славу високої школи, з заманчими вимогами, далеко більшими, ніж на провінції. А проте цього не можна узагальнювати, і, кінець-кінцем, все залежало від особовості того чи іншого професора. Для студента була ще одна небезпека в Берліні. Славні, заслужені професори, що їх запрошували до столичного університету, були дуже часто людьми в похилому віці і несподівано вмирали, залишаючи студентів, що взяли у них докторські праці і вже чимало попрацювали, напризволяще. Таке траплялося і нашим українцям, які ж з того виходили неприємності, можна собі уявити.

Молода людина з різноманітними інтересами могла в берлінській університетській атмосфері дослівно розгубитися. Треба було багато самодисципліни, щоб не бігти від однієї знаменитості до другої. Підумати тільки, що одну фізику в Берліні заступали Айнштайн, Планк, Ляу! Були також прекрасні викладачі, як, наприклад, філософ Штраус, у кого сиділи сотні студентів, або наш медіевіст Бракман, чий лекції іноді просто захоплювали.

Я не тільки вчався до семінарів, але й ходив на лекції, і то значно пильніше, ніж у Києві, бо в цьому була доконечна потреба. Тут все було студентських видань професорських лекцій, як це було в Київському університеті. Загальні курси (зоології, ботаніки тощо) рапше поширені були серед природознавців, а не гуманістів. Отже, хто хотів увійти в дисципліну, що її викладав професор, мусів слухати і записувати.

ПРОФЕСОР МАЙНЕКЕ

Зі першого історика (а також і за першого директора історичного семінару) Берлінського університету вважався проф. Майнеке. Він був справді провідним істориком Німеччини, що поєднував у своїх дослідах якості історика, філософа і соціолога. Своїм «Weltbürgertum und Nationalstaat» він здобув європейську славу. Це була людина не тільки сильного, але й дуже тонкого, рафінованого розуму і високої культури. Його манера дослідження нагадувала тонке мереживо, з чого віби складався певний період історії.

В його семінарі я брав участь в оцінці особи і діяльності відомого німецького історика Трайчке, і саме мені довелося зайнятися молодими його роками, роками кризи, коли у нього позначався перехід від саксонського до прусського патріотизму. Цього останнього можна називати "малонімецьким" (prusським) розв'язанням німецького питання трактувати Майнеке суворено, і в мене залишилося глибоке враження від тієї майстерності, з якою професор прослідував еволюцію поглядів Трайчке на широкім, цілісним та тодішнього загального німецького розвитку. Не менш цікаві були й його виклади, що передавали

останнє слово науки, чи то в ділянці реформації, чи відродження, чи раціоналізму, чи XIX ст. тощо. Він говорив трохи загикуючись, повільно, але завжди дуже змістовно і доречі; здавалося, що в його лекціях — він виголошував їх за конспектом — не було ані одного зайвого слова; до того ж, вони завжди були сугто об'єктивні, без будь-якого підкреслення власних поглядів демократа і ліберала, що ним він був і з тим не крився.

ПРОФЕСОРИ БРАКМАН І ЗОМБАРТ

Не говорячи тут спеціально про лекції і семінарні вправи професора Бракмана, у кого і я брав участь у вправах, цього історика і разом богословя по освіті, що дав багато для дослідження духовних, ідеологічних течій раннього середньовіччя, згадаю ще проф. Зомбarta, економіста світової слави. Його ясні, легко сформульовані лекції, спокійно, без поспіху казані, збиралі велику аудиторію.

Він читав про три національні економії (незабаром вийшла його книга, присвячена цьому питанню), де вперше підходив до економічних проблем з феноменологічного погляду, що, з легкої руки Гусерля, тоді вийшов у моду. Пригадую собі один прикрай випадок на його викладі: якийсь студент почав непомітно стукати підлогу, хоч і не сильно, але виразно. Ця незрозуміла обструкція врешті роздратувала професора, і він, припинивши виклад, попросив невідому особу вийти з залі. Ніхто не вийшов, але стало тихо. Може, це були перші спроби націонал-сеціялістичних дій, що дуже рано виявили себе в Берлінському університеті, але це тільки мое припущення.

**

В 1929 р., написавши дисертацію про першого наукового історика України, Йоганна Христіяна Енгеля,⁴⁾, я зробив докторський іспит і розпрашивався з Берлінським університетом. Пізніше мені не раз доводилося переступати поріг моєї другої *alma mater* і навіть виступати тут від часу до часу з науковими доповідями, але я вже перестав бути *civis academicus*.

Б. Крупницький

ПОДЯКА ЖЕРТВОДАВЦЯМ «АРХІВУ»

До «Архіву української еміграції у Франції» при Державній Школі Східніх Мов знайділи пожертви від: М. Кричевського, О. Шульгина, І. Яблонського, Б. Дніпрового (Париж), А. Яковлева (Намюр), редакції «Бюллетеня Українського Визвольного Руху», о. Леськовича, В. Старицького (Мюнхен), Д. Соловія (ЗДА).

Рада «Архіву» широ дякує всім жертводавцям і прохре надалі надсилати матеріали на адресу:

Archives Ukrainiennes, 2, rue de Lille, Paris (VII).

⁴⁾ Johann Christian von Engel und die Geschichte der Ukraine. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde... Tag der mündlichen Prüfung: 25. VI. 1929. Tag der Promotion: 19. V. 1931. Berlin, 1931, 8°, стор. 53.

В кінці дисертації, як і належиться, подано коротке *curriculum vitae* Б. Крупницького. Про І. Х. Енгеля див. «Україна», ч. 3, стор. 162. Редакція.

Універсал гетьмана Пилипа Орлика

1713 року

(З архіву покійного В. К. Прокоповича)

У своїй вельми цікавій праці: "Сфрагістичні етюди", на жаль, ще не опублікованій, покійний В. К. Прокопович умістив окремий відділ про печать Війська Запорозького часів гетьмана Пилипа Орлика. Там він оповідає, як йому пощастило знайти в Дрезденському Головному Державному Архіві, серед актів під ч. 3.516, охоронний універсал гетьмана П. Орлика, з печаткою Війська Запорозького, виданий у Бендерах 23 лютого 1713 р., *), полковникові польської служби, Роговському. В. Прокопович добув фотопротографію цього документа, яку тут подаємо, і подав опис притиснутої печатки. На підставі зроблених у Дрездені заміток та рукопису праці В. Прокоповича, подаємо тут короткий опис документа й печаті.

Універсал написано власноручно гетьманом П. Орликом, характерним, гарним і чітким письмом, тогочасною літературною українською мовою, на аркуші білого паперу, складеному вдвое (четири сторінки). На першій сторінці аркуша фріміцево текст універсалу, внизу, з правого боку, притиснуто печатку таким способом, що на третій, порожній сторінці аркуша наліплоно червоний віск, потім прикрите його першою сторінкою, де її притиснуто печатку. Таким чином, на документі маємо печатку з червоного воску, прикриту; так званою, "кустодією", що охороняє печатку і, разом з тим, має її відбитку вже без воску, на тлі білого паперу.

Текст універсалу такий:

Филипп Орликъ Гетманъ
Войскъ Запорожскихъ

Паномъ Полковникомъ, Сотникомъ, Атаманомъ, и всему Старшому и
Меншому Войска Запорожского такъ комониному яко и пѣхотному
товариству, симъ унѣверсалнымъ писаніемъ Нашимъ оз-
наймуемъ: ижъ стосуючися Мы до волѣ Наяснѣйшаго Хана Его
Милости, Который принялъ, такъ Особу Самою Его Милости
Пана Роговскаго Полковника Рѣчи Посполитой Польской, яко
и добра Его а именно Ивашковцѣ з принадлежитостями в свою
оборону, всякимъ безпеченствомъ обдаровалъ, казалисмо и Мы
сей Нашъ оборонный видати унѣверсалъ, черезъ который пилино-
мѣти хотемъ aby никто з Старшихъ и Меншихъ Войска Запорож-
ского людей в мененных Его Милости добрахъ провѣянтовъ вы-
брати, консистенцій мѣти, и жаднымъ найменшымъ способомъ
утяжати, кривдити и шкодити не смѣль и не важилься. Данъ въ
Бендерь, Февруар 23; Року 1713.

Звышъ менованый Гетманъ
руково власною.

(місце печаті)

Universal Ochronny Immosti Rogowskiemu na Iwaszowce cum attinentys.

*) Б. Крупницький згадує про цей Універсал у своїй монографії «Гетьман Пилип Орлик». Варшава, 1938, стор. 97, прим. 3. У цій самій книзі (стор. 86, 87, 97, 98...) він також уперше розглянув докладно стосунки П. Орлика та полковника Роговського.

*Salvatoris Simeonis
Felicis Langobardus*

Dr. M. M. H. S. 18

Санкт-Петербург

Universität Bremen Institut für Logistik und Produktionstechnik

Охоронний універсал, що його власноручно написав Пилип Орлик.

Своїм текстом поданий документ може прасти за зразок гетьманських універсалів охоронного (чи оборонного) типу. А що найважливіше, гетьман іменує себе титулом: "Гетманъ Войскъ Запорожскихъ", отже нема вже додатку "Його Царского Пресвѣтлого Величества", як це ми бачимо в універсалах гетьманів під царською зверністю.

I печатка на універсалі цілком відповідає давньому титулові самостійної Української Держави, — Війська Запорозького. В чорнових нотатках, написаних при огляді документа в Дрезденському Архіві, які нам пощастило знайти між паперами В. К. Прокоповича, подано такий опис печатки: печать на червоному воску на дві третини викришилась; з воскового одбитку збереглася лише нижня частина: ноги козака, атрибути і навколо відповідні середні слова легенди печаті. Але те, чого недостас на червоному воску, можна доповнити з кустодії з першої сторінки, яка зберегла майже недоторканий одбиток печаті. Розмір печаті — 5-6 см. в діаметрі, форма печаті кругла. Середина печаті — поле II — зайнято гербом (козак з мушикетом на плечі) та атрибути. Навколо поля печаті йде ліштва, оточена подвійним рядом круженечків, в якій, згори почиваючи, вміщено легенду печаті. Як і на відомій печаті гетьмана Мазепи (М. Грушевський. Ілюстрована Історія України, стор. 377), висока шапка козака й кінець мушикета виходить за внутрішній ряд круженечків і правлять за розділку тексту легенди. Легенда виконана кирилицею, друкованими літерами. Текст її не весь чітко відбився: "ИЕЧ. МАЛОИ РОССИИ СЛАВНОГО ВОЙСКА ЗАН(орожск)ОГО". В ногах козака, по обидві ступні, — арматура: навизу праворуч — гармата, з лівого боку — пралор, бунчук і булава; з правого — спис, пралор, пернач. Порівнюючи з попередніми печатями В. З., ця печать містить такі важливі зміни: в легенді печаті викинуто: "И. Царского Пресвѣтлого Величества", додано "Славного"; а також додану вище арматуру, що дуже подібна складом і стилем до арматури на гравюрах часів гетьмана Мазепи. З приводу цих одмін, В. К. Прокопович писав у своїй праці "Сфрагістичні етюди": "Новина ся, зближаючи печать И. Орлика same сим характерним для Мазепинської доби орнаментальним сюжетом, ... переносить у сфрагістику усталену традицію української графіки тієї доби. Доволі пригадати твори таких майстрів золотого віку нашої культури, як Щирський, Галаховський, Мігуря... з наших стародруків тієї пори... линії арматури, до яких складу, композиції й стилю вельми наближається арматура печаті часів И. Орлика... В печаті Орликовій новина сутня в одному, — в легенді, і зміна грунтова, що велику вагу має... не в тому, що в печаті єсть, и same в тому, чого в ній нема... Нема, нарешті, в легенді отих слів: "Його Царского Величества"..., що іх обов'язково бачили ми досі на її попередницях... Україна, ставши цілком незалежною державою, й зовнішніми ознаками та виявляє її визначає на власній печаті: *се печать незалежной держави*" (цитую з рукопису "Сфрагістичні етюди").

З огляду на непевні часи й обставини, в яких живемо, вирішив я використати згоду редакції "Україна" та подати вже тепер друком репродукцію універсалу, як і опис печатки, не чекаючи, доки вийде у світ друком повний текст праці покійного В. К. Прокоповича.

А. Яковлів

Дослідник Самовидця

(ПАМ'ЯТІ М. Н. ПЕТРОВСЬКОГО)

Дійшла до нас вістка, що 1951 р. на далекій Україні помер український історик Микола Неонович Петровський.

Згадуючи про згаслого вченого, доводиться насамперед ствердити, що загальнопоширеній погляд, згідно з яким твори (спосіб їх виконання, їх тематика) характеризують їх авторів: мистців, літераторів і вчених, — не завжди відповідає дійсності. Бувають часи, коли загальні правила ламаються, замінюючи разом з тим і людську долю.

Саме в такому часі вчив і працював М. Н. Петровський. Майбутній історіограф, розглядаючи здобутки української науки ХХ століття, може побачити в Петровському лише автора досить незграбно виконаних праць на теми сугубо політичного настановлення ("воз'єднання" українського народу з російським, у першу чергу) і виразної політичної тенденції. Але в такому разі цей майбутній історіограф буде дуже несправедливий до М. Н. Петровського, бо така тематика по суті мало цікавила науковця, і до спрацьування й він, за своїми здібностями і за своїм "стилем" був, властиво кажучи, мало здатний.

Авторові цих рядків доводилося кілька років знати покійного історика і над його дослідами спеціально працювати. Ті зустрічі й ознайомлення з його працями спричинилися до цілком іншого розуміння Петровського, його долі і його праць.

Микола Неонович Петровський був сином священика в одному з "поліських" повітів Чернігівщини. У перші роки по революції скінчив він Ніжинський Історично-Філологічний Інститут і там таки залишився працювати науково, бувши поступово професорським стипендіатом, доцентом і професором. Лише 1934 р. переїхав він на постійну працю до Києва.

Вузька смужка, що простяглась довгою стягою від східних до західних меж України, відділяючи її від її північної сусідки Білорусі, є смужка передхідних говірок, характерних вживанням, так званих, "дифтонгів". Авторові цих рядків завжди здавалося, що справа полягає не тільки в "перехідності" цих говірок, людських типів та їх ознак, але має якісь глибші коріння, ховаючи в собі далеке минуле, коли "поліські" племена сіверян і древлян були кандидатами на створення осібної слов'янської нації, не тотожної ані українцям, ані білорусам. Та цього не сталося, поліщуки увійшли до одної чи до другої більшої національної групи, зберігши, однаке, давні, тільки їм притаманні, риси.

М. Н. Петровський був один з типових представників українського Чернігівського Полісся. Це виявлялося з перших же його слів, бо він розмовляв цілком особливою говіркою, неухильно зберігаючи вживання дифтонгів. Чуючи його "вуон" (замість "він"), я щиро дивувався, як такою незайманою пронесла ця культурна людина говірку свого дитинства, оберігши її від місцьних впливів української літературної мови та її загальноприйнятій вимови, нівелюваної впливами великих збірних центрів — міст.

Ta й сама зовнішність Петровського була особлива, поліська. Це була середня на зріст людина, з темним волоссям, з розміrenoю, спокійною мовою. З-під окулярів допитливо дивилися розумні, темні очі.

Коли говорили про його характеристичні риси як людини, насамперед треба відзначити безперечно феноменальну пам'ять покійного. Річ ясна, що кожний вчений повинен мати добре розвинену пам'ять. Але феноменальна

пам'ять — явище й серед учених не та же вже часте. Автор цих рядків знав лише академіка А. Кримського і професора М. Зерова. Обидва просто вражали цією своєю здібністю. Поруч них — і хто знає, чи не вище навіть за них, здавалося б, недосліджних, — стояв Петровський. Бувши знавцем української історії, він зберігав у своїй пам'яті не тільки головні події, але й сотки тисяч дрібніших подій, подробиць, обставин, імен дійових осіб, дат, назв місць тощо. Якщо говорити про вченого-фахівця, як про знавця свого предмета в цілому, Петровський був неперевершений, пам'ятаючи далеко більше за інших науковців, навіть найславніших, найавторитетніших і найглибших знавців.

Щоправда, феноменальна пам'ять для вченого не завжди є тільки позитивне явище. В ній бо може лежати небезпека підкорення його всій величезній кількості затяжливих знавців. Здається, що Кримському його незвичайна пам'ять радше перешкодила створити праці великого синтези.

З Петровським справа була дещо інша, бо, на його щастя, він був учений з виразним даром до кропіткої, проникливої, уважної аналізи подій, явищ, чинників. Це був дар винятковий, з тим, що він не сполучав у собі, але виключав, користування іншими методами наукового досліду. Аналітик з Петровського через те був визначний. Але він мусив ним лишитися й не виходити за межі ані своєї методи, ані зв'язаних з нею тем.

Він і не думав від них відходити, сам добре розуміючи властивість свого хисту й часто про це говорячи. Тематикою М. Н. Петровського стали біографії окремих діячів України доби Гетьманщини: перевірка певних історичних обставин, перевірка й встановлення правильності чи невірності певних відомостей в актах чи в свідченнях сучасників. Ці досліди, що в 20-х роках виходили у виданнях Ніжинського Педагогічного Інституту (де Петровський професорував), чи у виданнях Української Академії Наук (де він був за члена кількох комісій), залишаться дорогоцінним внеском в українську історичну науку...

Коли ж Петровський взявся до ширшої теми, її знов таки вдало вибрали Ї, враховуючи якості свого дару. Його велика монографія "Нариси з історії України, т. I. Досліди над літописом Самовидця" (Харків, 1930), дала йому змогу виявити своє виняткове знання й свої незвичайні аналітичні здібності.

Доба 20-х років на Радянській Україні залишила по собі значущу кількість наукових дослідів з української історії. Деякі з них є великої глибини й досконалого виконання. Але і в цій міцній групі дослід Петровського про літопис Самовидця займає (примайкні — за погляд автора цих рядків), має бути, чи не перше місце. Сторінка за сторінкою присвячується тому чи іншому ржові в опозиції Самовидця, тому чи іншому загадковому ним фактам. Старанно й вдало зіставляються з Самовидцем інші відомі джерела, порівнюються й суперуються. Висловом в кожному разі є збудований на старанній перевірці, на всебічному розгляді питання. В цілому, розвідка Петровського "розвиває" літопис, що стає, як історичне джерело, після того ясним і перевіреним (чи — в первих місцях — запереченим).

Петровський (разом з проф. О. Огібліним і архівістом В. Романовським) дійшов висновку, що за автора літопису міг бути тільки Роман Ракушка, * і цієї думки він вперто додержувався, жаво реагуючи на всі спроби "розвівати" його героя, заперечивши його авторство.

Крім монографії про Самовидця та інших розіздок, Петровський є автор кількох рецензій і критичних зауважень. Тх же є багато, але всі вони опрацьовані дуже старанно. Як критик, Петровський дослідно наважував на голову

* Український політичний діяч за часів першої Руїни (1623-1703).

автора рецензованої праці ввесь величезний запас свого знання і всю силу свого критично-аналітичного дару. Якщо в рецензований праці були якісь помилки, вони нещадно викривалися в усій їх повноті. Його рецензія на "Місто і територія на Гетьманщині" ІІ. Клименка, надрукована в "Україні" М. Грушевського, може привести за яскравий приклад, як небезпечно було потрапити під нинішній удар критичної зброй Петровського.

Загалом, М. Н. Петровський був учений, захоплений у свою працю. В ньому нічого не було від типа тих науковців, що живуть переважно іншими інтересами (громадська праця, ділові відносини, зацікавлення до літератури чи мистецтва, чи заміливання у родинному чи особистому житті). Петровський, щоправда, цікавився всім тим, бо не належав до людей "не від миру сього", але завжди за першому місці для цього були його наукові інтереси, що про них він міг із захопленням говорити годинами.

Великі знання робили з Петровського цікавого лектора. Свій виклад він раз-у-раз переривав, щоб розповісти якусь яскраву подробицю, чи — часом — якусь тогочасну анекdotу, і автоторія студентів, що дуже любила свого професора і з надзвичайною увагою слухала його виклади, відповідала дружнім сміхом. Історія показувалася ім в її яскравій життєвій перспективі, а все в сучасній схемі.

До такої "сухої схеми" Петровський не мав нахилу — і це не є цілком позитивною рисою. Бо вчений історик має вміти укладати в загальні схеми все багатство історичного фактажу.

Ця риса творчості й здібностей Петровського виявила себе негативно, коли "зламався" закономірний і вибраний ним самим шлях дослідника-аполітика.

Бувши, в передвоєнні, воєнні й повоєнні роки, науковим працівником у Києві, Уфі й знов у Києві, Петровський мусив перейти на іншу тематику. Цій тематиці — передусім, з'єднанню України з Московчиною — він присвятив чималу кількість більших і менших статтів і заміток.

Про них мало що можна сказати. Це не була властива Петровському тематика, широко закроєні проблеми історичного процесу його піколи «собливо» він цікавили. Майстер "бісерної аналізи", він зікоти раніше не брався до таких тем. Він не любив їх та й не вмів їх виконувати.

Ми не будемо тут розбирати політичні настановлення творів Петровського. Це була тематика іншого політичного настановлення, і він Петровський був за її творця. Але ми можемо оцінити самий спосіб виконання тих тем, більшу чи меншу досконалість, послідовність, зрештою, талановитість в їх опрацюванні. Висновок напрошується сам собою: Петровський для тих тем не надавався. І справді, їх опрацьовано недбало, сказати б незграбно, часто примітивно. Ламаючи свою "наукову природу", Петровський замагався побудувати, якщо не схему, то, принаймні, напрям розвитку історичних подій. Та й те не було його стихією. Зрідка, "контрабандою", вдавалося йому зачепитися за те чи інше питання аналізи певної події, й тут знову відчувалася зручна рука наукового фахівця. Поза тим, твори Петровського цієї доби є явною невдачею.

Майбутньому історіографові, що буде оцінювати наукову творчість Миколи Петровського, слід зважити на час, коли жив і творив цей, зовсім, зрештою, аполітичний, закоханий в українське минуле, вчений історик. І тоді у вірній перспективі стануть перед таким історіографом, як перші, так і останні праці М. Петровського, і він зможе, замисливши над складними витинами людської долі за нашої доби, правильно оцінити прекрасні зразки історичного аналізу в перших дослідчих працях покійного українського вченого.

Гоголіяна

(ДО СТОЛІТТЯ СМЕРТИ М. ГОГОЛЯ)

4-го березня 1952 р. минуло сто років з дня смерті геніального сина української землі, великого російського письменника М. Гоголя. Всіма клітинами своєї душі він був прив'язаний до України, особливо за своїх молодих років. Хоч Гоголь і не належав до роду наказного гетьмана XVII в. (1674-1679), чи до роду пинського й турівського єпископа Йони, що підписав акт злуки Церкви 1596 р. (така генеалогія, очевидччи, як і багато тодішніх та почаси й теперішніх, є фальшивим), але він був сином українського письменника Василя Гоголя (1780-1825), автора українських комедій, що єдна з них: "Простак, або хитроці жінки, перехитрені москалем", дійшла до нас, завдяки І. Кулішеві, що знайшов цю п'есу в бібліотеці Троцінських і видрукував її в "Основі" (1862. II.). Батькові М. Гоголя саме недавно молодий французький славіст Робер Тріомф присвятив ціану статтю: («Revue des Etudes Slaves», 1948, стор. 82-100).

Гоголь, безперечно, знаєв українську мову. Про це свідчать і епіграфи до "Сорочинського ярмарку", взяті з творів І. Котляревського, Гулака-Артемовського, Гоголя-батька та з українських народніх пісень, і збірка "Книга всякої всячини", що її запровадив Гоголь 1826 р., де він записував матеріали до "лексикона малоросійського", і лист українською мовою до польського письменника Богдана Залеського (1837), і, зокрема, твердження Якима Німченка, особистого Гоголевого слуги: "По-малоросійському Гоголь розмовляє добре". ("Русский архивъ", 1893, № 3, стор. 304).

Зрештою, українізми аж рясніють у російській прозі М. Гоголя. (Див. В. Чапленко, "Українізми в мові М. Гоголя", Авгсбург, 1948, стор. 28). Первісний текст Гоголевих творів був мовою далеко більшої до України, ніж тоді, коли цей текст перейшов, очевидччи, через руки російських редакторів, як про це довідуємося зі збірки Російської Академії Наук: "Шамати В. А. Жуковського и Н. В. Гоголя", С.-Петербургъ, 1909, в. 3.

М. Костомаров у своєму огляді творів українською мовою ("Молодикъ" на 1844 р., стор. 161), твердив: "Знавці кажуть, що багато того самого (тобто Гоголеві твори з українською тематикою), якби воно було природною мовою, було б краще".

Так, Гоголь, бувши українцем з роду, став російським письменником, до того ж ще й патріотом-царелюбцем, куди більшим, ніж, наприклад, В. Капніст...

Піти слідами свого сучасника Т. Шевченка й зробити з українською пресою те, що перший зробив з українською поезією, — на це М. Гоголь не спромігся. Ніхто бо не перешкоджав йому писати українською мовою, але він добрөвільно вибрав російську мову й присвятив себе цілком на службу російській літературі.

Про те, що цей вибір був свідомий і добровільний, може яскраво свідчити відомий лист Гоголя до О. Смирнової, де письменник зовсім виразно твердить:

"Скажу вам одно слово щодо того, яка в мене душа — хохлацька чи російська, тому що це, як я бачу з листа вашого, було один час предметом ваших міркувань і суперечок з іншими. На це вам скажу, що я сам не знаю, яка в мене душа, — хохлацька чи російська. Знаю тільки те, що ніяк би не дав переваги ні малоросіянинові перед росіянином, ні росіянинові перед малоросіянином. Обидві природи надто щедро обдаровані Богом і як наявисне

кожна з них зосібна містить у собі те, чого немає в іншій: явний знак, що вони повинні доповнити одна одну" ... (Письма Н. В. Гоголя, Редакція В. И. Шенрока, т. II, стор. 577).

Але треба визнати, що Гоголь своєю творчістю дещо зробив корисного для України.

Хоч Україна Гоголя є підмальована, романтична, а не реальна, як про це справедливо писав Н. Кулик у своїх знаменних статтях ("Основа", IV, V, IX, XI, XII, 1861 р.), хоч чимало є поплутаного й "від лукавого" в "Тарасі Бульбі" (останній — нема чого з тим ховатися — під впливом "Історії Русів" містить чимало історичних помилок і недоречностей, а то й просто дурниць, про поляків, жидів, католиків...), проте твори Гоголя російською мовою, що їх перекладено майже на всій європейські мови, багато причинилися до пізнання України, дарма що романтичної, її природи і нар'ду...

А скільки було "малоросів", що під впливом творів Гоголя зробилися "українцями"! Мав рацію М. Грушевський, коли твердив: "Люди наших по-кілінів певно тямлять, скільки завдячили Гоголевим повістям в розвої її усвідомленні своїх українських симпатій".

"На весь вік зсталось у мене враження від того, як тато читав мені, дівчаткові, перший раз Гоголевого Тараса Бульбу... Здається, ті яскраві малянки чудового твору, — ало зостається до сього часу найкращим історичним оповіданням в усій російській літературі, — вкувалися з одного разу навіки в мою пам'ять!" (Олена Ічілка. Спогади про Михайла Драгоманова. "Україна", Київ, 1926, 2-3, стор. 51-52).

Недарма переклади Гоголя на українську мову, що почалися в 50-х роках XIX в., тягнуться аж до нашіх днів, і працювали над цими перекладами такі знавці української мови як М. Старицький, Олена Пчілка, М. Садовський, І. Франко, В. Ішурат, А. Ніковський, М. Рильський... (Див. покажчик українських перекладів і переробок творів Гоголя з-під пера В. Д-ського, в 7-8-ій книжці "Червоного Шляху", Харків, 1927, та доповнення В. Дорошенка в ч. 3 "Бібліологічні Вісти", 1927 р.; порівн. також змістовну статтю В. Чапленка "Повернений Гоголь" ("Свобода", недільне видавництво, 2. III. 1952) та доплаток ней: С. Титаренко. Як ми "повортали" Гогеля. Спогад (теж там, 27. IV. 1952).

ЗАПИСКА ДО БОГДАНА ЗАЛЕСЬКОГО *)

Дуже-дуже було жалко, що не застав пана земляка дома. Чував, що на пана щось напало — не то соляння, не то завійниця (хай їй присниться лисий білько), та тепер спасибі Богові, кажуть наче-то пан зовсім здоров. Дай же Боже, щоб надовго, на славу усій козацькій землі давав би чернецького хліба усякій болезні і злідням. Та ї нас би не забував, писульки в Рим слав. Добре б було, коли б і сам туди коли-небудь примандрував. Дуже-дуже близький земляк, а по серцю ще близчий, чим по землі.
Микола Гоголь

*) Богдан Залеський (1802-1886), видатний польський поет, так званої, «української школи». Після польського повстання 1831 р. виенігрував до Франції.

З вим, як і з Adamom Mіцкевичем, Гоголь зблизився під час свого перебування в Парижі 1836 р. О. Данилевський (1809-1888) — земляк Гоголя і найближчий його приятель, оповідав відомуму гоголезнавцеві В. І. Шенрокові (1853-1910), що через те, що Гоголь не вмів розмовляти по-польському, їх розмови відбувалися або російською, або, далеко частіше, українською мовою.

Ця записка вперше була видрукувана в «Кіевской Старинѣ», 1899, X., стор. 284.

Два ювілеї Гоголя у Франції

31-го січня 1902 р.¹⁾ В. Горленко писав у невиданому російському листі до французького письменника Д. Реша (див. про нього "Україна", ч. 6, стор. 477): "... Від сучасних авторів я завжди вертаюся думкою до великого Гоголя, що його так мало знають у Вас! Можливо, що тепер, у 50-річний його ювілей можна буде дещо видрукувати з Гоголя. Тому разом з гравюрами Левицького надсилаю Вам портрет Гоголя з великом проханням умістити його в "Ілюстрасьйон"²⁾ з Вашою заміткою".

10-го лютого 1902 р. В. Горленко вислав до Реша ще один портрет Гоголя, твердячи: "Дуже й дуже бажано, щоб той чи інший портрет з'явився в "Ілюстрасьйон" з Вашою заміткою. Я пишу статтю про Гоголя і знайомих з ним чужинців.³⁾ Виходить, що французьких перекладів Гоголя було вельми багато, але всі вони з'являлися за таких часів, коли цього не могли ецінити у Франції..." .

Замітка про Гоголя з-під пера Д. Реша дійсно з'явилася, 22-го березня 1902 р., в "Ілюстрасьйон", але займала вона лише 18 рядків!.. Отже, не дивно, що в листі з 25-го березня 1902 р., В. Горленко висловив з цього приводу своє незадоволення: "... "Ілюстрасьйон" не дуже то розщедрилася на місце для Гоголя. Проте різні зледії та шахраї, як Сесіль Родс⁴⁾, займають в ній цілі сторінки. Але таке саме діється й у світі.. У всякому разі, велика Вам подяка за милу працю й клопоти, що, завдяки їм, Гоголь і дістався до "Ілюстрасьйон"..." .

Як бачимо, 50-річний ювілей Гоголя пройшов зовсім непомітно у французькій пресі. Більш-менш те саме бачимо й у столітній його ювілей. Як не числити досить таки поверх'юших паризьких статей Андре Беклера в «Les Nouvelles Littéraires» (31. I. 1952), Домініка Арбана в «Le Figaro Littéraire» (1. III. 1952)⁵⁾ та Андре Шера в «Le Monde» (4. III. 1952) про Гоголя й Меріме (є це, властиво, коротке резюме студії шебіжчика Менго в "повному зібраний творів" Меріме, що з'являється 1931 р.), — французька літературна еліта майже не відгукнулася в друках на ювілей Гоголя. Переклад "Портрета", що його зробила Ельза Тріолье (Les Editeurs français réunis), стосується більше політичної діяльності, а саме — того шуму, що французька комуністична партія, за інструкцією Москви, спробувала створити навколо ювілею Гоголя.

Не має великого успіху також і Гоголів вечір, улаштований у театрі «Atelier» 17-го березня 1952 р., де Кльод Руа виголосив банальну промову про великого російського письменника, а театральна дружина Марселя Марсо відіграла мімодраму "Шинела" і Андре Барзак виставив одну дію з "Ревізора".

Сорбона теж досить блідо відзначила столітній ювілей Гоголя. Серед окремих виступів, лише блискуча промова академіка Андре Моруа заслуговує на увагу. Але загальна картина сумна, — великий ювілей своїми творами не здобув ще широкого читача у Франції. Гоголь ніколи не мав тут того впливу, що його мали, наприклад, Толстой, Достоєвський і навіть Тургенев. Причини?

1) На всіх своїх листах В. Горленко завжди зазначував обидва стилі; ми подаємо дати за старим стилем.

2) Відомий французький ілюстрований тижневик.

3) Ця стаття під заголовком «Гоголь и иностранцы» пізніше вийшла до збірки «Огблески». СПБ, 1905, стор. 1-27.

4) Один з тодініх яскравих представників англійського імперіалізму, Сесіль Родс (1852-1929) був за власника великих діямантових копалень у Кашмірі й одни з найголовніших спричинників англо-бурської війни, що мала свого часу такий широкий розголос.

5) Ця сама стаття була видрукувана в газеті «Combat», 26 лютого.

Іх чимало, але головна — це те, що Гоголь є надто національний російський письменник. За винятком Гоголевих творів з українською тематикою, що в них французи шукають лише екзотики, всі ті Плюшкіни, Машлови, Хлестакови же викликали особливого зацікавлення навіть у французької читацької еліти. Надто ті типи були звязані з Росією Миколи I... Щож до Гоголевих повістей з фантастичною тематикою ("Портрет", "Шинель", "Вій"...), вони просто були незрозумілі для французької критики, що, зрештою, воліла на більш-менш подібні сюжети німецькі романтичні твори.

Гоголь у Парижі

Восени 1836 р. Гоголь, через Швейцарію, прибув до Парижу, де знайшов свого земляка й шкільного товариша О. Данилевського. Обидва вони оселилися в невеликому мебльованому помешканні при майдані Біржі (Place de la Bourse, N 12.)

В першому листі з Парижу, 12. XI. 1936 р., до В. Жуковського Гоголь твердить, що «Париж не такий поганий, як я собі уявляв, а що є найкраще для мене, місце для прогулок дуже багато; одного саду Тюїлері та Елізейських піль досить на цілий день хідні»¹⁾.

Незабаром, у листі до матері, Гоголь вже захоплено описує життя в Парижі: «Жити в ньому можна, як хочете, й дорого й дешево, — у такій мірі дешево, як не можна ہавіть у Петербурзі...»

«Вчора я був у Ліврській картинній галерії, це вже вдруге, і все насили міг вийти. Картини тут зібралися найкращі з усього світу. Був минулого тижня у відомому саду (Jardin des plantes), де зібрали всі рідкі рослини з усього світу, і все на вільному повітрі. Слони, верблюди, струси й мавпи ходять там, як у себе дома... Уесь Париж є наповнений тепер музиками, співаками, малярами, артистами і мистцями всіх родів. Вулиці всі є освітлені газом». ²⁾.

Але в іншому листі до матері, 14/2 січня 1837 р., він скаржився на — сліпоту й вогкість. «Тут зовсім нема зими... Тутешні американці в літніх сурдугах ходять цілу зиму...» ³⁾.

«Париж, — пише Гоголь 25-го січня 1837 р., до свого приятеля ще зі шкільних часів, М. Прокоповича, — гарне місце для того, хто власне йде до Парижу, щоб вірнути в ціле його життя. Але для таких людей, як ми з тобою, — не думаю, хіба треба скинути з кожного з нас по 8 літ... Тут усе політика, в кожному провулку й провулочку бібліотека з журналами. Зупинишся на вулиці чистити чоботи, тобі тичуть у руки журнал... Тільки в одне життя театральне я іподі вступаю: італійська опера тут чудова!.. Я був не так давно в Théâtre Français, де святкували день народження Мольєра. Виставляли його п'єси «Тартюф» і «Удаваний хворий». Обидві були дуже добре грані, принаймні як порівняти з тим, як їх грають у нас... Акторів багато, дуже багато добрих... Театри всі обладнані прекрасно...» ⁴⁾.

¹⁾ Письма Н. В. Гоголя. Редакція В. И. Шенрока, т. I., стор. 415.

²⁾ Теж там, стор. 417-418.

³⁾ Теж там, стор. 420.

⁴⁾ Теж там, стор. 420-423.

З листа до матері 15. II. 1837 р. дізнаємося, що Гоголь відвідав Версаль, звідки викіс велике враження. «Палац, сади, парки, без жодного порівняння пишніші від нашого Царського Села й побудовані з великим смаком...»⁵⁾.

З того таки листа бачимо, що Гоголь був присутній на паризькому карнавалі, де «останнього дня була така сила народу, якої я ніколи ще не бачив».

Гоголь незабаром шіхав до Риму, але все не забуває Парижу, як це видно з його листа до О. Данилевського 1838р.: «Париж зі своїми чудовими храмами мене багато розстріб. Куди не йду, все вважаються мені храми. Думка моя ще не вся відрівалася від Монмартру й бульвару des Italiens.»⁶⁾.

Вдруге Гоголь оселився в Парижі в січні 1845 р. і жив у помешканні, що підшукав для нього його друг граф О. П. Толстой. «Прекрасна кімната при гре de la Paix», як писала про те паризьке мешкання графиня А. Вільгорська в грудні 1844 р. Проте Гоголь цього разу не дуже був задоволений з французької столиці, де він захворів і звідки швидко втік (у березні 1845 р.) до Франкфурту.

Гоголь писав у Парижі «Мертві душі», але, як свідчить його приятель П. Анненков, він «не любив тоді французької літератури, зовсім нічого не читав з французького красного письменства...».

Дійсно, в творах Гоголя нема жодного впливу французької літератури, що, як видно, була чужа йому. Зрештою, він не зікав добре французької мови й читав по-французькому спершу зі словником. Але здібний від природи Гоголь зробив у Парижі великий поступ у французькій мові і, за словами А. Карамзіна, «досить добре розумів її, щоб слідкувати за театраторами»...

Отже, Париж ніколи не грав такої ролі в житті й творчості Гоголя, як Рим, що в ньому геніяльний письменник був просто закоханий. Але в століття його смерті, в органі, що виходить у Парижі, не можна було, бодай коротко, не згадати про перебування Гоголя у французькій столиці.

М. Гоголь, російська мова і росіянин (СВІДОЦТВО СУЧАСНИКІВ)

«Ніхто не завдав згубнішого удару чистоті, піправності російської мови і витовченому смакові, як Гоголь».

(Лист Ф. Булгаріна до П. Хавського про Гоголя. «Русская Старина», 1872, т. V, стор. 482).

«Він тримався здебільша остророні від усіх. Якщо він сідав і до нього підмощувалися в намірі “побалакати, довідатися: чи не пише він чогонебудь нове?” — віл починав куляти, або дивитися в іншу кімнату, або простісілько вставав і відходив. Він відбігав від звичайної своєї поведінці, якщо серед запрошеніх разом із ним опинявся якийсь малоросіянин, член того самого слов'янофільського гуртка. Якимсь таємничим магнетом тягнуло їх зараз таки єдин до одного; вони сідали в куток і розмовляли нерідко між собою цілий вечір, гаряча й піднесено, як Гоголь (при мені припаміні) ці разу не розмовляв з кимнебудь з великорусів».

(Н. В. Бергъ, Воспоминанія о Н. В. Гоголѣ, «Русская Старина», 1872, т. V, стор. 120-121).

5) Теж там, стор. 430.

6) Теж там, стор. 538. Храмами Гоголь тут називає жартома ресторани.

32

І Сосуди вони бились,
 І Сосуди мислив чисті
 А їхніх не залишило
 Ал письменів а чи чистих.

Занурює чисто він
 І Сосуди чисті
 А їхніх не орано
 Ал письменів чистих.

Вони сидіслять між собою
 Вони сидіслять в будинку
 І зустрічами поспішають
 Із садовим ходячими.

Між собою вони сидіслять
 Штурмом чисто між собою
 І поміж ~~без~~^{на} садовим
 Із садовим пікніком.

Будьмо чистими!

„Тарас Бульба“ у Франції

Перший французький переклад „Тараса Бульби“ з'явився 1845 р., коли Люї Віярдо (про нього див. „Україна“, ч. 1, стор. 6) переклав і видав ув одному томі такі Гоголеві твори: „Тарас Бульба“, „Записки божевільного“, „Коляса“, „Старосвітські поміщики“ і „Вій“ (Paris, Paulin, 18°, VII, 324). З передмови Віярдо довідуюється, що він зовсім не знова російської мови, а перекладав зі слів двох молодих друзів (один з них був І. Тургенев), що читали йому Гоголя, відразу перекладаючи, як могли, на французьку мову... Ясно, що в таких умовах цей переклад не міг бути досконалій, проте він є досить пристойний. З природи цього перекладу Сент-Бев широко обговорив „Тараса Бульбу“, називаючи цю повість „Іллядою запорожців“ (*Revue des deux Mondes*, I. XII. 1845).

Переклад Віярдо мав успіх у читачів, бо 1853 р. відоме видавництво Гашета (Hachette) видало „Тараса Бульбу“ окремо у «Bibliothèque des chemins de fer». Відтоді цей переклад видавався стереотипно в Гашета 1872, 1874, 1882 (Bibliothèque des meilleurs romans étrangers). Цей самий переклад друкувався у збірці «Bibliothèque des écoles et des familles» (1892, 1893, 1896, 1902). За наших днів також, не зважаючи на силу інших, новіших перекладів, переклад Віярдо не занехаяли. 1936 року видавництво Гашета видало цей переклад у «Bibliothèque de la jeunesse», з 8 світлинами з французького фільму „Тарас Бульба“, де головну роль грав славетний артист Гаррі Бор, що загинув як жертва нацистського терору. А 1947 р. поважне паризьке видавництво Librairie Gründ видрукувало також переклад Віярдо в колекції «Gründ illustrée, série trèsfle», з 1 гарною кольоровою ілюстрацією та 8 гравюрами Анрі Демпра (Henri Dimpé). Так само 1949 р. мистецьке видавництво Les Emeraudes, випускаючи „Тараса Бульбу“ в розкішному виданні (200 стор. in folio), з цікавою передмовою Поля Ребу (Paul Reboux) та з численними малюнками й офортаами мистця Ш. Арканжолі, — вибрало для цього видання переклад Віярдо.

1889 р. з'явився в Парижі, у видавництві H. Lecène et H. Oudin, новий переклад з-під пера російського емігранта Б. Цейтліна (B. Tseytline) та француза Е. Жоберта (E. Jaubert) під заголовком «*Taras Bouiba*, mœurs des Cosaques Zaporogues (8°. стор. 237. З малюнками Де Жиль Баера, що всіх запорожців змалюєвав з широкими й довгими бородами). Хоч цей переклад слабенький, гіркий за переклад Віярдо, але й він, відно, мав успіх у читачів, бо його перевідали 1890 і 1892 рр.

1891 р. „Тарас Бульба“ з'явилася у перекладі Мішеля Деліна*) у відомому видавництві E. Flammarion у збірці «Auteurs célèbres», т. 197. Цей переклад переведено 1892 р., з гравюрами, в збірці «Chefs-d'œuvre du siècle illustrés», т. VI. З-під пера цього самого перекладача з'явилася 1893 р. в газеті «Paris» (18/XII) маловартна стаття «*Grande Russie et Petite Russie*». Проте ве здивим буде цю статтю віднітити, бо там читаємо: „в Парижі має зийти не забарем збірка творів Шевченка“... Така збірка так і не з'явилася...

1927 р. в збірці «*Scripta manent*» (видавництво «A l'Enseigne du Pot Cassé») з'явилася кращий після попередній, але теж не зовсім досконалій переклад „Тараса Бульби“, якого зробив Jarl-Piel. Але окрасою цього видання були ілюстрації, що іх з великом смаком виконала майстерка Олександра По-

*) Псевдонім російського емігранта жидівського роду Ашкіназі (1851-1914), що походив з Одеси (V. Bouchik. La littérature russe en France. Paris, H. Champion, 1947, стор. 31).

тоцька-Щекотіхіна, талановита українка, учениця двох славних майстрів: росіяніна Н. Періха й француза Моріса Дені. Ще молодою дівчиною, 1912 р., вона брала участь у відомій виставці "Міръ Искусствъ", де виставляється свого часу також і Нарбут. 1925 р. Потоцька-Щекотіхіна одержала на Паризькій Все-світній Виставці похвальний диплом, а 1927 р. вона виставляла в Парижі свою власну виставку, що мала не абиякий успіх (вступ до каталогу її написав художник Моріс Дені). Шізніше О. Потоцька-Щекотіхіна повернулася до СРСР, і доля її нам невідома.

1930 р. у паризькому видавництві *Payot* з'явилося двомовне видання "Тараса Бульби" російською й французькою мовами в перекладі російського емігранта чи емігрантки Н. de Witte. Тому що тут є оригінал, цим виданням радо користуються студенти-русисти, хоч він ні з мистецького погляду, ні з точності, що особливо важить при двомовному виданні, щільк не може привернути за зразок. Наприклад, катуваний Остан запитує: "Батьку, де ти? Чи чуеш ти все це? — А в перекладі це запитання звучить: «*Père, ou es-tu? M'entends-tu?*» (Чи ти мене чуєш?). Або: "Слухай, пане!" — сказав Янкель... — перекладено: «*Ecoutez, mon colonel, dit Yancel...* (Слухайте, пане полковнику...)».

Занотуємо також інше видання перекладу вже згаданого *Jarl-Priel*, з цікавими кольоровими офортами А. Гріневського та з гарною обкладинкою И. Альтмана. (*Editions La Pléiade*, Paris, 1931). Наклад цього розкішного видання всього 100 примірників. Цей самий переклад вийшов у видавництві *Emile-Paul-Frères* 1935 р.

Зовсім незугараїй переклад маємо в "приетосуванні" (*adaptation*) Б. Жерома (B. Jérôme), з 4 малюнками М. Лекультра, що з'явився 1932 р. в паризькому видавництві *Librairie Delagrave*, «*Bibliothèque Juventina*». На кольоровій обкладинці сивобородий Бульба сидить при вогнищі.

1937 р., у видавництві *Librairie Gründ*, у «*Bibliothèque précieuse*» з'явився переклад Marie Alexandre. На кольоровій обкладинці якийсь татарин має, мабуть, уособлювати Тараса Бульбу. Цей переклад заслуговує на увагу хіба тим, що перекладачка (певно, з великої любові до українців!) викинула увесь сумний кінець повісті, обмеживши епілог до 17 рядків. Залишивши Тараса Бульбу живим та цілим, вона закінчила повість бадьорим акордом: "Вони (того запорожці) визволилися нарешті з ярма чужоземних панів і з-під ненависного панування жidів на землі християнській".

1939 р., "Тарас Бульба" з'явився у видавництві R. Simon, з досить цікавою передмовою, що її написав A. Baruk. До перекладу додано багато приміток.

1945 р., видало "Тараса бульбу" видавництво Marcel Gasnier, з 6 малюнками de Rith.

1946 р., видавництво de Montsouïs видрукувало "Тараса Бульбу" в колекції «*Dauphine*», додавши до перекладу коротенький життєпис Гоголя та його портрет з-під пензля Іванова. На обкладинці Бульба веде за собою гурт козаків. Усі вони в... черкеському вбранні.

1947 р., видавництво du chêne випустило в світ "Тараса Бульбу" в перекладі Шарля Трамеля. З приміток тут можна довідатися багато дечого нового. Так, наприклад, "куліш — це солодка булка з імешиного борошна і з яйцями".

1948 р., видавництво Garamond видало "Тараса Бульбу" в «*Bibliothèque de poche*». Переклали Мадлен і Мішель Ерістов. У цьому виданні перекладачі пояснюють читачам, що "куліш — це зонка, де плавають квадратики з тіста", а "крамарі — куці, що торгують кремінням".

1949 р., відоме паризьке видавництво Hatier видрукувало "Тараса Бульбу"

в перекладі Марка Семенова, з коротким життєписом Гоголя. Ніякими особливими вартостями цей переклад також не відрізняється. Тому дивним виглядає, що перекладач, мабуть почуваючи себе справжнім автором, присвячує свій переклад третій особі. Його примітки теж не являють собою нічого оригінального. За ним "калач — це бісквіт", а "куліш — страва з борошна і з яйцями"...

Не задовільне нас також і переклад "Тараса Бульби", що його зробив С. Татаруля (Editions Pierre Ardent, 1945). До перекладу додано досить поверхову передмову Charles de Peyret-Chappius. Примітка про "Русь" і "Україну" не зовсім відповідає історичній дійсності; кульгають і деякі примітки в тексті (київський "воєвода" зовсім не те саме, що "бургомістр"). Цей переклад оздобив досить цікаво, але, на нашу думку, трохи засухо, численними ілюстраціями, літринами й кінцівками Микола Кричевський (див. про нього "Україна" ч. 6, стор. 482).

Отже, як бачимо, "Тарас Бульба" все мав успіх у французького читача, дарма, що переклади цього несмертального твору ще були досконалі. Воно й зрозуміло, що гарно перекласти "Тараса Бульбу" зможе лише видатний французький письменник, що добре знав би російську мову. Таких досі у Франції було обмаль. Сьогодні, на нашу думку, такий переклад міг би зробити, наприклад, Анрі Труая (див. про нього "Україна" ч. 5, стор. 390), при умові, звичайно, якби його зацікавила ця, назалал мало люблена справжніми письменниками, перекладацька праця.

З французького культурного життя

I.

ВИСТАВКА "ФЕНЕЛЬОН І ЙОГО ДОБА"

Французьке суспільство святкувало 1951 року трьохсоту річницю народження Фенельона. Тому "Національний архів" улаштував у розкішному палаці Рогана, осідку Архіву, виставку, присвячену Фенельонові. Хот останній свою вірою та смаком до античності належить XVII століттю, проте чималими рисами він наближається також до Вольтера й Руссо, який, зрештою, вважав Фенельона за свого попередника, бо в своєму "Телемакові" Фенельон твердив про "мудрих людей, що пізнажають мудрість, студіюючи природу".

На виставці "Національного архіву" можна було бачити відоме погруддя Фенельона з-під різця Лемуана, старі хартії на пергаменті шляхетної родини Salignac de la Moth-Fenelon, що до неї належав славний епископ Камбр, гравюру семінарії Сен-Сюльпіс, де вчився Фенельон, цілу залу, присвячену дворовій Люї XIV, іде, як відомо, Фенельон спершу займав високе становище. Коли ж вибухла суперечка "квістизму"¹⁾, коли Фенельон у своему голосному творі «*Explication des maximes des Saints*» станув по бокі "квістизму" він мусив відійти до своєї дієцезії в Камбр, де пізніше смирено підкорився Папі й зрікся своїх теорій.

Хто не пам'ятає незабутнього портрета Фенельона, що його накреслив у своїх спогадах Сен-Сімон? На виставці можна було бачити рукопис "Спогадів" Сен-Сімона, з цим портретом: "Людина, велика на згіст, бліда, з величим носом,

¹⁾ Містична доктрина, що, згідно з нею, християнська досконалість постягає виключно в любові до Господа Бога, а не в ділах.

з очима, що в них зогонь і розум промінювали як потік... Лице, що пасувало одночасно отцеві Церкви, єпископові й великому панові"...

Зрештою, на виставці знаходився й портрет Фенельона, що його зробив Вівіан (сьогодні він належить пінакотеці Мюнхену). А ось портрет славного суперечника Фенельона, портрет Босюе, з-під пензля Ріго, що сьогодні зберігається в Ліврі.

Тут же можна було прочитати заповіт Фенельона: "Кожної хвилини за моє життя я підкорявся Церкві й мав до неї слухнявість малої дитини".

"Суста — сует", — твердив біблійний мудрець. Найславніше життя залишає тільки кілька реліквій у вітрянах виставках... Нагрудний хрест і Роз'яття, що належало Фенельонові.

Українець на виставці "Фенельон і його доба" мимоволі згадає, що гетьман Орлик, під час своїх мандрівань у Франції, читав всесвітньо відомий роман Фенельона "Телемак" (1699). 29/18 червня 1722 р. гетьман нютує в щоденнику: "Лягаючи спати, я наказав дати собі книжку Телемака, бажаючи, як завжди, перед сном почитати її, але цієї книжки не знайшли. Я тоді пригадав собі, що вчора ввечері, сидячи в Енержі,²⁾, я читав її на тапчані й поклав цю книжку на подушку. Коли стелили ліжко... цю книжку поклали під подушкою й там забули її. Отже, я наказав перекладачеві Ібрагімові поїхати завтра й відшукати Телемака". Увечері другого дня Ібрагім привіз Орликові цей твір Фенельона...

II.

ФРАНЦУЗЬКІ АВТОГРАФИ

Перегортаєш "Каталог автографів і історичних документів", що його видала книгарня Tansky 1951 р., і бачиш, яка є химерна доля автографів французьких політичних діячів, письменників і артистів. Одні, невідомо чому, мають успіх у публіці, — це видко по цінах, — інші є зовсім забуті.

Ось лист визначного діяча в революційному русі Франції Люї Блява (1811-1882) коштує лише 200 фр. Натомість, лист Арістіда Бріяпа з 1911 р. на п'втори малі сторінки — 2.600 фр.

Звичайний ввічливий лист Шатобріана (1768-1848) коштує 3.200 фр. Невиданий рукопис Кондорсе (1743-1794) в 14 сторінок *in folio* — 4.500 фр., а рідкий лист Кюрі (1904 р.), де славетний французький фізик і хемік (1859-1906) дякує ректорові Оксфордського університету за надання йому докторату *honoris causa*, коштує аж 45.000 фр. Листи ж Алфонса Доде (1840-1897) вагаються між 300 і 1.400 фр.

Листи мальярів Дега (1834-1917), Делякруа (1799-1863), Мане (1832-1883) коштують 7.500, 2.400 і 6.500 фр.

Лист Олександра Дюма-батька (1803-1870) до свого видавця можна придбати за 400 фр., проте його ж лист до Віктора Гюго коштує 2.500 фр.

Гарний і цікавий лист Фенельона (1651-1715) до свого брата виносить 12.500 фр.

Листи й невидані рукописи Фльобера, видко, не дуже приваблюють публіку, бо їх ціни вагаються між 2.000 і 4.200 фр.

Лист Анатоля Франса (1844-1924), писаний вкінці першої світової війни, коштує 3.700 фр.

У каталогі є згадки про листи В. Гюго: лист поета до дружини Алфонса Доде (1877) коштує 2.500 фр., важливий лист (1868) про роман «*Misérables*

²⁾ Містечко на кордоні Добруджі й Фракії.

до видавця — 7.500 фр., невиданий рукопис в одну сторінку про державний переворот 1851 р. — аж 10.000 фр.

Гарний лист (1826) Лямене (1782-1854), де французький богослов твердить: “Теперішність є сумна, будучина ще сумніша, але Господь Бог є вищий за все...”, можна купити за 1.500 фр.

Відомо є, що власноручно писаних листів цісаря Наполеона є дуже мало, він бо звичайно диктував їх і потім лише підписував “Nap.”. Тому не дивно, що власноручно написаний лист Наполеона, з 30. IV. 1811 р., де є всього 16 слів, коштує 18.500 фр.

Письменник Жорж Оне (1848-1918), що мав такий успіх у наших бабунь і мамунь, сьогодні зовсім забутий. Ціна його листа лише 200 фр. Але лист Руже де Ліля (1760-1836), творця “Марсельєзи”, підписаний його прізвищем, що є річ досить рідка, коштує 4.500 фр. Невиданий лист Жан-Жака Руссо (1712-1778) до Madame Dupin у Парижі ціниться аж 34.000 фр.

Як бачимо, прислів'я: «*Habent sua fata libelli*» стосується також і до автографів

III.

ЛІСТУВАННЯ ВІКТОРА ГЮГО

Твори Віктора Гюго нарешті перейшли в “громадське посідання”, тобто видавці вже не мають платити авторського гонорару спадкоємцям великого французького поета. Це, очевидачки, негайно відбилося на появі давніх і ще невиданих праць Гюго. Поміж останніми варт відзначити другий том листування поета, що налічує 670 листів, з них 240 з'являються вперше. *)

Добра, що охоплює це листування (1849-1866), це доба еміграції поета, еміграції добровільної, бо він не схотів підкоритися режимові Наполеона III. Поет мандрував тоді між Брюсселем і англо-нормандськими островами, аж доки остаточно не оселився на острові Герісей. Життя з поетом, як це видно з листів, не було легке для близьких: ані для його синів, ані для відданої офіційної дружини Аделі, ані для не менші відданої справжньої дружини — подруги Жюльєтти Дру, що її Гюго спокійненсько оселив у своїй хаті. У всіх листах на перше місце висувається сам поет, «*ego Hugo*», що справедливо називали “геніальним деспотом”.

Гюго пильно слідкує за всім, що пишуть про нього. Він грізно дорікає Ламартінові, що відважився в своєму “Курсі літератури” глухо зазначити стилістичні надумиття в збірці Гюго *«Châtiments»* (“Кари”).

Гюго був у добрих зносинах з Теофілем Готье, Жорж Занд, Алфредом Мюссе й Олександром Дюма... Він виявив не аби яку прозорливість, відгадавши талант початкових тоді поетів: Бодлера, Верлена, Леонта де Ліля..., але він ніколи не міг забути, що Гете свого часу суворо скритикував його роман “Собор Паризької Богоматері”...

Гюго, як і Вольтер, твердо захищав свої авторські права. Під цим оглядом, листування Гюго приносять чимало нового: його видавці Гетзель (див. “Україна”, ч. 1, стор. 2) і Лякруа цілий час мусять давати пояснення поетові, що слідкує за всім: за накладом творів, за їх реклами, за вибором формату, літер, ілюстрацій, за коректую...

*) Victor Hugo. Correspondance. Tome II (1849-1866). Publiée par M-me Daubray. Paris, Albin Michel, 1950.

Хронологію поетових праць, знаменитих кількістю й якістю за цієї доби, можна легко встановити за сторінками нового тома листування Віктора Гюго, непорядного джерела для біографії найбільшого французького поета XIX в., а, може, й не лише XIX в., що до його життя й творчості ми ще повернемося.

IV.

ПАРИЗЬКА ПРЕСА 50 РОКІВ ТОМУ

Той, хто киє єком на паризьку пресу 1900 року, буде вражений насамперед її кількістю: 80 політичних щоденніків у французькій столиці! (Тепер їх куди менше). Газети виходили тоді 5 сантимів і виходили на 4-х сторінках (тільки «*Figaro*» й «*Matin*» мали шість сторінок). В них майже не було ілюстрацій, проте «підвал» завжди містив новелю відомого письменника...

Монархічна «*Gazette de France*» була безпосереднім продовженням славної газети Теофраста Ренода, від 1631 р., де є стільки матеріалів про Україну.

«*Le Journal des Débats*» (тут співробітничали Поль Бурже, Гередія, Лявіс, Вандаль...) налічував 111 років існування.

«*Le Temps*», що зник у завірюсі німецької окупації 1942 р., існував від 1861 року. Останні дві газети виходили ввочері. Були ще інші вечірні газети, що залишили своє ім'я в історії Франції: «*La Cocarde*», «*La Croix*», «*La France*», «*Le Jour*», «*La Liberté*», «*La Patrie*», «*La Presse*» — назви, що існували ще перед останньою війною.

Щодо ранкових газет, не можна не згадати на першому місці тодішній «*L'Intransigeant*» славного полеміста й журналіста Аїрі Ронфра (згодом ця газета перетворилася на вечірню). Виходили: «*L'Aurore*», що й сьогодні існує; «*L'Autorité*», орган бонапартистів, що його очолював їх відомий провідник Поль де Еасаньянк, «*L'Echo de Paris*», з братами Сімон на чолі, — за часів між двома війнами ця газета була «філіозом» генерального штабу, але 1900 року це була виключно літературна, мистецька газета великого «світу», з такими співробітниками, як Льоті, Віктор Маргеріт, Альфред Капюс...

Такими ж газетами були: «*Le Figaro*» (тут співробітничали Леон Доде, Аватель Франс, Марсель Прево...), «*Gil Blas*», «*Le Gaulois*».

«*L'Eclair*» була тоді католицька газета. «*La Justice*» мала за головного редактора Клемансо, а «*Libre Parole*» Едуарда Дрюомона спеціалізувалася, так би мовити, на протижидівському питанні. «*Le Journal*» давав перевагу літературі, а «*Le Matin*», «*Le Petit Journal*», «*Le Petit Parisien*» — розпочинали свою блискучу кар'єру інформаційних газет, де сенсації з ефектовими заголовками та численними ілюстраціями грали не збияку ролю. Християнська демократія, тоді в самому зародку, мала вже власний орган: «*Le Peuple Français*». Виходили також давні радикальні газети: «*Le Rappel*» та «*Le Radical*»...

«*L'Humanité*», ще не існувала, ця газета датує 1904 роком, але крайню лівицю репрезентували тоді два органи: «*La Lanterne*», де співробітничали Бріян, Міллера (тоді ще соціялісти), та «*La Petite République*», колишня газета Гамбети, де, між іншим, уперше з'явилася 16 квітня 1873 р. непідписані стаття Люї Леже про «Руську літературу» (*La littérature ruthène*) з нагоди появи «*Movimento letterario Ruteno in Russia e Galizia*» Михайла Драгоманова...

Російський міраж у Франції

Загал знає, що цариця Катерина II обробила французьку епінію XVIII в., фахівцям відомі всі стежки цієї обробки, а проте лише тепер, після того, як “російська небезпека” постукала в саме вікно Франції, знайшовся французький дослідник, що схотів підійти якомога ближче до того, як “російський міраж” опанував французьку еліту XVIII в.

Маємо на увазі твір, що саме недавно вийшов з друку: Albert Lortholary. *Le Mirage Russe en France au XVIIIe siècle* (1951, Boivin et Cie. Вел. 8°, стор. 409).

Отже, розгорнемо цю грубу книжку... В ній 135 стор., самих лише прилітків і бібліографічних вказівок, які мають свідчити про те, що автор писав свою працю за першоджерелами. Зрештою, знавець XVIII в., знайомившись зі змістом, не матиме щодо цього найменшого сумніву.

Для французького читача кінця XVII в. Московщина — ще не є Росія, — це країна десь у кінці світу, де ніколи не буває сонця. Там живуть якісь диківи, з східними звичаями, що розмовляють невідомою мовою. Для француза кінця XVII в. москалі є ще варвари, що мало відрізняються від ляпляндців. Єзуїт Авріль, що відвідав Московщину в кінці XVII в., вважає москалів “страшними розпушниками”, ще позбавлені всякого правдивого релігійного почуття. (*Voyage en divers Etats d'Europe et d'Asie*, 1691). Інший автор пише про них: “Вони є неотесані й грубі, без ніякої чесності, це — зіпсований народ, без віри, без закону, без сумління, скотоложі та заплямлені без кінця-краю іншими пороками й зліствами” (Margeret. *«Etat de l'Empire de Russie»*, 1607). Для француза de la Neuville, що відвідав Москву 1689 р. як амбасадор польського короля (той самий, що 1704 р. навідав Мазепу в Батурині), москалі є варвари, підозрілі, жестокі, скотоложі, грубі, скупі, боягузи, неотесані, брудні, обжери...

Коли цар Петро I виявив бажання 1697 р. приїхати до Парижу, Люї XIV знаходить спосіб зневідити його. Це бо є “варвар”, і московський представник у Парижі Матвеев скаржиться, що французький двір “мало зважає на нас і на наші справи”. Вістку про Полтаву зустріли у Франції з недавнім, бо “ділій тутешній народ є ворожий до Росії”, — пише аж 1711 р. Волков, новий царський амбасадор у Парижі. Тому він запропонував цареві спосіб змінити таку думку, спосіб, що дав близьку наслідки, а саме... підкупити редакторів газет...

7-го травня 1717 р. цар Петро прибув нарешті до Парижу, де широка епінія не була вельми прихильна до нього: він є “дріб’язковий” і “скупий”. Не краща була думка в оточенні тодішнього регента Франції, князя Орлеанського: цар Петро “є вароджений, щоб бути лише боцманем на голландському кораблі”. Отже, ця візита царя Петра не була щаслива. Париж бачив у першому російському імператорові лише “дикуна”. Парижани навіть не знали добре, як його на ім’я, деято називає його *«Dimitrius Alexowis»*.

Але потрохи французька епінія починає зважати на докладні факти: цар Петро панує в Росії й панує, як необмежений володар. Тому 1725 р., коли він помер, журнал *Mémoires de Téteux* присвячує довгий некролог загасному “геніальному цареві” й вихвалює Петербург, “одне з світових чудес”.

В листопаді 1725 р. Академія Наук у Парижі доручас своєму секретареві, відомому Фонтенелеві, зложити панегірик умерлому цареві, що від 1717 р. був паризьким “академіком”. Фонтенелев панегірик, зручно написаний, був поверховий, і, є підставагадати, що в його складанні брала участь російська амбасада в

Паризі. Всі ті страхіття, що їх вчинив цар Петро (покарання стрільців, сина...), про все це Фонтенель згадує досить глухо.

У своїй першій історичній праці, "Історія Карла XII" (1731 р.), у цій праці молодих років, Вольтер закидає цареві Петрові його підступність і взагалі пише про особу царя з помітою іронією. Але вже й тут, через свій вояжничий антиклерикалізм, Вольтер не може приховати свого співчуття до боротьби Петра проти "забобонів" і до його релігійних реформ; коротко кажучи, Вольтер робить з царя Петра "філософа" в тому розумінні слова, що його мало воно у XVIII віці.

Як тільки Елісавета, "Рідна донька Петра Великого", зробилася російською імператрицею, Вольтер починає поважно думати про те, щоб стати істориком царя Петра. Сам Вольтер пізніше (1766 р.) визнав, що в рр. 1744-1745 він поводився, як "досконалій облесник".

Через французького амбасадора в Росії, Вольтер підносить Елісаветі свою "Анріду" й пише 16-го червня 1745 р.: "Кілька років тому я написав "Історію Карла XII", але там є кілька помилок... Мій теперішній задум... написати "Історію Петра Великого". Майже рік минув без відповіді... Сьогодні не можна без усмішки читати тодішні листи Вольтера, де він висловлює свою нетерплячість.

Нарешті, на початку 1757 р., російський амбасадор у Шаріжі запропонував Вольтерові, в імені Шувалова, нового фаворита імператриці Елісавети, написати історію Петра Великого. "Ви прошуєте мені те, що я бажав уже 30 років", — швидко відповів Вольтер у лютому 1757 р. Проте обережний Вольтер, не зважаючи на запрошення цариці Елісавети, не їде до Петербургу, а воліє залишитися в своїй швейцарській оселі... Отже, реаліст Вольтер виявився сильніший за Вольтера "філософа": в глибині своєї душі він мало вірить "московським Лікуріям". Той, хто найбільше причинився до думки, що Росія нічим не відрізняється від Європи, сам не вірить в це, а тим найвінім, що мріяли про Росію (такі були вже в XVIII віці!), він спокійнісінько писав: "Звичай там такі ж важкі, як і каїмат; заздрість до чужинців — скрайня, деспотизм — безмежний, суспільство — ніччене". (Лист з 30-го червня 1760 р.).

Як саме Вольтер писав свою "Історію Петра Великого", його сварка з петербурзькими цензорами, — все це докладно описано, за невиданими документами, згаслий російський історик Шмурло в праці "Вольтер и его книга о Петре Великом" (Прага, 1929).

Як тільки вийшов перший том праці про Петра Великого, Фрідріх Великий пише до Вольтера: "Я не читатиму історії цих варварів; я хотів би жалітися знати, що вони живуть на нашій північній". Але Вольтер заперечує думку прусського короля, бо тоді він почував себе "натурализованим росіянином" (лист з червня 1760 р.). Другий том "Історії Петра Великого" вийшов аж 1763 р., коли на троні Романових сиділа вже Катерина II.

Як же стрінула цей Вольтерів твір французька еліта?

"О, вже мій, справді, цей восьмий том Вольтера [що містить "Історію Росії"] викликає гиду пізотністю й плагастством своїх похвал. Дійсно варто мати щорічну ренту в 100.000 ліврів, жити у вільній країні й написати таку історію!". (д'Алімбер; лист 25-го липня 1763 р. до M-Ne de Léspinasse).

Русе велими критично поставився до Вольтерового твору, він взагалі мав великі застереження щодо царя Петра та росіян, і з-під його пера вийшли такі рядки: "Російська імперія скоче підкорити Європу й сама буде підкорена. Татари, її підданці, або її сусіди, стануть за господарів Росії й нас. Ця рево-

люція здається мені неминучою. Усі королі Європи спільно працюють, щоб її пришвидшити». («*Contrat social*»).

Також із застереженнями поставилися до нового героя Вольтерової "історії" Маблі, Кондіяк, Мірабо, що різко закидає Вольтерові його помилки й підлесливість, та навіть бере під сумнів титул царя Петра "Великий". Нафіть Грімм, вірний агент Катерини II, і той знайшов у першому томі Вольтерового твору підлесливість, недостойну "старого вільного швайцарця"...

У Петербурзі мріяли про величезний пам'ятник, але цього не знайшли у Вольтеровій "Історії Петра Великого", тому, власне, царський уряд ніколи не переклав цього твору на російську мову.

Тепер, коли історик посідає величезну документацію щодо творчості Вольтера, бачимо, як він цілий час викручувався, щоб, з одного боку, не розгнівати петербурзького двору, а, з другого, щоб не збезчестити свого літературного імені...

Однак, як би там не було, Вольтер перший створив міт царя Петра, міт новітнього Лікурга. Не зважаючи на всі застереження певної еліти, що про них ми згадували вище, для більшості французької опінії версія Вольтера зробилася аксіомою, як це видно хоч би з тогочасних віршів і п'ес.

Катерина II негайно зрозуміла велике значення пропаганди в Європі. Не російська опінія, що її просто не існувало тоді, цікавила Катерину, а європейська. А тому, що в Європі XVIII в. перед вела французька опінія, Катерина рішуче звертається до неї. Вихованна французькою губернанткою, цариця навіть твердить, що вона є "лівічна галлійка". Майже до кінця свого життя вона гримиме ролю "філософа" й навіть "республіканця" для Західу. Ще 1789 р. Катерина II писатиме: "... Моя душа завжди була широ республіканська"...

Другого таки дня після того, як колишня німецька княжна перевернулася в російську імператрицю, вона запитала Бретейя, французького амбасадора в Росії, чи він не знає особисто Вольтера, чи він не може "висвітлити" йому "лінієві події", й інспірує листа своєму секретареві, женевцеві Пікет (Pictet) про подій, що привели її до трону.

Вольтера не важко було переконати. Віднині він завжди називає Катерину "моєю" імператрицею. Останні роки свого життя, Вольтер стає за "ліцаря" Катерини й у всіх своїх листах до останньої голосить про те, що вона є "чудо". Цікаво, що в листуванні російської імператриці й Вольтера найменше місце займають суто літературні питання. Воно й зрозуміло. Катерина шукала зовсім іншого, а саме — прихилити на свій бік опінію енциклопедистів. Саме з цією метою вона купує за 15.000 ліврів книгоzbірню Дідро, причому французький письменник, залишаючись до кінця свого життя за господаря своєї книгоzbірні, мав діставати ще 1.000 ліврів винагороди річно.

Такий крок російської цариці спровів велике враження у Франції. Не кажучи вже про самого Дідро, всі "філософи" ваголошують осанну російській цариці. "Це від неї, й лише від неї, Дідро одержав нагороду за свою довгу працю", твердить Мармонтель. Вольтер твердить, що Катерина зробилася "справжньою добродійкою Європи". (Лист з 1766 р.).

Нема чого й казати, що "дедикації" цариці аж рясніють у Франції. Л'Аржен («*Histoire de l'Esprit humain*» 1765-1768), Акварія де Серіон (*Intérêts des nations de l'Europe*, 1767), кавалер де Шатофон («*École de l'administration maritime...*» 1765)... Отже, Грімм мав цілковиту рацію, пишучи до Катерини II: "Всі ті, що плекають літературу і мислять, незалежно від місця їх про-

живания в Европі, вважали себе за ваших підданих". Росія стає за нуве Ельдорадо для письменників Франції", Ельдорадо, що *risum teneatis* — є одночасно "країна світла", в тому значенні, яке у XVIII в. надавали цьому слову.

Свій наказ Комісії 1766 р., що мала виробляти новий кодекс, Катерина пише для Заходу: вона наказує перекласти цей наказ мовами латинською, французькою, німецькою...

Річ ясна, що "філософи" у Франції зустріли з захопленням новий твір російської цариці. Загальна думка: "Наказ є європейська подія. Він свідчить, що віднині, завдяки Катерині II, Росія є "вільна країна"; Вольтер спокійнесенько твердить: "Справедливість і людяність водили первом цариці"; за Фальконетом, наказ є "архітвір розуму й людянності", а Мерсьє в захваті писав: "Кайдани, що обтягували землероба, розірвані: він підніс голову і з радістю побачив себе рівним серед людей..."

Але ось з'являються важливі питання європейської політики: поділ Польщі й перша російсько-турецька війна. Ніколи, здається, російський "міраж" не грав такої ролі у Франції, як за тих часів.

Обережна цариця ще 1767 р. надсилає Вольтерові свій "маніфест про чвари в Польщі". Відповідь Вольтера мусила підбадьорити царицю: "Оде вперше вживають найвищої влади, щоб установити свободу сумління. Це найвеличніша доба з усіх, що я знаю в сучасній історії".

"Зводять наклеп на російську імператрицю, — твердить Вольтер у листі до Гельвеція, — коли кажуть, що вона підтримує дисидентів у Польщі, щоб лише захопити кілька провінцій цієї республіки. Вона присяглася, що не хоче жодного клаптика землі, й все, що вона робить, — це лише для того, щоб здобути славу встановлення віротерпимості". Більше того, на замовлення Катерини II, за її документами, Вольтер складає 1767 р. "Історичний наріс про церковні суперечки в Польщі" (*Essai historique sur les dissensions des églises de Pologne*), наріс, що його мали помірювати в самій Польщі. Для тогочасного Вольтера, Катерина — це "опікунка людства" й що "зовсім справедливо, як папа православ'я, втручається силово в католицьку країну". (*Discours aux confédérés catholiques de Kaminieck*). Коли ж збентежена Європа дізналася про поділ Польщі, Вольтер, не вагаючися, плеєкає цьому злочинові, вітає царицю та обливає помніями барських конфедератів.

Таке саме було ставлення Вольтера під час першої російсько-турецької війни. Він, що раніше писав про турків у пристойніших тонах, тепер розглядає їх, як особистих ворогів, як "сором Європи". В своєму захопленні Вольтер просто блюзить, виголосивши літанії цариці: «*Te Catharinam laudamus, te dominam confitemur*». Для нього Катерина є "північна зірка", а султан Мустафа "свій півмісяць".

Нема чого й казати, що Катерина зраділа такому прихильникові, й на забарилася використати Вольтерівську думку проти туркофільської опінії в Європі, ну й проти ворожої їй французької офіційної політики. Вольтер за 1.000 царських дукатів пише в «*Mercure de France*» та в «*Mercure historique et politique*» голосну протитурецьку статтю «*Tocsin des rois*», де визиває Катерину не більше й не менше, як "Петербурзькою Богоматір'ю" (*"Notre Dame de Petersbourg"*).

Вольтерові додержується кроку Дідро, що спокійнесенько писав 1769 р. до Фальконета: "Як хочете, щоб я стрибав з радощів, подайте мені негайно вістку про винищенння 50.000 чи 60.000 турків".

Але Польща й Туреччина були лише окремі епізоди в культі Катерини, що його проголосили "філософи" в Парижі: Катерина, в їхньому зображені,

це — Олон і Лікурі; її військові кампанії — це хрестові походи; її вороги — це вороги “поступу”. Вона є втіленням віротерпимості й людності. Дідро пише: “Наука, мистецтво, смак і мудрість підносяться до півночі (тобто до Росії), а варварство зі своїм почтом сходить на півден” (до Франції).

Смерть Вольтера (1774) була за новий привід для Катерини збагатити свою легенду. Вона купує за чималі гроші книгозбірлю французького письменника й стає ніби претекторкою літератури у Франції.

Але, — спитає читач, — яке було «собісте знайомство “філософів” з Росією Катерини II? Спершу поїхав туди, 1762 р., Бернарден де Сен-Ієр, що тважав, у Парижі, царицю за одне з семи чудес світу. Катерина приймає його спершу дуже добре й призначає на посаду інженера, але він же забуває піднести Катерині свій проект ідеальної республіки. Нараз, 1764 р., Бернарден де Сен-Ієр залишає царську імперію і повертається глибоко розчарований... Москалі — “підступні, грубі, вони поважають лише тих, кого бояться”. Росія — “військова потуга, що спирається на дисципліну й на кількість, на релігійну віру, що її не змогли підірвати ні запроваджені ні пробувані реформи, ще на тому полягає сила цієї імперії, яку колись “так зневажали, а сьогодні так бояться”. І сьогодні можна з користю прочитати його “уваги” (*observations*) про Росію, що з'явилася друком лише 1818 р.

Після Бернардена де Сен-Ієра, подався в Росію 1767 р. Лемерсьє де ля Рів'єр, правник і знавець фінансових справ, щоб працювати там “на користь людству й підданим імператриці”. Він приїхав до Петербургу в жовтні 1767 р., а в березні 1768 р. вже залишив Росію, де ніколи ніхто з вим не радився. Чому? Фізіократ Лемерсьє образив російське самолюбство. Він поважно поставився до своєї ролі й — *horrible dictu* — “відважився” давати поради цариці. Остання ж, — як твердив слухун 1767 р. французький міністер закордонних справ Шуазель, — “екликаючи правників з різних країн Європи, шукала радше обожувачів, а не співробітників”.

Отже, можна уявити собі гнів Катерини II, коли 1768 р. з'явилася “По-дорож у Сибіру” (*Voyage en Sibérie*), абата Шаппа.

Вчений астроном, абат і академік, Шапп д'Отроп (Chappe d'Auteroche), зробив наукову подорож до Тобольську. В Росії він був лише 15 місяців (1761–1762) з них сім — у Петербурзі. Його враження? Неосвічене духовництво, загрузле в пороках; підкупне судівництво; деспотичні губернатори; брак народної освіти; жалюгідне населення, що живе в страшенному скученні і що його десяtkують заразні хвороби; кріпакство, жодної свободи. (“Ніхто не сміє думати в Росії”). Шаппа вражали “недовір’я, в якому живуть у Росії, і цілковите мовчання народу про все, що може мати якесь відношення до уряду”.

Цариця Катерина до кінця свого життя не могла без обурення чути про книгу французького абата, “паскудного наклепника”. Вона навіть написала твір: *L'Antidote, ou Examen d'un mauvais livre superbement imprimé, intitulé Voyage en Sibérie* (1770), що мав спротивувати “брехню” французького астронома.

Нарешті, сам Дідро, після довгих вагань, поїхав до Росії (1773). Катерина зустріла Дідро урочисто й нагородила його. З нею французький “філософ” розмовляв про все цілком вільно, але, очевидччи, самодержавна Катерина, що її тільки забавляли розмови з Дідро, залишилася глуха до його проповіді свободи й не могла спокійно слухати твердження, що в Росії “в умах є познаки панічного страху”. Тоді навіть трохи наївний Дідро зрозумів, що компліменти цариці тільки свідчили про зневадчу його проповіді.

Французька революція поклава кінець російському міражеві у Франції.

Але раніш, ніж згадати про цю революцію, Льортолірі робить в своїй книзі деякі висновки, що їх варт тут коротко подати.

Катерина, знаменита комедіялітка, дбала лише про свою рекламу в Єгипеті, що й пояснює цілу її діяльність у Франції у XVIII ст. Значна частина французької опінії була під впливом російського міражу. Тільки меншість йому не піддалася. Проте, цікаво, що в своєму приватному листуванні з істимними друзями сам Вольтер, чий русофільські вибрики ми бачили вище, не робив собі ілюзій щодо дійсного стану Росії.

З виbuchом французької революції німкена Катерина, що в своїй душі була завжди галлофобка, розпочинає переслідування французів у Росії й гортується до збройової інтервенції, але смерть (1796) перешкодила їй виконати цей замір, що його здійснив уже її син і наступник Павло.

Зрозуміло, що тепер у Парижі колишня "Північна Семіраміда" стає "Північною Мессаліною" і справжнім деспотом.

Ось так сумно скінчився "роман" російської цариці з французькою передовою опінією, що з якого якнайкраще скористалася Катерина: він зробив їй величезну пропаганду й був тим чинником, що, так би мовити, шахував офіційну французьку політику, ворожу до Росії, що захищала проти Росії Туреччину, Польщу, Швецію й — додамо — пильно слідкувала за українським визвольним рухом. Щождо "філософів", якщо не числити матеріальних здобутків, вони в духовій діяниці мало що виграли від свого "роману" з російською імператрицею...

**
**

Такі є найголовніші моменти багатоюрої праці Льортолярі. Шкода тільки, що автор не добав короткого розділу про офіційну політику Франції у XVIII в., де, безперечно, ще краще відтінило б змальований "російський міраж".

Поминувши деякую багатомовність автора (деякі тексти, що не є невидаві, можна було б скоротити), поминувши те, що автор, на нашу думку, помилляється, коли твердить в кінці своєї праці, що деспотизм Катерини II спричинився у Франції до деспотичної тенденції спершу в якобінців, а потім у Наполеона, мусимо тут, однаке, зупинитися на тоні обговореної праці. Цей тон — якийсь іронічний, поблажливий. Автор часто-густо надто легко говорить про те духове спустошення, що його заподіяв "російський міраж" поміж "філософами".

Адже ж жертвами, вільними чи невільними, того "міражу" стали люди, що ввійшли в світову історію й що їх імена загал у цілому світі звик шанувати... Прочитавши книжку французького дослідника, читач 1952 р. з сумом, а не раз і з обуренням, дивитиметься на тих "філософів" XVIII ст., що так легко перевернулися в трабантів російського деспотизму. Тому й іронія автора здається нам мало відповідною до змісту його праці, де на кожній сторінці бачимо видатних людей, що, через своє противерковне настялення, а також і матеріальні причини, шукали свого ідеалу в... російській імператриці.

Така іронія здається нам особливо недоречною, якщо зважити, що й тепер існують у Франції деякі "філософи", які в своєму ставленні до сучасних можновладців Росії — СРСР, наслідують своїх славних попередників, збаламучених або куплених звеличинників російського деспотизму...

ДОКУМЕНТИ

Sub specie aeternitatis

З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка.

(1893 — 1905)

Вступ і примітки¹⁾ проф. О. Оглоблина

Якщо проблема панези новітнього українського консерватизму зацікавить колись історика, він не зможе не назвати два імення ї трьох юсіб, що їх носили, — трьох полтавців, нащадків славних козацьких родин, трьох визначних українських істориків, глибоких і тонких знавців української старовини та мистецтва, — й, разом з цим, трьох епігонів та ідеологів вмираючого «малоросійського» дворянства, старовірів-супротивників новітнього українства. Це були: Василь Петрович Горленко й брати Микола та Андрій Стороженки.

В. Горленкові більш пощастило в науковій літературі, ніж двом його київським друзям, Стороженкам. Публікації його листування (праці О. Дорошевича²⁾ й Е. Рудинської³⁾, статті Дмитра Дорошенка⁴⁾ в українській пресі й згадки в українських енциклопедіях⁵⁾), — все це зробило його ім'я досить відомим для сучасного читача. Цьому сприяла юсбиста доля цього визначного українського літератора й критика. Трохи старший з усіх трьох (він народився в січні 1853 року, в с. Ярошівці, из Прилуччині, в родинному маєтку, що його 1701 р. Мазепа надав Прилуцькому полковнику Дмитрові Горленкові⁶⁾), і, безперечно, яскравіший, він і відійшов з цього світу раніше, ще тоді, коли російська реакція, після 1905 р., не встигла покласти на нього те тавро, що його вона витиснула на братах Стороженках, а революція 1917 р. й боротьба

1) За допомогу в справі цих приміток О. Оглоблин висловлює щиру подяку В. Міяковському, Л. Окіншевичеві, Н. Половській-Василенко та В. Сенютовичеві-Бережному. Редакція.

2) О. Дорошевич. Естет і поміщик (про В. Д. (!) Горленка (1853-1907). «Життя й Революція», Київ, 1925, XI, стор. 61-66).

3) Е. Рудинська. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. 1883-1905. Київ, 1928, стор. 106 (з 8 фотографічними знімками).

4) В. Горленко (некролог), «Україна», Київ, 1907, V, стор. 214-217; Василь Горленко (1853-1907), «Тризуб», Париж, 1933, ч. 47, стор. 19-25; ч. 48, стор. 5-13 (існує окрема відбитка 1934 р.).

5) Ол. Гамалій, В. Горленко. У 35 роковини смерти. «Краківські Вісті», січень 1943 р. (передрук з «Голосу Полтавщини»); «Енциклопедія Українознавства», вид. НГШ, вип. 10, стор. 727.

6) Біографічні дані про В. Горленка вміщено в згаданих вище працях, а також у I томі «Малоросійского Родословника» В. Модзалевського. (Київ, 1908).

за українську державність вже не втягла В. Горленка до своїх трагічних національних і соціальних колізій (він помер 12/25 квітня 1907 р.).

Вихованець Сорбони, европеєць цілою своєю культурою, всіма клітиками своєї української душі, тонкий і вражливий естет, він начебто не витримав задухи російської реакції й її соціальних та національних антагонізмів. Він не міг бути ні на боці грядучої української революції, ні, тим більше, з тими, хто намагався знов затнати його улюблену батьківщину до російської в'язниці народів. Недарма, задовго ще до революції 1905 р., він рвався до Європи, до своєї другої батьківщини, Франції, що її мову, літературу й мистецтво він так досконало зізнав і пристрасно кохав. Але це йому здійснити не пощастило: передчасна смерть прийшла до нього саме за часів аграрної революції, що її він понадусе боявся й що її наближення він увесь час відчував і віщував. Ця аграрна революція безжалісно знищила його рідне гніздо в Ярошівці, з дорогоцінним родинним та особистим архівом.⁷⁾

Проте в історії української культури на віки вічні збереглося ім'я цього, як він сам себе називав, «інстинктивного традиційного мазепинця», того, хто був другом великого Костомарова, Пантелеймона Куліша, Ганни Барвінок, Марії Заньковецької, Панаса Мирного, Ореста Левицького й багатьох інших українських діячів, близкучого автора численних творів з історії української культури та її традиційних зв'язків з західно-європейським, передусім французьким, культурним світом,⁸⁾ незрівнянного майстра літературного стилю й епістолярного мистецтва.

Але тим, що можемо читати барвисті, повні ясної думки й широго серця, тросякнуті тонким гумором, а йоді й гострим сарказмом, листи Горленка, ми завдячуємо саме його друзям, до кого ці листи були писані, що дбайливо зберігали їх у своїх архівах. Серед них перше місце, безперечно, належить Миколі Стороженкові, з ким Горленка в'язали віддавна дружні відносини.

Микола Володимирович Стороженко народився 29. V. 1862 р., в селі Велика Круча (звідси назва його «Крученко», що часто трапляється в листах Горленка), Пирятинського повіту, на Полтавщині.⁹⁾ 1886 р., він, скінчивши Історично-філологічний факультет Київського університету, дістав від Петербурзького університету титул магістра та посаду приватдоцента на катедрі російської історії. Але він волів працювати науково на Україні. Ще студентом, М. Стороженко починає друкувати свої цінні розвідки з історії Лівобережної України XVII-XIX ст. в журналі «Кіевская Старина», що його співробітником він залишився впродовж багатьох

7) М. В. Стороженко писав до В. Л. Модзалевського 19. XII. 1911 р. (Київ): «Власницею архіву покійного В. П. Горленка є його рідна небога, дружина очного лікаря В. К. Думитрашка, Ольга Ізмайлівна Думитрашко, що мешкає в Києві при Рейтарській вул., в д. ч. 28». (Архів В. Л. Модзалевського). Але в дійсності Горленків архів знаходився в с. Ярошівці, де й загинув під час революції (1918).

8) Тільки невеличка частина численних праць Горленка ввійшла до його збірок: «Южно-русские очерки и портреты» (Київъ, 1898), «Украинские были» (Київъ, 1899) і «Отблески» (СПБ, 1905).

9) Біографічні відомості про М. В. Стороженка (до 1914 р.) подано в «Малоросійському Родословнику» В. Модзалевського, т. IV (Київъ, 1914), стор. 793-794.

років.¹⁰). А попри це, з доручення Київської Археографічної Комісії, він провадить важливі історично-археографічні досліди в Київському Центральному Архіві, що лягли в основу його монографії «Западно-руssкі провінціальне сейміки» (1888) та збірки архівних документів на цю тему в «Архівѣ Юго-Западной Россіи». 1895-1909 рр. М. Стороженко директорував у Київській IV гімназії, а 1909-1919 рр. був за директора Київської I гімназії (згодом «Імператорської Олександровської»).¹¹)

Чимало уваги віддавав М. Стороженко також і громадській діяльності, як почесний мировий суддя, гласний Пирятинського земства (1889-1914), гласний Київської міської Думи (1902-1909) тощо.

Його численні статті на теми історичного, політичного й педагогічного характеру друкувалися в журналах «Історический Вѣстникъ», «Русская Мысль», «Церковь и Народъ» тощо. Разом з старшим братом Андрієм В. Стороженком¹²) він був за видавця і редактора родинного Архіву Стороженків (8 томів) і, зрештою, саме братам Стороженкам зав'язчує українська історична наука видання капітального «Малороссійского Родословника» В. Л. Модзалевського (4 томи).

Отже, глибокі й міцні зв'язки наблизили М. Стороженка до діячів української науки й культури. Він був один з тих нечисленних представників українського дворянського консерватизму XIX — початку ХХ століття, що свою ширу відданість українським культурно-науковим справам поєднував з не менш широю й лояльною відданістю російській царській династії, й, кінець-кінцем, російській імперії. Для людей типу братів Стороженків шлях від українофільства «Кievской Старинѣ» до Київського «Клуба русскихъ націоналистовъ» після 1905 року, зовсім не здавався шляхом «эраті». Нащадок старого й заслуженого українського роду, що дав у XVII ст. «старшого» (гетьмана) Війська Запорозького Андрія Сто-

¹⁰) В «Кievской Старинѣ» М. Стороженко вмістив такі розвідки: «Охочекомонный полковникъ Илья Федоровичъ Новицкій» (1885, VII; 1886, IX); «Семенъ Вакуленко, сотникъ пирятинскій» (1891, I); «Реформы въ Малороссіи при графѣ Румянцевѣ» (1891, III, IV); «Къ исторіи малороссійскихъ козаковъ въ концѣ XVIII и въ началѣ XIX вѣка» (1897, IV; VI, X-XI) та інші. До цього ж циклу праць М. Стороженка належить і його розвідка про О. Ф. Шафонського, опублікована в «Кievскихъ Университетскихъ Извѣстіяхъ», 1886, X.

Про наукові праці М. Стороженка див. Д. Дорошенко, Огляд української історіографії, Прага, 1923, стор. 167.

¹¹) За редакцією М. Стороженка вийшли 3 томи «Столѣтіе Киевской I-ой гімназії» (Кievъ, 1911), де йому належить історичний огляд, а також I-II томи «Лѣтописи Імператорської Александровської гімназії».

¹²) Андрій Володимирович Стороженко (1857-19-?) , переславський маршалок дворянства (1912-1916), відомий земський і дворянський діяч Полтавщини, визначний український історик і славіст. Найголовніші його праці: «Очеркъ литературной исторіи Зеленогорской и Крапедворской рукописей», Kievъ, 1880; «Очеркъ Переяславской старины. Изслѣдований, документы и замѣтки», Kievъ, 1900; «Стефанъ Баторій и Диїпровськіе козаки. Изслѣдованій, памятники, документы и замѣтки», Kievъ, 1904; «Досифъ Верещинский, бискупъ Киевский», Kievъ, 1911. «Співробітник «Кievской Старинѣ», де підректував, в 1890-х рр. низку цінних праць. Був за члена Київської Археографічної Комісії, Історичного Товариства Нестора Літоція, Чернігівської й Вітебської ачених Архівних Комісій, Московського «Історико-родословного Общества» та ін. Про цього див. В. Модзалевський, «Малороссійский Родословникъ», том IV, стор. 792-793; Д. Дорошенко, «Огляд української історіографії», стор. 161.

роженка (1610) їй щу «династію» Стороженків: сотників Ічанівських (1670-1781), у XIX ст. Андрія Яковича Стороженка (1790-1857), великого аматора й збирача української старовини й автора тритомової «Історії Южної Росії» (яка, на жаль, до нас не дійшла),¹³⁾, визначного українського письменника Олексу Петровича Стороженка (1805-1874), відомого шекспіролога й шевченкознавця Миколу Ільовича Стороженка¹⁴⁾ (1836-1906), професора Московського університету, історика західноєвропейської літератури.

Микола Володимирович Стороженко залишався вірний традиціям свого роду. Близький співробітник «Кіевской Сарини», учень Антоновича, друг Куліша, В. Горленка, братів І. і П. Рудченків, Ореста Левицького та багатьох інших світлих імен українства, Микола Стороженко завжди, в глибині своєї душі, був українець. Його українські статті в перших виданнях Української Академії Наук,¹⁵⁾ його українське листування 1918-1919¹⁶⁾ і пізніших років, українською мовою, дуже цікаве (на жаль, воно досі не опубліковане). Слогади,¹⁷⁾ його близькі звязки з українським науковим світом на еміграції,¹⁸⁾ — все це було не тільки чесним завершенням довгого життєвого шляху українського вченого й українського патріота на свій лад, але й виявом остаточного розриву українського консерватизму з російським легітимним, і, *eo ipso*, з російською імперією й російським націоналізмом, що з ним звязано було ім'я й діяльність бр. Стороженків у Києві до 1917 р.

Тим більшу цікавість мають для нас листи В. Горленка до М. Стороженка (листи М. Стороженка до В. Горленка, як і листування Горленка з А. Стороженком, на жаль, не дійшли до нас)¹⁹⁾. Ці листи збереглися

¹³⁾ Див. В. Липинський, «Z dziejów Ukrainy» (Kraków. 1912), стор. 468, прим. 2 на стор. 468-469.

¹⁴⁾ Про нього див. В. Модзалевський «Малоросійський Родословникъ», т. IV; Д. Дорошенко, Микола Стороженко, «Нова Громада», 1906, кн. II, стор. 112-116.

¹⁵⁾ Зокрема, в I та II-III т.т. «Записок Історично-Філологічного Відділу» про осаду м. Крилова (стор. 116-119) і листи П. Куліша до М. В. Стороженка (стор. 212-215). (Ця публікація листів П. Куліша до М. Стороженка не є скінчена).

¹⁶⁾ М. Стороженко писав В. Модзалевському 7. VII. 1919 року: «Високоповажний Добродію, Вадиме Левовичу, надішліть мені, якщо буде Ваша ласка, ті числа місцяників, де надруковані статті з докіром па мене д. Грушевського, та моя про «Осаду Крилова». Я зверну їх Вам з великою подякою. М. В. С.».

Того ж місяця й року, М. Стороженко писав Модзалевському: «Високоповажний Добродію, Вадиме Левовичу! З великою подякою вертаю Вам кн. I «Записки І.-Ф. В.У.А.Н.» та «Україна» (кн. 1-ша й 2-га). Спасибі Вам за Ракушку — дуже цікаво; надішліть мені його кінець. Може, є у Вас якісь новини, так, буде Ваша ласка, також надішліть, бо не має посилля куповати все за свій власний кошт. Ваш М. С.» (Архів В. Модзалевського).

¹⁷⁾ Слогади М. В. Стороженка, писані українською мовою, знаходилися року 1944 у Празі. Два невеличкі уривки з них (про В. Антоновича) опублікували покійний Д. Дорошенко (останній, до речі, дуже цінував Слогади М. В. Стороженка) в своїй монографії про В. Антоновича. (Володимир Антонович, його життя й наукова та громадська діяльність, Прага, 1942, стор. 87 і 97, примітки).

¹⁸⁾ Це ми чули від покійного Д. Дорошенка у Празі р.р. 1944-1945.

¹⁹⁾ Листи М. Стороженка (так само, як і А. В. Стороженка) загинули, ма-
бути, разом з архівом Горленка. В. Горленко листувався регулярно з А. В. Стороженком («мистером», як називав його Горленко), про що він не раз згадує в своїх листах до М. В. Стороженка, називаючи А. В. Стороженка своїм «вір-
нимъ корреспондентомъ». У збірці листів Горленка до М. Стороженка зберігається один лист його до А. В. Стороженка, з припискою до його брата. Доля архіву А. В. Стороженка нам невідома. Правдоподібно, він загинув під час революції.

в архіві М. В. Стороженка, що його рештки в 1920-х — на початку 1930-х років знаходилися в Київському Центральному Архіві Стародавніх Актів, де ми й мали змогу 1931-1932 рр. ознайомитися з ними.²⁰⁾ Це були оригінали й копії²¹⁾ листів В. Горленка за 1893-1905 роки. Листів з по-передніх років і після 1905 року ми не знайшли, але поза всяким сумнівом, вони колись існували.²²⁾ Та й за цей період листи збереглися не повністю. Зовсім бракує листів за 1898 і 1904 роки, деякі інші роки представлені лише кількома листами, хоч, безперечно, їх булоного часу більше. Подекуди збереглися лише копії (без оригіналів), хоч таких випадків небагато.

Листи В. Горленка до М. Стороженка давно вже цікавили істориків української літератури. Над ними працювали Микола Зеров, Л. Кошова²³⁾ й, мабуть, інші дослідники. Але за радянських умов, надто ж у 1930-х рр., опубліковувати ці листи було, очевидччи, неможливо.

Нам не вдалося, на жаль, свого часу скопіювати повністю збірку Горленківських листів. Ми лише мали змогу поробити з тих листів більш-менш просторі виписки всього, що тільки мало історично, або громадсько-політичне значення. Уривки з цих виписок і подаються тут в українському перекладі,²⁴⁾ на підставі копій, звірених нами (скільки це було можливо) з оригіналами. Цим пояснюються невеличкі пропуски в тексті деяких виписок. Інший — важливіший зміст листів подаємо в квадратових дужках (звичайні дужки належать Горленкові). Всі (кічесленні) підкреслення в листах належать також йому.

²⁰⁾ Згодом (після 1933 р.) листи В. Горленка, разом з рештками архіву М. В. Стороженка, було передано до Київського обласного історичного архіву, де й знаходилися на початку 1940-х рр.

²¹⁾ Не виключено, що ці копії було зроблено з ініціативи самого М. В. Стороженка, що, отже, мав на думці видати листи В. Горленка.

²²⁾ Були відомості про те, що листи В. Горленка до М. Стороженка з 1880-х років знаходилися в Музеї діячів ВУАН. Але перевірити цього ми не могли.

²³⁾ Автор розвідки «Шевченко та «Історія Русовъ» (Збірник «Шевченко», Інститут Т. Шевченка І, Харків, 1928, стор. 157-174).

²⁴⁾ Всі листи В. Горленка писано російською мовою, з нерідкими вставками французьких слів, прислів'їв і літературних цитат. В деяких копіях ці французькі вирази пропущено.

1893

I

4. III. 93. СПБ.

... Лист 1) належить до найгіршої його доби й до тій діяльності його у викриваній польського патріотизму, яка мікі не до думі...^{2).}

... Велика шкода, що цензор обчирижив статтю М. І. С.,³⁾ але добре, що матеріали й твори Шевченка видобуто з пазурів диявола й побачать світло рано чи пізно...

¹⁾ Мова тут мовиться про лист українського письменника Олекси Петровича Стороженка.

²⁾ «Вам відомо, що я переконаний, щирий приятель поляків», — писав В. Горленко в невиданому листі до Дені Роша влітку 1940 р. Очевидччи, В. Горленко мав на увазі поляків з етнографічної Іоанії. Щодо поляків на Україні, він уважав їх за «найнесимпатичніших, бо сидять на чужій землі»... (Лист до П. Мирного, з 16. VIII. 1897 р.). Редакція.

³⁾ Микола Ільович Стороженко.

Про Антокольського ⁴⁾ поголоски йдуть такі й сякі. В ньому є талант і дуриєвітство. Жидом дурно бути не можна!.. ⁵⁾.

II

9. III. 93. СПБ.

Само собою зрозуміло, що мої особисті симпатії будуть цілком по боці видання, що не платить, але ідейного, тобто нашої "Старини"... ⁶⁾.

III

7. IV. 93. Ярошівка.

Чи ж то не привабливі вистави Заньковецької... ⁷⁾. Шоплескайте ще в додаток за мене великий артистіці. Може, мені пощастиТЬ десь її побачити. Мені ж, будь ласка, напишіть правдиве слово про те, як її і трупу "приймала" публіка в той приїзд до Києва та ін. (з анекдотичними подробицями), а також вкладіть до Вашого листа одну з афішок, щоб знати склад трупи...

Село являє собою тепер дуже непривабливий вигляд. Весни нема й сліду. Все проти часу, злощасних жителів села: і держава з її огидними, дикими порядками, і Бог, і сама природа. Вона не дас навіть корму худобі, а що таке прибуток, я давно вже забув...

Звичайно, я такої ж думки про участь у ній, ⁸⁾, як і Ви, і нічого від неї не вимагаю... Мене взяв би розпац, якби своїм поступуванням редакція позбавила мене змоги брати участь у журналі...

IV

21. XI. 93. Ярошівка.

Увесь цей час, і вже давно, я морочуся з милими пейзанами, і мені великою мірою стали огидні їх нечесність, глитайство, дріб'язковість, невдачність, грубіяньство, — одне слово, всі ті якості, якими визначається сучасне селянство і які загрожують такими страхіттями в майбутньому, якщо не зміниться взагалі справи і якщо не зосередять усіх сил на освіті, замість того, щоб зосереджувати всі сили на знищенні її. В оповіданнях Стороженка той самий селянський елемент, хоч давніший, і хоч я усвідомлюю, що безглуздям є, звичайно, узагальнювати в цьому винадку, але мимоволі хочеться від цього трохи відпочити. Деякі спостереження, що їх, перечитуючи, довелося зробити над Олексою, трохи зближують його малоросійські твори з російськими. Є, наприклад, оповідання «Прокоп Іванович». Боже май, як сумно бачити в ньому переход чесного й бездоганного запрощя в панського прикаজчика й глитая!

4) Антокольський Марко (1842-1902), російський різбар жидівського роду.

5) Людяної вдачі, не маючи ніякої ненависті до будь-якого народу, В. Горленко, на світанку своєї літературної діяльності, як і всі інші сучасники тієї доби в українському культурному житті, не був жодний принциповий жидожер. Вибрики, що їх часто-густо зустрічаемо в його листах до М. Стороженка, до П. Мирного і, особливо, до свого французького приятеля Дені Роша, були в Горленка, так би мовити, заemoційну реакцію внаслідок велими скрутного становища, що в ньому він опинився через якогось пройдисвіта-жida. Останній позичив колись Горленкові під вексель гроші. За якийсь час, Горленко борг віддав, але через дивну й таку притаману йому легковажність, не зажадав назад векселя. Той жid помер, але спадкоємці його, маючи Горленків вексель, вимагали вдруге повернення боргу. Звідси й розпочався судовий процес, що довгі роки мучив Горленка. Редакція.

6) «Кіевская Старина».

7) Марія Заньковецька (справжнє прізвище — Адасовська), славнозвісна українська акторка (1860-1930). Театральну діяльність розпочала 1882 р. в трупі М. Кропивницького. З великом успіхом виступала в Петербурзі (1886), Москви (1887), у Галичині (1905). З нагоди 40-літнього ювілею артистичної діяльності (1922) їй надано було звання «Народної Артистки Республіки». Редакція.

Але це, звичайно, можна застерегти, багато ж позитивних якостей Олекси не замеречити. Коротше, я візьмуся до цієї статейки при першій моральній можливості...

Проти Вашої уваги про "Кіевскую Старину" трохи можна посперечатися. Без сумніву, живість журналу залежить від живих статей, але живі статті викликаються і життям самої справи і його керівників. Коли при кермі сидить мертвяк, чи може живо й бадьоро рухатися човен? Та він і направляє його хід, що його можна прискорити й уповільнити... Звичайно, умови видання дуже важкі, але нема сумніву також, що "редакція" не є тільки течка, куди складаються статті й здаються потім до друкарі. Це дуже важливий моральний первень, що з'явує й оживляє, це — дух видання. Нічого не можна вдягти, але не можна не сумувати, що первень цей відсутній. Коли він є — живуть і бідні видання, і це саме він і міняє їх долю. А все таки давай Бог віку "Старинъ", і писати для неї є обов'язково... ⁹⁾.

Мене дуже засмутила смерть Чайковського, ¹⁰⁾, чию ліричну музику я безмежно люблю...

V

23. XII. Ярошівка.

... За ці дні я читав "Ніжинський полкъ" ¹¹⁾. (Боже, як сухо!).

... Клопочуся, щоб віддати землю в оренду, після чого бажав би бодай на кінець січня вийти до Петербургу...

1894

VI

[Лист до А. В. Стороженка]:

24. III. 94. (СИБ).

... Недоладна й огідна Москва... Міністерство земельних справ і всякий чиновничий мотлох гадають, що щось "творять", — а насправді одержують лише платню 20 числа...

... Поки це недоладне сполучення,зване Росією, не розпадеться на свої природні частини...

VII

30. X. 94. (Яромівка).

... Домисли про Музей ¹²⁾ розраховані радище на адміністрацію, тіж на непроникну Думу. Адміністрація одна лиши може примусити цих йоловів зробити те, що треба. Якби то, коли справа спливла нагору, хтось підсунув Іг-

8) «Кіевская Старина».

9) За редактора «Кіевской Старины» був тоді (з 1893 р. по 1907 р.) Володимир Павлович Науменко (1852-1919).

В. Л. Модзалевський писав до М. П. Василенка 11. V. 1916 р. (перекладаємо з російської): «Відродження "Кіевской Старины" мене дуже цікавить, і Ваше повідомлення про цю можливість мене дуже схвилювало. Не задовольняє мене тільки одно, що здогадний редактор Й. В. П. Науменко. Я його мало знаю, але, з особистих вражень від 1900-х років, він мало надається до цієї ролі. Будити публіку, додавати снаги працівникам, шукати їх, згутовувати біля себе — не відповідає його вдачі...». (Архів М. В. Василенка в Києві).

10) Петро Ілліович Чайковський (1840-1893), світової слави російський композитор українського роду.

11) Мова мовиться про книгу О. Лазаревського «Описаніє Старої Малоросії», т. II. Ніжинський полкъ. Кіевъ, 1893.

12) Київський Міський Музей засновано 1888 р., але відкрито лише 1904 р.

натьєву¹³) ці домисли й підтримав би, то зробив би добре діло. Чи не можна розраховувати в цьому випадку на Никандра (Безщасного)?¹⁴

VIII

18. XI. 94. Ярошівка.

...Що за охота Вам іхати на Земське Зібрання? Все це — і це Земство, і це товариство — така мерзота й гідота, що й згадувати пудно!..

Василенкова стаття¹⁵ цікава *темою*; вона, безперечно, видається живою після неймовірної мертвеччини вчительських спогадів, але хаотична й невміла викладом. Багато з де чим не можна погодитися: Максимович¹⁶ надто поверхово й мало оцінений, про Антоновича¹⁷ нема й згадки (прикривається він тим, що говорить про історію Лівобережжя, — ну, а Костомаров при чому ж тут?). За те у вигляді Монбланів і Казбеків підносяться Лазаревський¹⁸, Лучицький¹⁹ і Мякотін.²⁰). Останній є власне тим Месією південноруської історії, кому всі передніші історики були тільки предтечами. Тимчасом цей Месія, чи то статтю в "Русскомъ Богатствѣ" я читав, по-моєму, зовсім у ній не усвідомив, не розв'язав і не посунув наперед питання про те, як утворилося в Малоросії кріпацтво. Праця його поважна, але не становитьничого надзвичайного, і це така сама розробка деталів, як праці Лазаревського, більш викінчена, звичайно, більш опрацьована і не являє собою ту купу протоколів, якими є статті й книги О. М. Лазаревського, позбавлені всякого опрацювання і всякої поваги до читача.

Імена Полетики,²¹ Чепи²² — близьчать на всій лінії і скільки виявляється осіб, що іх "знали" і "відкрили"! В листопадовій книзі "Русского Обозрѣнія" в рецензії Бестужев-Рюміна²³ на книгу Леоніда Майкова²⁴ «Историко-литературные очерки». За цією рецензією виходить, що автора

¹³) Граф Олексій Павлович Ігнатьєв, Київський, Волинський і Подільський генерал-губернатор (1889-1898).

¹⁴) Никандр Васильович Молчановський (1849-1906), український історик, учень В. Антоновича, був тоді за «Правителя Канцелярії Генерал-Губернатора» у Києві й багато допомагав українству. Цив, докладніше про Молчановського в статті Н. Полонської-Василенко: «Цензурові утиски на Україні», стор. 514.

¹⁵) Микола Прокопович Василенко (1866-1935). Його стаття «Къ истории малорусской историографии и малорусского общественного строя» була надрукована в «Кievskoy Stariinѣ», 1894, XI-XII. (Шор. «Україна», ч. 5, Париж, 1951, стор. 337-345).

¹⁶) Михаїло Олександрович Максимович (1805-1873).

¹⁷) Володимир Боніфатійович Антонович (1834-1908).

¹⁸) Олександер Матвійович Лазаревський (1834-1902), український історик Лівобережжя.

¹⁹) Іван Васильович Лучицький (1845-1918), професор Київського університету, автор низки цінних праць з соціально-економічної історії України.

²⁰) Венедикт Олександрович Мякотін (1867-1937), історик, росіянин з походження, автор низки праць з соціальної історії Лівобережної України (Гетьманщини) XVII-XVIII ст. Його розвідка «Прикрайленіє крестьянъ въ Лівобережной Малороссії» («Русское Богатство», 1894, II) й викликала появу згаданої в листі Горленка статті М. Василенка.

²¹) Василь Григорович Полетика (1765-1845) був, на думку В. Горленка (й деяких пізніших українських істориків, зокрема І. Борщака), автором «Історії Русовъ». Горленко висловив цю думку в статті «Ізъ истории южно-русского общества начала XIX вѣка» («Кievskaya Stariina», 1893, I. Передруковано в збірці Горленка «Южнорусские очерки и портреты», Кіевъ, 1898, стор. 62-63).

²²) Адріян Іванович Чепа (поч. 1760-х - кін. 1822), аматор української історії й збирач українських історичних пам'яток. Цікаве його листування з В. Полетикою опублікувало Горленко у згаданій вище статті.

²³) Костянтин Миколайович Бестужев-Рюмін, російський історик (1829-1897).

²⁴) Леонід Миколайович Майков (1839-1900), історик літератури, віце-президент Академії Наук у Петербурзі.

“Історія Русовъ” відкрив Леонід Майков. Це пишеться з приводу його статті “Малороссійський Титъ-Ливій”. Так шановний віце-президент Академії перевхрестив свою рецензію, що раніше була в “Журналѣ Министерства Народнаго Просвѣщенія”.²⁵⁾ Не читав я цієї переробленої статті, але, мабуть, Майков сам заявляє про своє “відкриття”, з чим Бестужев вітає його. *Et voilà comme on fait l'histoire!*²⁶⁾.

Все таки Василенкова стаття цікава, доказом чого є вже те, що про неї ми з Вами говоримо, чого ніяк не зробили б з приводу вчительських спогадів...

Замітки, як ті, що підписані в останній книжці²⁷⁾ літерою Z, — все, що він може дати тепер: *la plus jolie fille du monde ne peut donner que ce qu'elle a...*²⁸⁾.

Я дещо роблю для “Русскаго Обозрѣнія”,²⁹⁾, що доручає мені різні праці в ділянці критики й перекладів. Напрям журналу мені не симпатичний...

IX

27. XII. 94. Ярошівка.

... Я прочитав дома 2-у Василенкову статтю, — досить ріденько й поверхово. З Маркевича³⁰⁾ теж витягти можна б було більше, ніж зробив Лазаревський, хоч листи його й так добре змальовують його трагічну постать...

1895

X

10. I. 95. Ярошівка.

Цікаво було б почути від Вас опис побуту київських польських панів. Це зовсім окремий світк, зі своїми традиціями, колом знання, обстановкою, зацікавленнями, гурток дещо міжнародний, але з цікавими місцевими особливостями. Я трохи *вгадую* його, хоч «особисто зовсім не знаю». Він все таки живе культурними зацікавленнями, розумовим життим, тим часом, як наші гуртки подібного роду, особливо провінціальні...³¹⁾. Та нехай вже простить ім Господь Бог їх глибоке неуцтво, низотність і вульгарність зацікавлень, звичок і поглядів, але нехай не простить їх *огидної* зарозумілості, що є, зрештою, притаманною рисою всіх дурнів! Нічого й віколи ці гуртки не дадуть суспільству, тому що дати їх можуть...

Одержаною нову газету “Русское Слово”,³²⁾, — маленький щоденник на зразок “Свѣта”,³³⁾, але дещо більше розміром і далеко літературніша... На нещастя, газета несе досить густе московське забарвлення й на “прапорі”

25) «Українським» Тітом Лівієм уперше назвав автора «Історії Русовъ» П. Куліш.

26) «Ось воно як роблять історію». Справжній вислів з Вольтера: *Et voilà justement comme on écrit l'histoire*. (Ось воно власне, як пишуть історію).

Редакція.

27) «Киевская Старина».

28) Найвродливіша в світі дівчина не може дати більше, ніж вона має. У дійсності французьке прислів'я каже: *La plus belle fille du monde...* (На яй гарніша в світі дівчина...). Редакція.

29) Місячник (1890-1898) реакційного напрямку, що виходив у Москві.

30) Яків Михайлович Маркович (1776-1804), аматор української історії, автор книги «Записки о Малороссії, ея жителяхъ и произведенияхъ», ч. 1 (СНБ, 1798). Про цю статтю О. Лазаревського «Прежніе изыскатели малорусской старины» («Киевская Старина», 1894, XIII); передруковано в II вид. збірки О. Лазаревського «Очерки, замѣтки и документы по истории Малороссии», Київъ, 1896.

31) Пропущено в рукописі.

32) «Русское Слово», щоденна газета, що почала виходити в Москві 1895 р.

33) «Свѣтъ», щоденна газета від 1882 р., за редакцією В. В. Комарова, консервативного й російського націоналістичного напрямку.

своєму виставила три кити: православність, самодержавність і народність. Але навіть останній з цих китів мало приваблює, бо народність ця московська, народність зубата, що вимагає підкорення собі інших («Солютеся въ русскомъ морѣ!..»³⁴). І чого б отак я ліз у політику!..

XI

6. XII. 95. Ярошівка.

[Горленко, з присоду призначення М. В. Стороженка на директора Київської IV гімназії,³⁵], уявляє собі, як той виголошує до учнів промову]:

— Діти! Ви знаєте вже про велику радість, що нею Господь Бог благословив зв'язок цього доброго Государя Миколу Олександровича й дружини Його Олександри Федоровни народженням великої князівни Ольги Миколаївни.³⁶) Наш обов'язок любити Його більше за все, більше за себе самих. Ходімо ж до церкви... й помолимося всі разом за щастя й добро батька-матері й новонародженої...

1896

XII

12. II. 96. Чернігів.

... Місто це надзвичайно міле, пристойне й симпатичне, маючи вигляд деяко колишніх провінціальних міст, що цілком вже втратив Київ, і до великих міст не попавши і від малих відставши...

Від милого графа³⁷⁾ я одержав багато брошур...

XIII

30. XII. 96. Ярошівка.

... Недавно зустрів у Полтаві Василя Васильовича Таріні-молодшого³⁸⁾ (понадштатний урядовець канцелярії губернатора). Він подвізається вже там як співак-аматор, оглушуючи вуха полтавців своїм гучним баритовом...

Вона³⁹⁾ мріяла про Петербург, та — ба! Учертай “Гетьман”⁴⁰⁾ відмовив рішуче й запропонував на вибір або Качанівку,⁴¹⁾ або Полтаву. Відай гетьман! Кажуть, що він дуже слабий, хоч би трохи ще постримався на радість аматорів етнографії й старовинних типів...

1897

25. IV. 97. Ярошівка.

... Умер Куліш,⁴²⁾, і росте його образ в умах сучасників, — і буде рости, бо він справді є величезний. Наше дрібне покоління таких людей щось не ви-

³⁴⁾ Цитата з відомого великодержавницького вірша О. Пушкіна «Клеветники Россії». Редакція.

³⁵⁾ М. В. Стороженко був призначений на директора IV гімназії 15. XI. 1895.

³⁶⁾ Велика княжна Ольга Миколаївна народилася 3 листопада 1895 р.

³⁷⁾ Граф Григорій Олександрович Милорадович (1839-1905), історик Чернігівщини, український генеалог.

³⁸⁾ В. В. Тарновський, син Василя Тарновського. Див. примітку 40.

³⁹⁾ Дружина В. В. Тарновського.

⁴⁰⁾ «Гетьман», — Василь Васильович Тарновський «молодший» (1837-1899), фундатор музею ім. Тарновського (в Чернігові), маршалок шляхти на Чернігівщині, син також Василя, «старшого» (1810-1866), видавець Кулішевих «Записок о Южной Руси» та «Чорної Ради», відомого українського мецената й учасника Комісії для скасування кріпацтва.

⁴¹⁾ Качанівка (Борзянського повіту, на Чернігівщині), маєток Тарновських.

⁴²⁾ И. Куліш помер 14. II. 1897 р.

сувле! Все сплуталося, все ускладнилося; розбилися й розтеклиси здібності на тисячі справ. Скрізь потрібні люди в цій величенній, безглуздій, неможливій у своєму теперішньому вигляді Росії, а де їх узяти? А нового припливу мало, бо освіта (що в цій лише рятунку) перебував (особливо початкова й вища) — о, профітте! — в огидному, ганебному вигляді. Що буде, що буде?..

XV

4. IX. 97. Ярошівка.

... Я його⁴³⁾ не лаяв, а іншаки, хвалив, але хвалив таєднційно, бажаючи підказати йому, яким би він повинен був бути й що робити. Милій Микола все прийняв за чисту монету, — адже він є відомий "простак"...

У нас починається роз'їзд в особі премиальних Скоропадських,⁴⁴⁾ що перші знімаються з місця, завдаючи нам глибокого суму, бо це громадський наш осередок...

XVI

24. IX. 97. Ярошівка.

... Дуже цікаві відомості про Музей,⁴⁵⁾ — адже і я йому співчував колись (тепер сепаратизм мій пішов далі, і всі симпатії мої по бічі Полтави). Я не одержую Київських газет і без Вашого оповідання довго не знати би нічого. Слава Богу, що промисловість провалилася в Тартарари, де здібається зі сумнозвісною Київською виставкою. Не знаю, як улаштується шановний В. В. Т.⁴⁶⁾ зі своїм даром, що його він обіцяв у декілька місць (найбільший дар він зробив однак Харитоненкові),⁴⁷⁾ але скупаря і скнару Кочубея належало б подійти гарнецько на користь Музею. Батько його зібрав, здебільша піляхом, очукастю, просто скарби в ділянці мистецтв, а син визнає лише одне мистецтво: робити дітей (у нього їх вже з півтузина), а награбовані батьком речі розпредати по дороготові...

Як би там не було, Музей буде — ось що в головне, і відрадісно те, що над міщанською Промисловістю здобудуть перемогу дами такого шляхетного роду, як М-м Історія і М-м Археологія (я ледь-ледь не сказав Археологія Володимирівна...⁴⁸⁾).

Новоз'явлене світило Історії — премила жінка, відома на ймення Саші Милорадович...⁴⁹⁾. Давно схиляю її на бік південно-руської історії і старовини,

⁴³⁾ М. В. Лисенка.

⁴⁴⁾ Марія Андріївна Скоропадська (уроджена Миклашевська) (1841-1901) та діти її Михайло Петрович, Павло Петрович (майбутній гетьман України) і Єлісавета Петрівна Скоропадська (1878-1899).

М. В. Стороженко, в листі до В. Л. Модзалевського, з 13. I. 1909 р., згадував (перекладаємо з російської): «Ще покійний В. П. Горленко дуже добре висловлювався про П. П. Скоропадського, що з його матір'ю, Марією Андріївною, уродженою Миклашевською, він був добре знайомий по сусідству (Тростянець — Ярошівка). Я був якось разом з В. П. Горленком у Тростянці у Михайла Петровича Скоропадського, кому дістався у спадок цей чудовий маєток, з розкішним парком, насадженим дбанням їх діда, Івана Михайловича Скоропадського, де розкидані насипні горби». (Архів В. Модзалевського).

⁴⁵⁾ Київський Музей.

⁴⁶⁾ Василь Васильович Тарновський.

⁴⁷⁾ Павло Іванович Харитоненко, український цукрозаводчик-мільйонер, родом з м. Суми, иза Харківщини (1820-1891).

⁴⁸⁾ Натяк на науково-історичні інтереси Миколи Володимировича Стороженка.

⁴⁹⁾ Олександра Олександровна Милорадович (народ. 1860 р.), з дому Васильчикова, дружина Леоніда Олександровича Милорадовича (1841-1908), Годольського губернатора.

але піано!.. Головне є те, що вона вихована батьком на великоруських передказах і стародавностях, які любить і знає. Навіть у маєтку своєму, в Хорольському повіті, спорудила не дім, а величезний терем, про що тепер, забагнувши Малоросію, жалкує.

XVII

Ярошівка.⁵⁰⁾.

[Горленко пише про вистави української трупи Саксаганського]⁵¹⁾:

... Російські п'еси не мали піяного успіху, як і треба було сподіватися, а малоросійські зустрічалися великим співчуттям і одностайним сміхом...⁵²⁾.

Земських зібрань я уникаю, як огню, і мене жахом сповняє на саму згадку про них. Що може бути жахливіше за наших самодоволених повітових дурнів, які думаютъ, що вони щось важать. Але, зрозуміло, почуття мої не стосуються до самого земства, а тільки до цих представників Прилуки, Ромна (мабуть, і Пирятини)⁵³⁾, кого що менше бачити, то краще. В моєму неправедному розумінні, я симпатизую тільки своїм знайомим, і терпіти не можу нашого товариства en masse...

Чи маєте вже "Мазепу" Уманця?⁵⁴⁾. Я чекаю на книгу з дня на день і дуже нею цікавлюся. Вона пройшла через багато цензурого чернила, перше ніж побачила світло, про неї я чув вже давно від спільних знайомих автора і моїх, автор, як Ви певно знаєте, нинішній голова Чернігівської Губерської Земської Управи...⁵⁵⁾.

Мій сусіда П. В. Новицький⁵⁶⁾ робить дуже щасливі знахідки в ділянці малоросійської старовини. Так, недавно він знайшов попа в Лубенському повіті, у кого знаходиться повний зведеній літопис монастирів Густинського і Мгарського, що в порівнянні з ним список Бодянського і уривки, надруковані "Стариной"⁵⁷⁾, — тільки незначні шматки. Літопис цей друкуватиметься в Москві..⁵⁸⁾.

⁵⁰⁾ Без дати. Правдоподібно, початок жовтня 1897 р.

⁵¹⁾ Панас Карпович Саксаганський (1858-1940), один із талановитої родини Тобілевичів, що, разом із своїми славнозвісними братами Іваном Карпенко-Карим (1845-1907) та Миколою Садовським (1856-1933), багато зробив для розвитку національного українського театру. 1886 р. був запрощений на працю в імператорський Марійський театр, але рішуче відмовився покинути українську сцену.

Редакція

⁵²⁾ Російський уряд дозволяв тоді українські вистави лише з умовою, щоб перед ними, того самого вечора, обов'язково виставляли російські п'еси.

Один час вимагалося навіть, щоб російська п'еса кількістю дій не була коротша за українську. Але публіка приходила в театр пізніше, на початок української вистави, коли російську п'есу актори вже докінчували грati перед пурожиною залею, де, здебільша, сидів лише поліцай, що мав наглядати, чи українська трупа не ламає цієї урядової вимоги. Редакція.

⁵³⁾ М. В. Стороженко був дідичем Пирятинського повіту (маєток с. Велика Круча).

⁵⁴⁾ Мова мовиться про книгу Ф. Уманця «Гетманъ Мазепа», СПБ., 1897.

⁵⁵⁾ Федір Михайлович Уманець (1841-1908).

⁵⁶⁾ Петро Вікторович Новицький, земський начальник Прилуцького повіту (1890-1908).

⁵⁷⁾ «Літописець о первомъ зачатии и созданіи святыя обители монастыря Густинскаго», опублікував О. Бодянський в «Чтеніяхъ въ Имп. Обществѣ Исторіи и древностей российскихъ при Имп. Московскомъ университѣтѣ», 1848, № 8. Мгарський монастирський літопис (в уривках) надруковував О. Лазаревський у «Кievskoy Starinѣ», 1889, IV-VI.

⁵⁸⁾ Здається, це не було здійснено.

ХVІІІ

26. Х. 97. Ярошівка.

... Справді, це, здається, найпаскудніший з малоросійських родів.⁵⁹⁾ Петро Новицький — новоз'явлений малоросійський генеалог. Він уклав вай-докладніші родоводи вже більше ніж 70 малоросійських шляхетських родин. Як бачите, до "Старини" не пристосував, але по дорозі діставає багато документів, що з них вже користується Лазаревський...

XIX

11. XI. 97. Ярошівка.

... Вельми радію, що Микола Лисенко вступив на пошире концертмайстра, про що я йому тверджу давно. Всяка шушибало живе з концертів, а вів скільки літ мучився з початковими лекціями. Хоч він і не Глинка⁶⁰⁾ (о, дужко!), але все таки він і не звичайний учител музики...

Цими днями зайде, можливо, до мене Атанасій Якович Рудченко...⁶¹⁾. Зрозуміло, чекаю на його приїзд, як на свято...

Справа з пам'ятником Котляревському в Полтаві закінчується. Позен⁶²⁾ уже робить погруддя й горорізьби, відкриття в серпні 98 р. (звичайно їдемо??), в рік століття "Енеїди"...⁶³⁾.

XX

22. XI. 97.

... Замітки про авторів складені в партійному дусі, — і це в довідковій книзі!..⁶⁴⁾.

Взагалі я теж буваю іноді здивований появою нових світил думки й слова, про яких нічого не чув раніше. Наприклад, нещодавно довелося довідатися про помічника присяжного посередника Михновського (уродженця с. Турівки, Прилуцького повіту), що просвіщається в Києві.⁶⁵⁾ Одергав від цього листа на справжнісінському галицькому язичі, з бляником на аркуші, де, після російського тексту, стоять Микола Михновський. Явище це повинно порадувати серце іншого Миколи⁶⁶⁾ і наповнити його рожевими надіями...

Цей останній⁶⁷⁾ — і дуже розумний і дотепний, але не на мій смак, хоч і справляє приємність під час читання...

XXI

13. XII. 97. Ярошівка.

... Вчора таки взялася до "Мазепи"; мені рішуче таки подобається книга Умазця...

Прошу роздати в Києві мою книжку⁶⁸⁾ таким особам: М. В. Сторожен-кovi, А. В. Стороженковi, Антоновичевi, Лазаревському (Рейтарська 43), Жи-

⁵⁹⁾ Рід Кочубеїв.

⁶⁰⁾ Михайло Іванович Глинка (1804-1857), славетний російський композитор. Перебуваючи на Україні, скомпонував дві українські пісні: «Не щебечи со-ловейку» та «Гуде вітер велими в полі». Редакція.

⁶¹⁾ Панас Мирний (1849-1920).

⁶²⁾ Леонід Михайлович Позен (1849-1921), український різбар.

⁶³⁾ Відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві відбулося лише р. 1903.

⁶⁴⁾ Мова тут про книгу С. Венгерова: «Критико-біографический словарь русскихъ писателей и учёныхъ», т. 1. СПБ, 1889.

⁶⁵⁾ Микола Іванович Міхновський (1873-1924), український політичний діяч.

⁶⁶⁾ М. В. Лисенко.

⁶⁷⁾ Мова тут про французького письменника Анатоля Франса (1844-1924).

⁶⁸⁾ «Южорусские очерки и портреты». Київъ, 1898.

тецькому, М. П. Дашкевичеві⁶⁹) (для рецензії), Єгуновій,⁷⁰ Іванові Михайловичеві Каманікові⁷¹) (з проханням про рецензію в «Кіевлянинѣ»),⁷² Левицькому (якщо хочете), О. В. Савицькому...⁷³).

ХХII

20. XII. 97. Ярошівка.

[З приводу затримки цензором Бутовським речення про «Миколу» в Горленко-вій статті «Дві поїздки съ Костомаровыム», що була надрукована раніше в «Кіевской Старинѣ», 1885, ч. 1, Горленко пише]:

...У цій ідеться не про російського імператора Миколу (боронь Боже. Чіпти таке страховище!), а про Миколу — героя п'єси Костомарова «Эллины Тавриды»... У листі Вашому знаходяться речі, які якраз ідуть назустріч тому, що я хотів зробити сам і про що хотів писати. Власне, я неодмінно хотів писати про М. Г. Рєпніна⁷⁴) в «Полтавскихъ Вѣдомостяхъ»⁷⁵) на підставі Вашої праці і Ваших документів.⁷⁶). Щоб показати Вам, наскільки я з Вами солідарний в оцінці цієї чудової людини, посилаю свою статтю про нього, надруковану рік тому в «Полтавскихъ Вѣдомостяхъ», тобто задовго до появі «Къ» тощо...

Якнайуважніше прочитав «Мазепу» Уманця по Вашій книзі. Є неспів-мірність частин (розділ про Петра), є, як зауважили Ви, непотрібне й дешеве étalage⁷⁷) своїх різноманітних знань, але загалом це все таки дуже мало важиль, і все таки річ дуже гарна. По-перше, приємно, що про Мазепу говорять з симпатією, вперше після 1708 року, а по-друге, це прекрасно написано, не те що альгебра багатокорисного О. М. Л.,⁷⁸) чий стиль скідається на немазаний віз.⁷⁹). Розділ «Шведська інкуреція» просто блискучий, як спроба історичної критики. Цими днями я буду писати про книгу в дві газети, з метою популяризувати думки книги й захистити дикий погляд, що встановився на розумного й талановитого Гетьмана...⁸⁰).

(Кінець буде)

⁶⁹) Микола Павлович Дашкевич (1852-1906), вчений історик літератури, автор відомого критичного огляду «Очерки украинской литературы» М. Петрова,

⁷⁰) Софія Миколаївна Шербина.

⁷¹) Іван Михайлович Каманін (1859-1921), український історик і архівіст.

⁷²) Київська російська газета реакційного напрямку.

⁷³) Олекса Васильович Савицький, народ. 1833 р.

⁷⁴) Князь Микола Григорович Рєпнін (Волконський) (1778-1845), «малоросійський» генерал-губернатор (1816-1834 рр.), прихильник українського автономізму. Одружений з гр. Варварою Олексіївною Розумовською (1778-1864), внучкою Гетьмана Кирила Розумовського. Князь Микола Рєпнін був батько Варвари (1808-1891), приятельки Шевченка.

⁷⁵) «Полтавська Губернська Вѣдомості», де іноді вміщував свої статті В. Горленко.

⁷⁶) Мова тут про розвідку М. В. Стороженка «Къ исторії малоросійскихъ козаковъ въ концѣ XVIII и въ началѣ XIX вѣка», що була вміщена в «Кіевской Старинѣ», 1897, IV, VI, X-XI.

⁷⁷) L'étalage — виставлення на показ.

⁷⁸) О. М. Лазаревський.

⁷⁹) Сам Лазаревський був кращої думки про твори Горленка, що його він називав, того ж року і навіть місяця, «лучшимъ мастеромъ изъ теперешнихъ нашихъ литературныхъ живописцевъ». (Лист до гр. Г. О. Милорадовича, з 11. XII. 1897 р.: «Український Археографічний Збірникъ», відл. ВУАН, т. II, Київ, 1927, стор. 361).

⁸⁰) «На Мазепі, — писав В. Горленко 1886 р. («Кіевская Старина», XII) у своїй статті про відому оперу Чайковського, — тяжить прокляття. Який неподібний на себе він був у поезії Байрона, Словачького, Пушкіна, такий же мізерний і сумний він був і на сцені, куди тягли його автори опери!».

Реферуючи в «Новомъ Времени» книжку Ф. Уманця, Горленко писав: «Вона являє собою нову спробу, непозбавлену ішаковости й новини, реабілітувати пам'ять людини, що його ім'я на батьківщині перевернулося в лайку й образу»...

Пам'яті Бояна

(З НАГОДИ 110-Х РОКОВИН З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МИКОЛИ ЛІСЕНКА)

Під звалищами новітньої Великої Руїни, що її організували німецькі та московські «культуртрегери», поховано на Україні тисячі найцінніших історично-культурних пам'яток. Серед них — неповторний будинок Полтавського губернського Земства, що його проектував Василь Критецький 1905 року. Там за останніх часів містився міський Історично-краєзнавчий музей.

І ось з-під попелищ цього музею несподівано виринув один малесенський аркуш: вірш, що ним патріоти-полтавці 60 років тому вітали п'ятдесятиліття Миколи Віталійовича Лісенка. За автора вірша вважають, за традицією, Панаса Мирного. До вірша додано телеграму — відповідь композитора.

Цей документ скопійовано десять років тому (1942) в полтавському архіві при вищезгаданому музеї. Тільки чудом він зберігся в нас, пройшовши крізь другу світову війну, крізь кацети й «репатріації»...

*Нашому славному БОЯНОВІ
 Миколі Віталійовичу ЛІСЕНКОВІ
 на спомин 10 березня¹⁾ 1842-1893 року
 від чирого серця ПОЛТАВЦІВ*

На широких степах, по зелених галях,
 Серед сел, хоч і людних, та бідних,
 Зародилась вона, — наша пісня сумна, —
 На утіху сиріт тих безрідних,
 Що в далекі краї, на широкі лани
 Від гіркій втікали неволі,
 Що з собою вони тільки сльози несли
 Та надію до країції долі...
 Не в бенкетах отих у будинках ясних
 Виростала їх пісня журлива, —
 А на даких степах, у кривавих боях
 Розгортала вона свої крила!
 Не вітали її павянки по весні,
 Не звивала її слава віночка, —
 Но низельних хатках, у нужді та латках
 Нею сина всипляла кріпачка!
 А дочка кріпака — її доля така —
 Нею серце гаряче сушила...
 Через те і важка наша пісня, гірка,
 Через те так безмірно журлива!..
 І співали її то сліпі кобзарі,
 То нещасні діти недолі...
 А як ясна зоря в нашім Краї зійшла
 І розбила кайдани неволі, —
 Гаснуть стала її вона, наша пісня сумна,
 Забувати її уже стали.
 Прийшли інші часи, — стало чутъ голоси:
 — Годі, — кажуть, — вливатись тим жалем!
 Та не так думав Ти: — не безслідно пройти
 Маг ти, що колись розцвітало.

¹⁾ За новим стилем, дата народження М. Лісенка — 22 березня.

Що у ріднім Краї предків слаю в бої
 І до Волі віки поривало;
 Все, — народим чим тут жив, що у серці носив
 І чим душу відводив від горя...
 Рідний син сторони, де ці слози зійшли, —
 Ти пройнявсь криком тяжкого болю!
 І журливий той спів Ти у ноти завів
 І пустив поміж люди в чужині...
 Здивувались усі тій чудовій красі,
 Тому голосу горя України!
 І — о, диво! — Ожив невмирущий наш спів,
 Перейшов із степів у палати, —
 І в далекім краї, на чужій стороні,
 Почали його люди співати...
 Та на цім Ти не став, — дарма рук не поклав:
 І вірші Kobzarеві истучі,
 Його слози гіркі, його думи важкі
 Перелив Ти у співи пахучі!
 Славна кобза Твоя дуже чула була —
 І не звикла без діла сидіти...
 Незабаром Ти нам “Ніч Різдвяную” дав,
 І “Утоплену” встиг написати!..
 “Бульба”²⁾) чутво давно! — жде лиш часу того,
 Щоб з’явитися тут перед нами...
 Та, по правді сказати, — чи ми й зможем назвати,
 Все, що дав Ти й даси ще, Боян!!.
 І літа хоч ідуть, хоч пів сотні несуть
 На Твою вони голову сиву, —
 Та що роки Тобі, коли з серця пісні,
 А з душі голоси — так і линуть!
 І ми певні, що нас не один іще раз
 Ти здивуєш своїми піснями, —
 Що ців віку Твого не для того пройшло,
 Щоб замовк Ти — співучий — між нами!
 Прийми ж, Брате, від нас у великий цей час
 Наше шире, гаряче вітання!
 Хай “Кобзар”, — що шлемо ми від серця свого, —
 Нагада Тобі рідне жадання!!.

ТЕЛЕГРАМА З КІЕВА, 12. III. 1892 РОКУ:

Полтава. Волькенштейну.

Несподіване гаряче привітання шановних Земляків-Полтавців глибоко звірушило мене. Велике щастя, висока нагорода бути своїм людям зрозумілим. Перекажіть усім їм мое шире сердечне спасибі! — Лисенко.

Подав В. Стар

²⁾ Опера «Тарас Бульба», що І. М. Лисенко скомпонував у 1880-1890 рр., з'явилася в друку лише 1943 р. Ця опера тепер іде на сцені УРСР.

ЗАБУТІ СТОРІНКИ

З листів М. Максимовича до М. Погодіна

У всіх майже курсах загальної історії України, історії української мови та української літератури досить докладно викладається дискусія М. Максимовича з М. Погодіном про давній склад людності Київської землі. Тим самим створюється враження, що ця дискусія була ніби центральним епізодом у розвитку науково-історичних студій з українознавства в XIX ст., хоч у дійсності було в цих студіях багато даліко глибших, цікавіших і безпосередніше пов'язаних з науковою проблемами. В уяві читачів витворилася легенда про російського історика, що заперечував наявність українців на Київщині до ХІІІ ст. з бажання заперечити їхнє право на національне існування взагалі, — і українського історика, що доводив українськість давньої київської людності, виступавши в обороні прав українства взагалі. Отже, наукову дискусію спростовано на політику і тим до певної міри її спримітивовано. В дійсності справа була дещо інакша і складніша: Погодін справді твердив, що давнє населення Київщини було російське, але він робив це тому, що вважав українців за споконвіку відрубний від росіян народ; Максимович справді гаряче доводив, що полянська людність була українська, але не з меншою силою переконання боронив тезу про якнайбільшу близкість української мови й народу до російської мови й народу.

З сьогоднішнього погляду, позиції й Погодіна й Максимовича — давно переданий етап. Наукового значення ця дискусія сьогодні не має, ще менше царят робити з неї політичні висновки. Але це все таки був один з розділів історії української науки і української громадської думки. Тож не позбавлено цікавості насвітлити позиції обох дискутантів не в переказі, а в оригінальних їх висловлюваннях. Хоч “Филологическая письма” М. Максимовича, після їх оголошення в “Русской Беседке” 1856 р., були передруковані в його “Собрании сочинений”, т. III, Київ, 1880, отже, формально вони не належать до “Забутих сторінок”, але в дійсності більшість, навіть науковців, знати їх переважно з (численних!) переказів. Тому подаємо нижче два уривки з них, де Максимович висловлює чи не найвиразніше свої погляди на зв’язок української мови з російською і на українськість первісної слов’янської людності Київської землі.

Ю. Ш.

Нині ти, любий академіку, стотожнюючи Великоруська варіччя з Церковно-Слов’янським, чиниш разом два розриви в природному спорідненні Слов’янських мов: поперше, ти відриваєш Церковно-Слов’янську мову від найближчих до неї мов Задунайських або Південнозахідних; подруге, ти розриваєш найближче споріднення Руських варіччів, що за ним Малоросійське й Великоросійське наріччя, або, клажучи повніше й точіше, Південноруська й Північноруська мови — рідні сестри, дочки однієї Руської мови. Коли вони відокремилися? Про це, як видно, ще нема одностайлності. Я й тепер тадаю, як писав уже в “Історії древній Русской Словесности” (Розділ IV і V), що Південноруська мова утворилася ще в давні, до-Татарські часи, коли Київська Русь була представницею Руського світу, як після Татар стала Русь Московська. Але з твого листа бачу,

що я. Срезаевський визнає однаковість Шівенної і Північної Руси в до-Татарські часи, і гадає, що Шівенноруські особливості в мові й народі почалися не раніше, як після нашестя Татарського. Но-моєму, як і по-твоєму, це вевірно! Але якби довелося мені з двох ліх вибирати найлегше, то я лішче згоден визнати однаковість усієї Шівничної й Шівенної Руси в давні до-Татарські часи, ніж роз'єднувати їх і розривати найближче їх споріднення до такої міри, як ще зроблено в твоїй жинішній системі, внаслідок твого давнішого упередження. Жоден філолог, за правилами й законами своєї науки, не зважиться роз'єднати Шівенноруську й Шівнично-руську мови; вони, як рідні сестри, повинні бути недмінно разом, у кожній системі, чи то прилучити вона їх до Шівнично-західних чи Задунайських мов (як у Добровського й Шафаріка), чи то до Шівнично-східних (як у Коцітара, чи то поставить Російську мову особно від тих і тих (як зробили ми з Надеждіним, 1836 року). Але ти маєш у цьому упередження, що його й висловив у 2-ому томі "Ізслѣдованій" (1846 р., стор. 390) у таких словах: "Малоросійське й Великоросійське наріччя великі філологи Добровський і Шафарік залишають до одного роду; але я самілююсь думати, хоч і без підстави, що вони різняться між собою більше, як між іншими"! Як же можна "без підстави" ставати в таку гостру суперечність не тільки з двома великими Чеськими філологами, але й з усіма взагалі!.. Щоб їм протиставитися, треба підставу міцну. Великоросіяни, як однородні, мають повну підставу й право казати, як колись казали посли Олегові: "Ми з роду Руського"! — "Свій свому й по неволі брат",каже Руське прислів'я. Але ти, писавши мені на відповідь, що в Києві Нормани стали Малоросіянами, що звільнів Андрій Боголюбський з братами були ще Малоросіянини, і вже їх діти й онуки стали Великоросіянами серед Великоросіян, у той же час ти ось що писав на відповідь И. В. Киреєвському: "Великоросіяни живуть поряд Малоросіян, визнають ту саму віру, мають ту саму долю, довго ту саму історію. Але скільки відмінності між Великоросіянами і Малоросіянами! Чи не маємо ми (тобто Великоросіянини) більшої подібності деякими рисами навіть з французами, ніж з ними (тобто Малоросіянами)! У чому ж полягає подібність? Це питання далеко важче". (Див. "Москвитянинъ", 1845. Кн. 3). Що це за диво? Один не знаходить подібності між Великоросіянами й Малоросіянами; другий не бачить відмінності між ними в до-Татарські часи; а тим часом перший бере на підтвердження собі твердження другого, і виrushає на юному в свою нову дорогу... Воля твоя, але це скидається на давню притчу Кирила Туровського про кривого на сліпому!.. Ти визнавав передніше давніх Киян Малоросіянами; тепер визнаєш їх Великоросіянами: отже, є, виходить, подібність між ними, коли тобі, Руському історику, наши давні Кияни можуть здаватися то Малоросіянами, то Великоросіянами... Отже, є, видно, і відмінність між ними, коли й тепер, заселяючи давню Київську область Великоросіянами, ти все ще Галичан, Подолян і Волинян тважаеш за Малоросіян.

**

Чи не так учинив і ти, мій шановний академіку, в своїй Новоросійській системі?.. Відлучаеш Малоросійське наріччя так різно від Великоросійського, "хоч і без підстави"! — визнаєш totожність Великоросійського наріччя з Церковно-Слов'янським, хоч ця totожність є не більше, як філологічна примана, що до неї ти дійшов тільки шляхом "логічного наведення"! А тим часом ти вже заселяєш Великоросійським племенем в IX-му віці і Македонію навколо Солуня (замість тамтешніх Словен), і берег Чорного моря, і всю Київську сторону, замість тих Малоросіян, що проживали тоді й щині проживають, що ти їх

приводили сюди з Карпатських гір вже після Батисвого нашестя, на місце Великоросіян, що нібито пішли звідси, при нашесті Батисвому!.. І що ж ти маєш за підставу цих нововигаданих заселень і переселень: історичні про то свідчення писемні, чи давні перекази усні?.. Ні! Історичні перекази, наприклад, Карпатської Русі, говорять навпаки: що вона прийшла в Карпати з берегів Дніпра разом з Уграми, в Х-му віці; а за іншим переказом, що вона перейшла в Карпати в XIV віці з Поділля, разом зі своїм князем Керятовичем. Могли бути обидва переселення: але річ у тому, що за обома переказами, які існують у Карпатах, Русь переходить туди з нашого Малоросійського краю, з берегів Дніпра і з Поділля. А ти, невідомо чому, виводиш жас, Малоросіян, з Карпатських гір, після нашестя Татарського, тоді як ми й прадіди нащі завжди думали й говорили, що ми жили тут, обабіч Дніпра, з давніх-давен, споконвіку. Що в нас у Києві осіли на князівство Аскольд і Дир, а за ними віщий Олег з Рюриковим сином. Що в нас у Києві почалося й від нас розійшлося на всі сторони Руського світу життя, насаджене святим Просвітителем Руси — Володимиром; а коли Великокнязівська Київська Русь, відживши свій квітучий вік, применнилась, тоді новим осереддям Руського світу стала Москва, серед племені Великоросійського. Ми, Малоросіяни, залишилися по-старому в своїй рідній Київській стороні, в своїх стародавніх містах і селах, з своїми переказами і звичаями, — ми залишилися на пні, звідки не спроможні були зірвати нас ніякі вихрі й бурі, ажі грозда Батиївська... І як у давні часи, ми й наша земля називалися власне *Руссю* й *Руською землею*, а наше південне наріччя називалося *Руською мовою*, так у пізніші віки *Руссю* переважно стала називатися Велика чи Московська Русь, а наріччя Московське стало *Руською мовою*, що панує нині в усьому Руському світі.

(М. Максимовичъ. «Филологическая письма къ М. И. Погодину». Собрание сочинений М. А. Максимовича, т. III, Киевъ, 1880. Впервые друковано в журнале «Русская Беседа», 1856, № 3. Первый урывок взято из «Письма второго», стор. 189-191, второй урывок из «Письма четвертаго», стор. 208-209).

Переклад наш. Великі літери — як в оригіналі. Наш курсив — авторський розвивці.

«...НЕ БЫЛО, НЕТЪ И БЫТЬ НЕ МОЖЕТЪ...»

“Українські Вісти” (Нью-Йорк, 5. VIII, 1951 р.) видрукували “Позицію УНДС супроти імперіалістичних заходів російських еміграційних груп”, де читаємо, що “одні (з російських політических груп) не й досі стоять на старому: “нетъ, не было і бить не можетъ”. “Новий Світ” (Нью-Йорк—Джерзі Сіті, 15 жовтня 1951 р.) також згадує про “закон Валуєва: “не било, нет і быть не можетъ!”.. А “Український літопис або календар історичних подій” Д. Філомелі, під датою 30 липня 1863 р., подає: “Міністр внутрішніх справ царської Росії Валуев, що проголосив, що української мови “не була, немає й бути не може”..

З огляду на те, що ця фраза стала “історичною”, варто зауважити, що це лише наповнена цитата, вирвана з обіжника, що його видав 1863 р. Петро Валуев, російський міністер внутрішніх справ. Читамо в тому обіжнику:

“Большинство малороссовъ сами весьма основательно доказываютъ, что никакого малороссийского языка не было, и быть не можетъ”...

Ця “більшість малоросів” гуртувалася навколо М. Костомарова, що, спершу бувши за прихильника самостійної української мови, згодом вважав, що російська мова мусить бути за “общерусский” літературний язык, а українська лише за мову “для хатнього вживання”...

Отже, Валуев лише повторив у сумнозвісній фразі, що й так залишки не повно цитують, думку Костомарова. Очевидччики, що це не зменшує політичної важності нагінки на українську мову 1863 р., але задля історичної правди варто подати повний вислів з Валуєвського обіжника. Це ще один доказ, що й за цим простиукраїнським актом російського уряду стояв “землячок”...

ПРО ЗГАСЛИХ

ЗЕНОН КУЗЕЛЯ

(1882-1952)

*A chaque fois que l'heure sonne,
Tout ici-bas nous dit adieu.*

(Victor Hugo: Les Chants du Crépuscule). *)

Зенон Кузеля був живе втілення долі його вузької батьківщини — української Галичини, що, починаючи від 1914 р., зазнавала таких різних політичних режимів. Народжений на Бережанщині, під австрійським режимом, Кузеля вищу освіту дістав у Львівському університеті, в Грушевського Й. Коледжі, а потім у Віденському університеті, де тоді займав славістичну катедру Ягіч, у кого один час небіжчик завідував бібліотекою його семінару. (Див. зворушливий некролог, що його Кузеля присвятив В. Ягічеві в "Літописі" 19. I. 1924).

Від 1902 р. молодий ще Кузеля провадив у "Записках НТШ" огляди з діяльності етнографії, антропології та археології. Він бо належав до славної когорти Львівської школи етнографії, чи, точніше, того, що німці називають «Volkskunde», що залишила такі тривалі сліди в науковій слов'янській етнографії. В 1904-1906 рр. Кузеля брав участь у голосній антропологічній і етнологічній експедиції в Прикарпатті, що її організував Хведір Вовк з доручення паризького Антропологічного Товариства і НТШ.

За доби до першої світової війни Кузеля як дослідник працював дуже плідно. Шід цим оглядом варто особливо відзначити тут такі праці небіжчика: "Угорський король Матвій Корvin в слов'янській устній словесності. Розбір мотивів, звязаних з його іменем" (ЗНТШ, 1905, LXVII, 1-55, LXVIII, 55-82, 1906, LXIX, 31-69, LXX, 86-113); "Причинки до народних вірувань з початком XIX ст., Упирі і розношене зарази" (ЗНТШ, 1907, LXXX, 109-124); "Українські похоронні звичай й обряди в етнографічній літературі. Огляд студій і бібліографія" ("Етнографічний Збірник", 1912, XXXI-XXXII, 131-202); "Ймарки на дівчата" (ЗНТШ, 1913, CXVII-CXVIII, 321-332); "Посилків і забави при мерці в українськім похороннім обряді" (ЗНТШ, 1914, CXI, 173-224, CXXII, 103-160).

Не зважаючи тут зазначити, що покійний Кузеля опрацював у двох томах матеріали, що їх зібраав Mr. G. (Марко Грушевський) в південній Київщині, під заголовком "Дитина в звичаях і віруваннях українського народу" (Матеріали до українсько-руської етнольгії, Львів, 1906, VIII, стор. VI, 220 і 1907, IX, стор. XXIII, 144). Ця праця дісталася призначення в рецензії Ів. Франка (ЛНВ, 1907, V, 370-371).

1909 р. покійний став за бібліотекаря і лектора української мови в німецькому тоді Чернівецькому університеті, де як найближчий співробітник Степана Смаль-Стоцького жаво розвинув працю в педагогічній і громадській діяльності.

*) Щораз, коли дзвін вибиває годину,
Усе на ціні світі нам каже: прощай!
(Віктор Гюго: «Пісні Присмерку»).

**

Перша світова війна зробила з Кузелі емігранта, що вікoli вже не повернувся до своєї батьківщини під польським режимом. Тим самим його роля як наукового дослідника скінчилася, бо не можна ж займатися українською етнографією на вигнанні, де нема українського народу...

Спочатку Кузеля бере участь у виданнях Союзу Визволення України, як голова просвітнього відділу в таборі військовополонених у Зальцведелі, де фактично редактував газету "Вільне Слово", що спершу виходила як тижневик, а потім двічі на тиждень (1916-1917). (Див. статтю З. Кузелі "Українські таборові часописи в Німеччині" в "Літописі", 2. II, 1924). 1920 року він оселяється в Берліні, де залишається 25 років, аж до кінця другої світової війни й де розвинув велику, хоч і не дослідницьку, працю: редактує газету "Українське Слово" (1921-1923 рр.) й видання "Української накладні" Якова Оренштайна (1924-1933), бере діяльну участь в цінному "Літолісі" Ст. Томашевського (1923-1924); (достить поглянути на зміст журналу, — стор. 209, — щоб зрозуміти, яка значна була участь Кузеля в берлінському "Літолісі"); публікує німецькою мовою низку статтів про українську науку й про українську справу взагалі, стає головою Союзу закордонної преси в Берліні (Vorsitzender des Verbandes Ausländischer Pressevertreter).

Як співробітник Українського Наукового Інституту в Берліні, спершу (1926), як надзвичайний член, а потім (1930), як дійсний член і, зрештою, як заступник директора Інституту, він редактує видання Інституту "Besti" та «Beiträge zur Ukrainenkunde, «Ukrainische Kulturberichte». В першому томі «Abhandlungen» Інституту (1927) з'являється стаття небіжчика "Причинки до етнографічної діяльності Опанаса Вас. Марковича" (стор. 168-179, що й сьогодні є найкращим джерелом до етнографічної діяльності чоловіка Марка Вовчка.

Треба тут ще зазначити також співробітництво небіжчика з збірниках «Das geistige Leben der Ukraine in der Gegenwart und Vergangenheit» (Münster in Westfalen. 1930), де він написав «Die ukrainische Volkskunde» (стор. 164-182); «Die Ukraine und die kirchliche Union» (Berlin, 1930), де Кузеля помістив статтю «Der Einfluss der Kirche auf das ukrainische Volksleben» (стор. 77-93). Варт згадати й про деякі інші праці: «Der Deutsche Schweitpold Fiol als Begründer der ukrainischen Buchdruckerkunst» (1941), у збірці «Gutenberg Jahrbuch» (1936, стор. 73-81); в 6-му зошиті «Beiträge der Ukrainerkunde» (1935) стаття «Schewtschenko und sein national-politisches Vermächtnis»; у 8-му зошиті цього самого видання (1935) стаття «M. Hruscäevskyj und seine Tätigkeit in den west-ukrainischen Ländern»; у відомій збірці «Handbuch der Ukraine» (1941) стаття «Das ukrainische Volk» (стор. 31-56)...

1931 р. небіжчик обняв лекторат українознавства в Берлінській школі закордонних наук університету, де викладав українознавство аж до 1945 р.

Побіч суті педагогічної праці, Кузеля редактував слов'янський відділ у відомому німецькому науково-інформативному довіднику "Мінерва", де, очевидчика, подавав відомості про українську науку. В рямках цієї ж діяльності треба з притиском відзначити "Українсько-німецький словник", якого 1943 р. Кузеля видав разом з Я. Гудницьким. В цьому небіжчикові належить авторство другої частини словника, від літери "І" до кінця. Сьогодні всі чужинецькі славісти користуються цим словником.

Менше знають, що 1910 р. в Чернівцях з'явився "Словар чужих слів. 12.000 слів чужого походження в українській мові", З. Кузелі й М. Чайковського, що про цього В. Гнатюк подав докладну рецензію (ЗНТШ, 1910, т. XCVIII, стор. 201-204).

Вже на новітній еміграції З. Кузеля, після смерті І. Раковського (1949) став на чолі найстаршої української наукової установи, НТШ, і, як її голова, прибув до Франції, де закінчив свою життєву путь, встигнувши зредагувати, разом з В. Кубійовичем, "Енциклопедію Українознавства", що в ній сам написав численні статті (див., наприклад, "Україна", ч. 3, стор. 220-221).

Знав небіжчик також чимало речей про так звану "Німецьку Україну", тобто про божевільні наміри й заходи Гітлера та гітлерівців в українській справі. Ледве чи Кузеля утривалив на папері все те, що знає у цій ділінці. Велика це школа для новітньої історії України, що її ми можемо зрозуміти навіть з тієї крихти відомостів, що ними поділився з нами небіжчик. А щодо українознавчих студій у Німеччині за часів другої світової війни, про що ми в окупованій Франції майже нічого не знали, стаття З. Кузелі "Українознавство в Німеччині" (1939-1945), видрукувана в журналі "Сьогочасне й минуле", органі НТШ, що за його головного редактора був небіжчик (1948, I, стор. 49-56), залишилася назавжди першоджерелом, звідки черпатимуть майбутні дослідники останнього українського ліхоліття. Ця знаменна стаття є, так би мовити, розділом *curriculum vitae* самого З. Кузелі, що був у центрі українознавчих студій в Німеччині, від 1926 р. зосереджених в Українському Науковому Інституті, який, за словами самого Кузелі, "за час майже 20-літньої діяльності, від 1930 року, під проводом проф. Івана Мірчука, встиг виробити собі ім'я поважної української наукової станиці закордоном." (Стор. 50).

**
*

Мої особисті зносини з покійним аж до його приїзду до Франції були листові. З цих зносин не можна тут не згадати про 30-річний ювілей наукової й громадської праці Зенона Кузелі, що його святкували українські французькі організації 15-го січня 1931 р. в Берліні. Це святкування відкрилося короткою промовою М. Автоновича, голови Українського Академічного Товариства при Українському Науковому Інституті. Потім о. П. Вергун, що очолював українську католицьку Церкву й що тепер спокутує десь у концтаборі СРСР свою вірність прадідівській вірі й Україні, оповів про життя й діяльність ювілята. (Не можна тут не фідзначити глибокої релігійності небіжчика та його віданості рідному обрядові. Маленька подробиця: аж до кінця своїх днів Кузеля радо послуговував священикові до Служби Божої). Про наукову працю небіжчика виголосив доповідь засланий вже Д. Дорошевко. Давній співробітник ювілята, заслужений український мовознавець і академік С. Смаль-Стоцький говорив про культурну діяльність ювілята. Та ця культурна діяльність була така всебічна, що окрім двох доповідачі оповіли Зборам про таборову діяльність Кузелі за рр. 1916-1920 (сотовик Р. Ярий) і про культурну діяльність в Німеччині (Н. Фіттінгер).

Від себе я привітаю ювілята листовно в грудні 1930 р., на що вів, з пітtemою йому скромністю й почуттям обов'язку, відповів, що ірагнутиме "не зважаючи на несприятливі обставини, не завести Вашого довір'я й працювати далі на спільному полі наукових розслідів". (27. XII. 1930 р.).

Знаходжу сьогодні в своєму архіві теж листівку, що містить в собі мало відомий факт, а саме: надсилаючи мені збірник «Ukraine und die Kirchliche

Union», небіжчик відкидає свою відповідальність за редакцію, що, видно, не була йому до душі...

Та найбільше небіжчик писав у своїх листах до автора цих рядків про різні українознавчі видання французькою мовою, що іх він, як заповідливий бібліотекар, пильно збирал. 28. II. 1933 р., наприклад, небіжчик з задоволенням твердив, що бібліотека Українського Наукового Інституту "на щастя, доходить уже до 14.000 томів. Перед кількома тижнями надійшла вже й у депозит пресцина бібліотека академіка Гнатюка, а тепер перебираю гарний книжковий матеріал від секретаря Нім. [ецько]-Укр. [айнського] Товариства, Акселя Шмідта..."

А потім прийшло останнє українське лихоміття, і аж в жовтні 1947 р. з Фюрта вже "озвався" певтомний Кузеля: сповістив мене про відновлення НТШ, про Енциклопедію Українознавства та знову дбав про книжки, що іх він заново збирал...

Небіжчик ніколи не забував про дорогих йому студентів і про КодУС, куди він уклав стільки снаги. Цілій 1949 і 1950 рік у листах до мене він усе піклувався тим чи іншим студентом, тією чи іншою стипендією для українських студентів у Франції.

11-го липня 1951 р., у середу, я вперше побачив на власні очі професора Зенона Кузеля. Прийшов він до мене, разом з О. Кульчицьким, з подарунком, що чимало звернув мене: небіжчик приніс мій рукопис книги "Наполеон і Україна", що свого часу, ще 1922 року, я вислав йому, як редакторові українського видавництва в Берліні. Матеріальні обставини видавництва так склалися, що воно видати мої книжки не могло. Книжка з'явилася аж 1937 р. у Львові.. Ale з якою вильністю Кузеля зберігав мій давній рукопис. Всі працівники пера легко зрозуміють мої почуття в той липневий день 1951 р., коли я побачив своє письмо з-перед 30 років, коли я ще не мав сивого волосся...

Я знайшов Кузеля такого якраз, як я уявляв собі його: чесний, з куртуазією старих часів, людного й сердечного, з лагідною усмішкою, тією самою, що її можна бачити на світлині "Молода Україна" в Бережанах 1900-1901 р. ("Америка"), 2. VI. 1952).

Як тут не згадати про замінування Кузеля до книжок, що я негайно зауважив у очах небіжчика, коли він увійшов до моєї хати, де книги є єдина оздоба... Ну, а вкінці не можна замовчати про таки покійного, що його і широ подивлив 23-го березня 1952 р., коли сидів поруч нього в президії основуючих загальних зборів Європейського відділу НТШ. Вже хворий, за два місяці до свого земного кінця, Зенон Кузеля майстерно й талантливо провадив збори, хоч скільки це мусило йому коштувати здоров'я...

Так, до кінця проф. Зенона Кузеля залишився вірний своєму обов'язковій, обов'язковій українського науковця, що хоч не дав у науковій діянці всього того, що міг би дати, але залишився в історії української науки зразком людини й громадянина.

Сьогодні, склоняючи голову перед пам'яттю Зенона Кузеля й висловлюючи своє глибоке співчуття засищемій вдові, Ользі з Авдиківських, повторимо лише коротку, але влучну, латинську формулу:

— Ave atque vale...

Ілько Борщак

РИМ І КАМБЕРІ

I.

о. И. ЗАЯЧКІВСЬКИЙ

20-го березня 1952 р. в італійському Тиролі помер о. Йосиф Заячківський, ЧСВВ, ректор Української Папської Колегії в Римі. Читачі "України" вже знають з преси про життя й діяльність небіжчика, що народився 1889 р. в Чортківському повіті, а скінчив свою земну путь на високому становищі члена комісії кодифікації східного церковного права. Але автор цих рядків не може не згадати, бодай коротко, про небіжчика, кого ми бачили, щоправда, лише одного разу, але ніколи не забудемо його. Як я заже писав ("Україна" ч. 6, стор. 475), мое побачення з о. Й. Заячківським відбулося під час незабутньої української пропасти до Риму.

З цієї короткої зустрічі я виніс враження про о. Ректора, як про розсудливу людину, що хоч дуже сувро картав еміграцію (особливо діставалося українській "пайдократії"), але в цій суворості почувалася й любов до свого знедоленого народу і турбота про його долю.

Нехай же чужа земля буде пером о. Йосифові Заячківському, одному з найкращих представників того галицького священства, що його люди нашого покоління звикли так шанувати...

II.

ГАБРІЄЛЬ ПАДОВАНІ

Не без глибокого зворушення прочитав я у паризьких газетах з 3-го травня 1952 р. про наглу смерть, що сталася 1-го травня, французького амбасадора в Австралії, Габріеля Падовані. Відійшла в краще життя людина, що й я зінав близько 30 років, можна навіть сказати, приятель, що його я пізнав десь 1924 р., завдяки нашому спільному другові, незабутньому Жанові Шелієсу, що вперше відвідав Україну 1917 р., як «фіційна особа». (Див. наші статті "Із франко-українських взаємин останньої війни", "Діло" 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17. III. 1939 р.).

Падовані, що народився 1893 р., був дипломат з фаху, що його доля зробила французьким "chargé d'affaires" в Каунасі (1924-1927), де він вивчив досить добре питання народів СРСР, особливо України, Білорусі та балтійських країн. Потім він аж до 1935 р. служив у Парижі в міністерстві закордонних справ. Не все ще можна тут подати про ставлення небіжчика до української проблеми, але одне можна ствердити, що він словом і ділом не раз засвідчив своє розуміння колишньої "Країни козаків". Як покійний тілішився з жашими праць про історію франко-українських взаємин у минулому!..

1935 р. Падовані дістав призначення на консула в Базелі, й наші особисті зв'язки причинилися аж до 1946 р., коли небіжчик був за голеву політичного відділу союзників в Австрії, де він мусив стрінутися зі справами ділістів. Як саме він вирішував ті справи, про це можуть оповісти келині українські ділісти в Австрії... Знаю тільки, що небіжчик глибоко відчув і зрозумів українське лихоліття...

1-го червня 1949 р. Падовані було призначено на амбасадора в Австралії, звідки він уже не повернувся живий.

**

о. І. Заячківський, Габріель Падовані...

Нічого не було спільногом'як українським священиком і французьким дипломатом, що закінчили своє земне існування в двох кінцях світу, — в Римі й Камбері... Але обох згаслих я пізнав у зв'язку з Україною, тому й згадка про них є ковчегна на сторінках українознавчого журналу.

Ілько Борщак

НАУКОВО-КУЛЬТУРНА ХРОНІКА

Европейський відділ НТШ

23 березня 1952 р., в Сарселі, під Парижем, відбулися Основуючі загальні збори європейського відділу НТШ. На цих зборах обрано керівні органи в такому складі: В. Кубійович — голова, О. Шульгин та О. Кульчицький — заступники голови, В. Янів — генеральний секретар, М. Мостович — скарбник, М. Глобенко та П. Шумовський — члени відділу.

До Контрольної комісії обрано: З. Кузеля — голова Централі НТШ, Д. Піснячевський, В. Нестерчук.

О 16-ій годині того ж самого дня відбулося в Парижі, в залі "Сосєєт де

Жеографі", Шевченківська сесія. Добірна публіка, наукові доповіді: М. Глобенко ("Новітній стан боротьби за Шевченка") й В. Янова ("Сліди в'язничних переживань у творах Шевченка") — все це надало вперше зовсім відмінного характеру Шевченківській імпрезі, що досі в Парижі — ніде правди діти — здебільші не виходили з рамок "просвітництва". Зрештою, численні збори, що в них брали участь чужинці славісти, між якими й польський вчений С. Кот, зрозуміли вагу доповідей, нагороджуючи доповідачів ряснimi заслуженими сплесками.

ПОХОРОН І ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЗЕНОНА КУЗЕЛІ

24-го травня паризькі українці почули сумну вістку: того самого дня улюблений усіма професор УВУ Зенон Кузеля, голова Наукового Товариства ім. Шевченка, скінчив свою життєву путь. Навіть тяжко хворий, він до останніх дін не переставав цікавитися діяльністю установ, де брав головну участь: Наукове Товариство ім. Шевченка, Комісія допомоги українському студентству...

Заупокійна Служба була відправлена 27-го травня, в день похорону, в соборі св. Володимира в Парижі, де, не зважаючи на будній день та на відсутність того дня українських газет, зібралися багато народу. Був присутній піший відділ НТШ, українські науковці й представники різних українських громадських установ.

Службу відправляли о.о. Нерілон, Левенець, Леськович, Бачинський, Яцків. Французький клір reprезентував канонік Рюпі. О. Левенець, канцлер Апостольської Візитатури в Парижі,

виголосив слово, що в зв'язку зворошило говорив про життя й творчість небіжчика...

Після похоронної відправи, утопаючи в квітах, домовина Зенона Кузеля рушима на кладовище Сент-Уан.

31 травня в Сарселі, в присутності Військів НТШ, КодУСу й Делегатури УВУ у Франції, відбулося жалобне засідання на честь згаслого науковця. Перед засіданням о. Яцків відслужив панахиду за спокій душі бл. пам'яті небіжчика й виголосив жалобну промову, що спровали глибоке враження на присутніх.

22 червня відбулася, з рамени НТШ і Академічного дипломатичного товариства у Парижі, жалобна академія, присвячена пам'яті покійного. Численні слухачі, що поміж ними були й чужеземці славісти, пільно вислухали змістовні доповіді В. Кубійовича ("Наукова діяльність З. Кузелі"), В. Янова ("З. Кузеля — громадянин і людина") і В. Маркуса ("З. Кузеля і студентство").

М. Омелянович-Павленко

29 травня український світ утратив ще одного чільного громадзянина, перед чиїм іменем скилими з пишаною голеву всі українці, незалежно від їх по-запитничих переконань. Після недовгої хвороби, помер у Парижі Михайло Омелянович-Павленко, генерал-полковник, начальник вождь УГА на почат-

ку 1919 р., колишній командувач Армії УНР та Командир славного Зимового походу у 1919-1920 рр. Йскійний з честю записав своє ім'я в історію боротьби України за її незалежнє державне життя.

Поховано його 31 травня на кладовищі Пер Лашез.

ПОСВЯЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МАЛОЇ СЕМІНАРІї

29 червня 1952 р. в Люрі, біля Орлеану, відбулося урочисте посвячення Української малої семінарії ім. св. Івана Боска. Урочистість почалася архієрейською Службою Божою, що її відправив Апостольський Візитатор для українців єпископ Іван Бучко, в присутності Кардинала Тіссераза, Секретаря Конгрегації для Східної Церкви, Апостольського Нунція у Франції Ронкалі та ряду представників французького кліру, не кажучи вже про представників українського духовенства, заступленого всіма Генеральними Вікаріями в Европі. Багато українців прибуло в усіх кінців Франції на цю урочистість, що займе не обмеже місце в історії франко-українських культурних зносин.

Під час обіду глибокозмістовну й прихильну до українців промову виголосив Кардинал Тіссеран.

Новий український культурний стійці у Франції Редакція "України" бажає якнайбільших успіхів.

АНДРЕ ВАЙЯН У «КОЛЕЖ ДЕ ФРАНС»

Декретом міністра «світи», призначено професора Андре Вайяна на катедру Слов'янських мов і літератур у «Колеж де Франс».

Професор Андре Вайян, що викладав досі сербо-хорватську мову в Школі східніх мов та давньої церковнослов'янську мову в Практичній школі високих студій при Сорбоні, займає віднині катедру Андре Мазона, що пішов на емеритуру, катедру, де першим професором був Адам Міцкевич (див. про них "Україна", ч. 5, стор. 312, 313, 320, 321). Постійний член Жюрі іспитів з української мови в Школі східніх мов, Андре Вайян є автор цілої низки студій з давньої церковнослов'янської мови (див. "Україна", ч. 4, стор. 298), а в 1950 р. вийшла його голобена "Порівняльна граматика слов'янських мов", де чимало місця автор приділив українській мові.

Саме недавно, 1952 р., Інститут слов'янознавства при Паризькому університеті видав церковнослов'янський текст відомої Енохової книги, що його зредагував і знаменно переклав на французьку мову Андре Вайян (*Le Livre des secrets d'Enoch. Texte slave et traduction française*, стор. XXVI, 123). Ветут і примітки до тексту Енохової книги зайви раз сказати, що Андре Вайян є бездоганний науковий видавець церковнослов'янських текстів, бо він є, без сумніву, найкращий знатель у Франції мови апостолів Кирила й Методія.

60-ЛІТТЯ о. ВАН ДЕ МАЛЕ

Редакція "України" з глибоким задоволенням відзначає 60-ту річницю народження о. Ван де Мале, ЧН, флямандця з походження, що присвятив 30 років свого життя праці між українцями, чию мову й обряд віз так добре засвоїв. Ігумен монастиря Редемітористів у Станиславові, потім у Ковелі, де він міжно боронив права українського народу проти польських колонізаційних планів, парох на Лемківщині, в Криниці, — скрізь о. Ван де Мале тішився симпатією українців, що вміють шанувати чужинців, які безкорисливо присвятили себе українській праці.

На початку 1947 р. Апостольський Візитатор для українців, єпископ Іван Бучко призначив о. Ван де Мале світім Генеральним Вікарієм на Бельгію, Голландію, Далію, Швецію й Норвегію, країни, що не раз бачили в себе душпастиря о. Ван де Мале. Нехай же Генеральний Вікарій о. Ван де Мале провожуватиме ще довгі роки свою карієру для України працю, працю душпастиря й людини, що поширює між чужинцями правду про Україну й українців.

● 30-го січня 1952 р., у Великом амфітеатрі Сорбони, французька еліта святкувала століття народження Леона Буржуа. У своїх промовах Андре Марі, міністер «світи», і Шель Бонкур згадували фундатора радикальної партії, одного з головних організаторів Ліги Націй, кількаразового міністра освіти й закордонних справ, що так наскілько обстоював у Європі до 1914 року ідею міжнародного арбітражу...

"Україна", з свого боку, не може не відзначити, що Леон Буржуа в 1917-1918 рр. велично прихильно поставився до української справи. Це, головно, йому треба завдячувати, що в серпні 1918 р. Шипан, мініster закордонних справ, офіційно прийняв делегацію "Української Надіональної Ради" в Парижі, в складі Хв. Савченка та Я. Екземплярського. Це прийняття свого часу знайшло чималий розголос у світовій пресі.

● В січні 1952 р. перебував у Парижі Seton-Watson, професор Лондонського університету, син помчечного професора, що під псевдонімом «Scotus Viator» чимало уваги привівчував Україні. Й. Seton-Watson, відвідав 10-го січня Наукове Товариство ім. Шевченка в Сартелі, де зібрав чимало матеріалів до своїх викладів про історію Східної й Центральної Європи.

11-го січня в салоні Інституту слов'янознавства при Паризькому універ-

ситеті відбулося прийняття на честь н. Seton-Watson, а 12 го січня в "Центрі студій закордонної політики" н. Seton-Watson виголосив французькою мовою доповідь про "Кілька революційних рухів у ХХ столітті", що в цій часті згадував і про український рух. Ця доповідь відбулася під час дискусії з участию н.и. Портала, Фішеля, Борщака...

● 5 березня 1952 р. відбулася величайша похорон Леона Фромана, третього дипломованого україніста у Франції (1947 р.), колишнього генерального консула в Іразі й Москві.

● 31-го березня 1952 р. T. B. Koops оборонив в успіхом у Сорбонні тезу за ступінь доктора Сорбонни "Історія політичних доктрин російської еміграції 1919-1939". Кандидат цілком свідомо написав свою тезу виключно про російську еміграцію, не торкаючи в ній зовсім української еміграції, як узагальні цілого національного питання СРСР, що йому автор має на увазі присвятити окрему працю. Дедамо, що ступінь "доктора Паризького університету" не треба змінювати з державним докторатом. Перший надається головно чужинцям і вільних прав у Франції не дає.

● 8 і 9 травня 1952 р. в Інституті слов'янознавства при Паризькому університеті Альфред Земі (Sem), відомий балтолог, колишній професор у Каунасі, а тепер в Пенсильванському університеті, виголосив дві доповіді: "Історичний розвиток літовської словництва" і "Взаємні балтійських мов з слов'янськими й германськими".

● 29, 30 травня, 3 червня в цьому ж самому Інституті, абат Ф. Дворник, відомий візантініст, колишній професор Карлового університету в Іразі, а тепер професор Гарвардського університету в ЗДА, виголосив три доповіді-

ді: "Слов'янки та конфлікт між Імперією і Наполеоном", "Південні слов'янини, Візантія і Рим", "Візантія і походження московської самодержавності".

● В червні 1952 р. перебував у Парижі, як і минулого року, співробітник "України", проф. Ю. Шерех з Лонду.

● У червні 1952 р. відбулися в Державній школі східних мов щорічні іспити. Нансе Марія де Бланка та н.л. Жорж Беле і Робер Шерер одержали диплом з "української мови та літератури". Н.л. М. де Бланка й Ж. Беле, як абсолютні, що одержали найвищу оцінку, дістали щорічну стипендію, яку заснував при Школі Апостольський Візитатор для українців Єпископ Іван Бучко.

● За переписом населення Канади, що відбувся в червні 1951 р., там було 395.943 українця. По англійцях, французах і німцах, українці займають четверте місце й становлять 2,82% всього населення Канади.

1901 р. було в Канаді лише 5.682 українця.

Найбільше є українців у провінції Манітоба — 98.753, з того в її столиці, Вінніпезі, живе 32.272 українця. Торонто має 23.383 Монреаль — 8.850, Оттава — 1.534 українця.

● З видрукованого в 1951 році Каталога церковнослов'янських друків у Швейцарії в XVI — XVIII ст. (Catalogue des imprimés Slavons des XVI, XVII, XVIII siècles. Par L. Kjellberg, Uppsala, 1951), дізнаємося що в Успальській університетській бібліотеці зберігаються "Острозька біблія" Граматика М. Смотрицького (1647), Словник Беринди (1653), не кажучи вже про твори П. Могили, С. Яворського, Т. Прокоповича...

Хто писав під псевдонімом Талві

С. Демідчук присвячує змістовну статтю під заголовком "Українство в Америці сто років тому" ("Свобода", недільне видання, 2 березня 1952) англійській праці Talvi "Історичний огляд мов і літератур слов'янських народів, що з'явилися 1850 року в Нью-Йорку. Тільки С. Демідчук помилляється, пишучи, що Талві є псевдонімом Едуарда Робінсона. В дійсності (див. Elie Borschak, L'Ukraine dans la littérature de l'Europe Occidentale, Paris, 1935, стор. 177) ця праця (німецький її переклад з'явився 1852 р. в Ліллінгіті) належить дружині Едуарда Робінсона (1794-1863), відомого американського богослова й перекладача "Іліади". Талві є анаграма її імен-

ни та дівочого прізвища: Talv — *heresa Albertine Louise von Jacob*.

Бувши в Харкові, Тереза фон Якоб зацікавилася українською мовою та присвятила їй цікаву, як на ті часи, статтю в своїй праці, що їх подав С. Демідчук.

Листування Терези Талві з німецьким філологом Яковом Грімом, автором, між іншим, відомих казок, видруковано в "Preussische Jahrbücher", — том 76, 1894 р., стор. 345-366. Про неї згадували також Шафарік у листі до того ж письменника, 18. XII. 1834 р. (Max Vassmer, Bausteine zur Geschichte der deutsch-slavischen geistigen Beziehungen, I, Berlin, 1939, стор. 63) і Ранке в листі до Конітара, 9 червня 1829 р. (Теж там, стор. 115).

НАШІ ВІДГУКИ

▲ Лондонська "Українська Думка" (6. XII. 1951) привесла докладне справоздання про нефортунний виклад у Національному Ірландському університеті в Голвей *Адама Жултоського*, директора "Центру польських студій у Лондоні", про "Схід і Захід в європейській історії". У цьому викладі діловідач, з пристрастю засліпленого польського латріста ХХ в., і то до 1939 р., між іншим, змальовує "діку" Ко-заччину й "перевалну" Берестейську Уніо...

Більшість цих думок, де наука частинко пасе задню, Жултоський вже разіше виклав у своїй книзі «Border of Europe; A Study of the Polish eastern Provinces. London. 1950, стор. XVI, 348. З приводу цієї праці Амбруаз Жобер, професор історії в Греноблівському університеті, автор післявої праці про польську едукаційну комісію напередодні впадку давньої польської держави, пише, що документація А. Жултоського є "трохи однобічна, приціймні щодо проблеми Східної Галичини між 1918-30 рр." («Revue des Etudes Slaves». 1951, стор. 261).

▲ Читаемо в недільному виданні "Свободи" (13. IV. 1952), в статті "Керенщина в мовознавстві" такі справедливі рядки з-під пера В. Бій-Бійченка: "... не спеціальними працями про українську мову та її становище серед інших слов'янських мов ми досягнемо цілі. Це тільки половина завдання. Нам треба не менше праць про російську мову й її становище в слов'янському світі. І, власне, ця друга половина праці в нас заінспектана. А тимчасом об'єктивне висвітлення молодіжності цієї мови, її справжнього походження й відношення до української чи білоруської мови — є єднієрнє завдання українського мовознавства й української славістики...".

Шкода лише, що ці розумні рядки, які свідчать про автора-мовознавця, підписані псевдонімом. А також не зовсім пасує, на нашу думку, до поважного тону статті занадто "публіцистичний" заголовок.

▲ Треба підмітити змістовну статтю В. Чаплєнка "Ліричний геній, поетична творчість О. Олеся", що її вмістив філadelфійський "Київ" (ч. 5, 1951, стор. 218-228).

▲ Паризький місячник «Ecrits de Paris» (травень, 1952 р.) видрукував під заголовком "Гітлер в оцінці Муссоліні" уривок з італійської праці Бруно Сіампанато, що має з'явитися в Мілано.

"Ось, — казав Муссоліні, — що оповів мені амбасадор (у Римі) Макензен. Амбасадор повернувся до Риму з Берліну, де він відвідав свого батька. Старий Макензен мав 94 роки, і німці завжди вважали його за великого полководця. Батько сказав синові: "Ра-сизм, такий, як його проповідують і здійснюють, зруйнував усе. На Україні ми могли б мати по свому боці ввесь народ у боротьбі з більшовизмом. Україна багата й воїновнича нація. Ми прийшли туди, щоб здійснити наші теорії: Україна — німецька колонія, німецька раса, — вища раса, свастика наявіть на школих дверях. І ось на-слідок. Уся Україна є противімецька, а завтра вона допоможе Радам вигнати нас". (стор. 28).

Старий фельдмаршал, переможець у першій світовій війні, не помилився...

▲ У місячнику "Новий Світ" (Нью-Йорк-Джерзі Сіті, 15. XI. 1951) знаходимо звернення статтю Костя Даниловича під красномовним заголовком "Рятуймо документальні сліди по мільйонах українських мучеників". Автор, працюючи як службовець IРО в німецькому таборі Трейсінг (коло Касселя), ознайомився з величезною документацією сумнозвісних концтаборів, як Бухенвальд, Дахау, Равенсбрюк..., і авансував там сліди тисяч і тисяч українців і українок, що їх гітлерівські поспілаки візали на примусову працю. Цілу цю багаточільну документацію почали передавати німцям, що, с'євидички, знищили все те, що є найгнаніше для них, а найблочіше для нас...". Розуміючи велике значення для історії цих матеріалів, К. Данилович слушно б'є на сполох і благає українських чинників ув Америці звернутися до Високого Комісара Мек-Клюя з проханням припинити видавати німцям документацію про українських мучеників, а віддати їх до ЗУДАКУ й тим врятувати для історії пам'ять про "німецьку" Україну.

Не знаємо, чи ці рядки не є вже запізнені, але кожний, кому є дорого минуле і честь України, не може не підписатися під статтею К. Даниловича.

▲ У журналі "Історические Записки", видання Академії Наук СРСР (1950, кн. 31, стор. 154-190) з'явилася стаття під заголовком "Ізмена Мазепи". Відгукуючися на неї в "Наших відгуках", а не в "Огляди і рецензіях", бо важко писати наукову рецензію на цю статтю, хоч вона і уміщена в академічному журналі. Адже після того, як, з наказу Сталіна, від 1931 р. почавши, історичну школу Покровського фізично й морально зліквідований, історична наука в СРСР перевернулася в звичайсіньку пропаганду, що на всі лади прославляє царську політику розширені і загарбані та піднести культ націоналістичної величі царату.

Дійсно, починаючи від самого заголовку, що переносить читача приймні до початку XVIII в., все в цій статті прослікано стародавнім цареславним духом. "Ім'я Мазепи, — твердить автор, — увійшло до історії як символ зради. Мазепа зрадив Україну, український народ і братерську Росію" (стор. 154). "Мазепа був хитрий, підступний, владі любний" (стор. 157). "Впродовж свого двадцятилітнього гетьманування Мазепа провадив глибоко протицарську політику, політику інтриг і провокацій на Україні і у Запоріжжі, намагаючись не раз спровокувати зудари між російським урядом, з одного боку, українським народом, запорізькими козаками — з другого, політику відриву Лівобережної України від Росії та приєднання її до шляхетської Польщі" (стор. 159). Мазепа запеклий "заздрісник" що не міг стерпіти популярності Падія (стор. 168). Всі свої зусилля Мазепа скеровував на те, щоб "посварити Україну з Росією, настроїти український народ проти російського народу, підбурити українців проти російського уряду" (стор. 161). Це "тонкий інтриган і досвідчений змевник" (стор. 171), "зразок брехній лицемірства" (стор. 172). Всі його твердження про напір царя знищити вільності України — це лише "старі вигадки" (стор. 187). Річ ясна, що єпископ Львівський, Шумлянський, є "засягтий ворог Росії й ревний супутник" (стор. 163), а Галданський договір — це справа "Виговського, агента польських папів на Україні" (стор. 168). Мазепинці взагалі — це "вороги народу, агенти й шпигуни чужоземних загарбників" (стор. 154)...

Перенагас, звичайно, і українським націоналістам, "холопам съершу міншістю", а потім англійських та американських імперіалістів" (стор. 154). А щодо "української буржуазно-націоналістичної літератури", її твори про-

початок XVIII в. на Україні мають "искраво виявлений протицарський і протицарський характер" (стор. 154).

Поміж независими українськими вченими автор статті в першу чергу, очевидчаки, ставить М. Грушевського, "верховоду та ідеолога контрреволюційної присторичної "школи" (стор. 154-155), "речника українського буржуазного націоналізму" (стор. 155) та "фальсифікатора" (стор. 165). Згадує він і про "необ'єктивного" Костомарова (стор. 165), а також Д. Дорошенка і Б. Крупинського, "запеклих ворогів російського й українського народів" (стор. 168).

Спеціальну примітку в 16 рядків присвячено проф. О. Оглоблиному, де його затавровано як "зрадника нашої Радянської Батьківщини, холопа німецького фашизму" (стор. 155). Згадуючи статтю проф. О. Оглоблина в журналі "Історик-Марксист" (1941, № 5, стор. 47-60), автор пише десьлів'я таке: "Ідучи слідом за своїм ідейним учителем М. Грушевським, Оглоблин сприйняв і його погляди на Мазепу, що їх характерною рисою є відділення "поганої політики" Мазепи від його "видатної" особистості. Оглоблин заперечує той факт, що Мазепа зрадив не лише Україну, але й братерську Росію, завдав поважної шкоди життєвим інтересам обох братерських народів. Вся стаття побудована на пересипах, ворожих супроти російського народу вигадок української буржуазно-націоналістичної літератури, а цитовані документи підібрані явно тенденційно... І що фальсифікацію історії буржуазний націоналіст Оглоблин намірився видати за погляд української радянської історіографії" (стор. 155).

Щадо самої суті статті, вона нічого нового не подає, а лише повторює давно видрукувані речі (треба подивляти мистецтво "цитування", що доведено просто до досконалості, аби лише показати "зраду" Мазепи), нагромаджуючи їх у такий спосіб, щоб у читача не залишалось найменшого сумніву про справжні наміри "Юли" Мазепи, що почав підготувати свою "зраду" негайно по його обранні на гетьманський уряд. До слова, це твердження свідчить якраз про те, що Мазепа від самого початку свого гетьманування авав про державні інтереси України.

Деякі невідізні документи з "паперів Мельникова" в основному не мілюють думки науковців про чи Мазепу. Проте автор статті мав змогу використати державний віленський архів, де зберігаються релізції Тальмана, цісарського посла в Царгороді. Ті релізції свідчать про те, яку енергійну діяльність

розвинула Мазепа в Туреччині й Криму 1708-1709 рр., можна сказати, напередодні своєї смерті. Тим самим не забутний гетьман ще раз прислужився до української державної справи, продовжуючи традиції Дорошенка й даючи дороговказ свому наступникові Нилипові Орликіві.

Ми досі не назвали прізвища автора цієї статті. Ним є В. Е. Шутой, очевидчика, українець з походження, бо нівчти минуле України руками самих українців — це теж давня московська традиція. Але ми не надаємо великого значення прізвищу автора... Чому саме — ми про це вже сказали, коли "відгукувалися" на іану радянську перлину, з-під пера М. Нечкінєї ("Україна", ч. 6, стор. 487). Хто зна, чи В. Шутой же писав би інакше про Мазепу, якби жив у вільному світі...

▲ "... Я гадав, що не маю більше ніяких ілюзій щодо більшовицької чесності. Я знов, що вони фальсифікують історію. Але тільки недавно я відкрив, що вони також лігтасовують і класиків. Вони бояться тексту 1845 року!".

Таке написав у журналі «Prouves» (листопад 1951 р., стор. 32) Шер Паскаль, професор російської мови й літератури в Сорбоні, що добре знає радянську дійсність. Річ у тому, що, норівляючи старе видання відомого твору М. Достоєвського "Бідні люди" з виданням 1926 р., він відкрив, що в радянському виданні текст "відповідає" препаровані.

Українські читачі добре знають про те, як більшовики поводяться з українськими класиками, отже, для них у цьому "відкритті" нема нічого нового, проте, гадаючи, не буде зайвим зареєструвати тут цю думку шановного французького вченого.

▲ 23-го квітня 1952 р. в Паріжі продали, на ліквідації в Hôtel Drouot, листи сумнозвісного сира Гудзона Лов, губернатора острова св. Олені, де жив і помер Наполеон, до графа де Бальмена, що виродився трохи років пізніше за цьому ж острові за комісара російського уряду. Від'їхавши до Лондону, граф де Бальмен одружився там з англійкою. Він належав до того ж роду, що Яків де Бальмен, якому Шевченко присвятив "Кавказ".

Листи сира Гудзона Лов, що їх продано за 931.000 фр. кільком збиратам, являють собою велику історичну вартість, особливо лист з 6 травня 1821 р., де англійський губернатор подає релігію про смерть Наполеона.

▲ Треба відмітити першу друковану звістку про "Історію Русів", що й подав проф. О. Огоблін ("Наша Культура", Вінниця, 1951, грудень, ч. 2, числа 28-35). Ця звістка є стаття І. М. Сбитнева в "Українському Журналі" (Харків), 1825 р. (ч. VIII, № 19, 20, стор. 91-101), "О проїзді господаря імператора через Новгород-Сіверськ", де О. Огоблін справедливо знаходить "Повіддання "Історії Русів" про перебування царя Петра в Новгороді-Сіверському восени 1708 р.

Очевидчика, що Сбитнев знову "Історію Русів" у рукопису, що кружляв аж до офіційного "відкриття" його 1828 р.

▲ У видавництві «Du Rocher» (Монако), вийшла книжка «Le Maquis de Dieu» (1951, стор. 262), де, зі слів хорватського священика, що потрапив у СРСР після останньої війни, американська журналістка Gretta Palmer повідає про поговінні вже релігійні пе-реслідування в СРСР, що, немов на глум, поставив був свій підпис під "Атлантическою Хартією".

Український читач зверне особливу увагу на ХV розділ, «La résistance en Ukraine» (стор. 205-221), де досить яскраво написано, як радянська влада вже по війні поводиться з непокірним українським населенням, зокрема в Галичині й Карпатській Україні, караючи його штучним голодом або виселячи тисячами за Сібір.

Коротко, але ядерне, змальовано однайдущий героїзм "бандерівців", що в своїй боротьбі проти наїзника, спираючись на широку підтримку місцевого населення, сіяли справжній переворот навіть серед переважаючих сил ворога.

Надзвичайно тонко підмічено причини, чому простий народ ставить такий завзятій опір примусовому московському оправославленню. Цей бо простий народ збагнув, що Москви тут ідея не про те лише, щоб застутити Ісаю Римського Московським Патріархом, а про цілковите духове підкорення й поневолення душі українського народу...

Добре було б, якби відновілні українські чираки, що займаються пропагандою, діставши дозвіл від авторки, з відповідною перекладовою вирукували більше цієї надзвичайно цікавої розділу про Україну для поширення серед чужинців. Таке безеторенне евідентство має далеку більшу вагу й значно сильніше перекочує, тіж таї самі відомості, але подані безсередньо зацікавленою українською стороною.

▲ Нам довелося вже згадувати український греко-православний канадський "Вістник" (Вінніпег), що писав про Митрополита А. Шептицького "у такому негідному тоні, в якому не личить релігійному органові писати наявіть про запеклих і нерозкальних ворогів" ("Україна", ч. 4, стор. 293). А ось, у числі з 15-го липня 1951 р. (стор. 2), друкуючи витяги з праці василіана Петра Камінського, коли той писав про митрополита Сушу, цей самий "Вістник" спокійно сказав, що митрополит Суша був по-ляк...

Ми розуміємо, що "Вістник", як орган православний, мусить проводити протикатолицьку пропаганду, але зауважте і в цьому треба знати міру й не переборювати...

Цей "поляк" Суша був не більшій не меший, як холмський уніяцький єпископ Яків Суша (1610-1685), протоархимандрит Василіян, видомий український церковний письменник, автор знаної праці про геніяльного Мелетія Смотрицького (*Saulus et Paulus Ruthenae Unionis sanguine Beati Iosaphat transformatus sive Meletius Smotriscius...* Рим, 1666). *«De laboribus Unitorum»...* 1664, що його Гарасевич видрукував у своїх *«Annales Ecclesiae Ruthenae»* (Леополі, 1862, стор. 298 349) та праці *«Cursus vitae et certamen martyrii B. Iosaphat Kuncevicii»* (Рим, 1665). До того ж Яків Суша був енергійний оборонець УНІ перед Римською курією проти латинських срархів...

Та й узагалі сьогодні оцінювати людей за їх походженням, це вже є скрайня зашкарублість, що не витримує якієї критики аж з державницького погляду, ані тим більше з церковного. І справді. Якщо глянемо з державницького становища на такі чужинецькі постаті, як, наприклад, ливедського роду Софія Русова, або росіяни: режисер Олександр Загарев чи академік Микола Петров, або німці Михайло (Майк) Йогансен чи Освальд Бургарт (Юрій Клен), або поляк Липинський та багато інших, то вони своєю працею заслужили собі *назавжди* почесне місце в історії України; натомість, якщо заслугу мають перед Україною такі *рідні* земляки, як Галаґан, що зруйнував Січ у 1709 р., або старшина Ніє, що вчинив до обляганого Батурина московське військо царя Петра, або донедавній український міністер закордонних справ Мануїльський, або наявіть сотні чесніх чистокротичних українців, чий заслуги полягають лише в тому, що вони прийшли на світ від українських батьків.

Щождо становища церковного, то зовсім не випадає проповідувати ксенофобію церковному органові, бо, як учить Церква, для неї "тема аві грека, аї жида...", зле все та в усьому Христосе".

Той самий "Вістник" (15-го серпня 1951 р.) подає своїм читачам таку історичну інеправду, що "папа і цілий католицький світ мовчав про польську "нацифікацію" в Галичині 1930 р.

Правдою є, що якраз *«La Croix»*, провідний французький католицький орган, статтею "Заколоти в Східній Галичині" (5. XI. 1930 р.) перший повнів "змову мовчання" у Франції, де "Через, може, надміру прихильність до нашого союзника, вона вважає, що словом не відгукнулася на ці події, що, однаке, не можуть нас залишити байдужими..."

Дуже багато поляків хочуть бачити в цих заколотах тільки штучний рух, підтриманий і роздмухуваний малою кількістю агітаторів і потужно підтримуваний Берліном і Москвою... Але причини їх є далеко глибіші, і частина відповідальнosti припадає на саму Польщу...

Чимало прав, що іх колись налаштували австрійці, було скасовано або значно обмежено. Крайовий Сойм більше не існує, багато пісків — гордоці України — було закрито або спалено...

Не можна, нарешті, обйтися мовчанням ту погорду, що стала занадто звичкою, з якою пояс католик римського обряду ставиться до українця східного обряду, незалежно, чи він греко-православний чи уніят...

Саме прихильність, що має Франція до своєї великої й традиційної союзництва Сходу, спонукує закликати її до поміркованості й згоди...

Відомі також дипломатичні заходи, що їх уживав Ватикан у Варшаві проти згаданої "нацифікації". Невже "Вістник" не знає про ці факти? Або, знаючи, спекулює на тому, що українці 1951 р. забули про політ 1930 р.?

Радимо канадському "Вістнику" у своїй пропагандивій діяльності зважати на слова великого хитруна й спрітного дипломата Талейрана: "Все, що пецеблішне, — нічого не варте.

▲ "Розбудова Держави" (Бюлєтень студентської організації "Заєво", Монреаль), в своєму числі за зиму 1952 р. (ч. 1 (5), стор. 29), піддає, що *Аїтофф*, що склав у Парижі 1906 р. *«Carte de l'extension du peuple ukrainien»* був "вірменин". І дійсності небіжчик мапіст був родом казанський татарин, що вже відзначила була "Україна", ч. 6, стор. 418.

▲ Той, хто хоче знати правду про те, що зробила католицька Церква для скітальників, хай прочитає уважно книжку, яка з'явилася недавно у видавництві Casterman, під заголовком «*Le Problème des Réfugiés. Ses conséquences morales et religieuses*» (112 стор.). Ця праця в гуртова й містить: Fr. Nourissier. *Réfugiés politiques et raciaux, 1912-1950*; Marie Fallon. *Les réfugiés en Belgique*; Chap. E. Dejardin. *La vie religieuse des personnes déplacées en Belgique*; R. Braun. S. J. *Les réfugiés en France*; Prof. Dr Fr. Arnold. *Le sort des personnes déplacées et l'Apostolat catholique en Allemagne*; P. Mailleux. S. J. *Chrétiens d'Orient en Occident*; P. Démann. *Après la tragédie du Judaïsme européen*.

Українські читачі цієї важливої праці звернуть особливу увагу на статтю о. Роже Брауна, добре відомого українцем у Франції своїм підкупаючим про скітальників. У цій статті, він, говорячи з великою прихильністю і вирозумінням про втікачів, водночас перестригає скітальницький загал менші займатися марними політичними суперечками і не захищуватися надмірно надією на скорий поворот на рідні землі, бо "ци надія — цілком законна — перешкоджає втікачеві закоринитися і загрожує йому постійному несталістю". Замість цього о. Р. Браун радить: "Узятися мужньо до праці й наново будувати своє життя".

Але дозволимо собі додати, що книжка "Проблема втікачів" малює, так би мовити, доктринальне ставлення католицької Церкви до скітальників. Вона мовить з причини стриманості, питомої Римській Церкві в світських справах, про її, так би мовити, "залишнікову" діяльність, що виявилася в різних дипломатичих заходах, коли над утікачами нависла була смертельна небезпека бути виданими більшовикам. Це воїна перша запретестувала перед світовими державами проти сумнозвісних камісій репатріації і фізично врятувала сотні тисяч скітальників. "Залишки католицької Церкви я є сьогодні вільна людина, а не каторжник якогось концтабору, якщо зовсім не мертвий", — стверджує нам пішодавче один православний український учений, колишній скітальник.

▲ Лежить перед нами ч. 2 гарно виданого й багато ілюстрованого, до того ж не зле редакцованого, німецького журналу, «*Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart*», що його видає в Мюнхені Німецько-Українське Товариство.

Цілком зрозуміло, що такі органи насамперед дбають про пропаганду,

але перша ж стаття журналу, під заголовком, що не зовсім відповідає змісту, "Німеччина й Україна", надто надуживає такої пропаганди. Буди більше нам смакують своїм фактичним матеріалом статті: "Трагедія української католицької Церкви" та "Православна Церква в Радянському Союзі". Цікава є також стаття ветерана "українського проекту" в Німеччині, Шавля Рорбаха, "Чому я був українофіл".

Редакція добре зробила, запровадивши відділ "Великі постаті України". Але поруч такої справді великої постаті, як І. Франко (стор. 20-26), фігурує "Василь Оренчук" (ще й з портретом), про кого мало хто з українців і чував, і кому сама Редакція присвятила тільки 12 рядків. З них дізнаємося, що Оренчук заснував у 1928 році фірму "Імпорт-Експорт у Мюнхені, й сьогодні "є один з важливіших економічних знавців у федеральній республіці" (стор. 28)... Неваже ж цього досить, щоб фігурувати у відділі "Великі постаті України"?.. Адже ж, журнал видається при співробітництві Української Вільної Академії Наук"...

▲ У польській газеті, що виходить у Франції, «*Narodowiec*» (10. XI. 1951), знаходимо статтю під заголовком "Щелька на султанському троні", де читаемо цікаві рядки про відому Роксоляну († 1558 р.), дружину й співробітницю султана Сулеймана Кануні (Законодавця) (1520-1566 рр.).

Хоч ця Роксоляна була польська громадянка, бо Галичина, або як пише "Народець", "Червона Русь", тісна батьківщина Роксоляни, належала тоді до Польського Королівства, але все таки, здається нам, варт було б Редакції "Народовца" зазначити, що Роксоляна була "руська", або, як кажуть сьогодні, "українка". Алже венеційські посли, — наші найдокладніше джерело про Роксоляну, — в своїх реляціях з Царгороду зазначають, що Роксоляна є «di nazione russa». (Див. реляцію Бернарда Наваджера з 1553 р. в збірці «*Le relazioni degli ambasciatori Veneziani*... Фіоренція, 1840 р., Серія III, т. I, стор. 74; чи Шетра Брагадіна з 1526 р. у цій самій збірці, 1855 р., Серія III, т. III, стор. 102), або, як терпить Дженік Тревізан, Роксоляна «è di Russia». (Теж там, Серія III, т. III, стор. 115).

Іправда, Роксоляна була не дуже шляхетної вдачі, й Україна нічого не втратила б від того, якби та султанша не була б українка, але пошо перекручувати історичні факти, та ще в газеті, що є орган україножерський?

ОГЛЯД i РЕЦЕНЗІЇ

Revue des Etudes Slaves. Index des tomes I-XXI (1921-1944) par Tatiana Bakounine, Docteur de l'Université de Paris. Paris 1949, стор. 151 (Institut d'Etudes Slaves).

Про значення бібліографічного показника до такого важливого для кожного славіста органу, як «*Revue des Etudes Slaves*», говорити не доводиться. Зокрема «огляди» їхніх видань з усіх дарин славістики, хоч і є вичерпні, але досить повні і дуже добайдаю проваджені у журналі, можуть повноцінно бути використані тільки при наявності такого показника. Власне кожний науковець-славіст потребує кількох показників до журналу: показника загаданих у журналі імен, показника аналізованих слів, показника тематичного, нарешті просто показника статей. Книжка Т. Бакуніної в головному складається з показника загаданих у журналі імен; в цей показник включені при ім'янах авторів і назви їх статей, публікованих у журналі. Тільки некрологи виділені в особливу групу. Чи таке виключення доцільне, — про це можна було б сперечатися. Думається, що практичніше було б дати окремо показник уміщених у журналі статей. Другу, меншу частину книги присвячено показникам аналізованих у журналі слів. Тематичного показника, на жаль, нема.

Розподіл імен між першим показником і другим не завжди досить виразний. Наприклад, автор грекої хроніки знаної в перекладі з часів Київської Русі, Георгій Амартол фігурує в обох відділах, хоч іде і там і там про зовсім однакового типу згадки про нього. Було б, мабуть, доцільніше в другому показнику давати тільки ті імена, які коментуються з суто мовознавчого погляду. В усіхому разі при теперішньому стані слід радити тим, хто користуватиметься загаломою книгою, заглядати в обидва відділи. Не зовсім ясна також і засада добору до другого показника слів загального значення. От, прикладом, у нотатці про слово *ягебі* як наразел до цього слова знаходимо слово (для спростження подаємо їх у сучасному українському вигляді) *ястріб* (голуб); слово «*ястріб*» фігурує в показнику, слово «*голуб*» — ні. Чому?

Окрему і дуже важливу трудність у бібліографії славістики становлять

проблеми транскрипції. 25 років французького журналу — це ціла доба в розвитку славістики, і в останніх числах журналу дещо виглядає інакше, ніж у перших. Якщо там, приміром, був відділ «малоруської» мови, історії тощо, то в пізніших числах фігурує «український» відділ; відповідно змінялося дещо і в транскрипції. Крім того, ті самі прізвища писалися по-різному, залежно від того, чи автори виступали в українських видавнях чи, скажімо, російських чи західно-європейських. Завданням бібліографа тут було не просто відтворити розбіжності, а і почасти виправити їх відповідними відсиланнями. Це зроблено тільки звідка. Напр., хоч у тексті фігурує підкоду *E. Borschak*, у показнику всі ці випадки подані під *E. Borscak*. Але частине цього ще зроблено. Тому Іванаса Мирного знаходимо і як *Mutuj*, і як *Mirnyj*; *M. Grušev's'kyj* поданий посиланням на *Hrušev's'kyj*, але *Hrušev's'kyj* і *Gruševskij* фігурують як два окремі особи; те саме сталося і з *B. Синовським*, який розщепився на *Syrov's'kyj* і *Sirovskij*; мовознавцеві *P. Горецький* іде під літерою *G*, але бібліографові *O. Горецькому* пашастило більше, і він стоїть під літерою *H*. Ще гірше, звичайно, з старими іменами: історик радианських часів *M. Яворський* фігурує як *Javors'kyj*, але церковний діяч і літератор *Стефан Яворський*, дарма що носить те саме прізвище, фігурує під *Javotskij* (та ще й, на жаль, без імені або ініціалів). Це стосується не тільки до українських лічів, хоч до них особливо. Напр., польський етнограф *K. Машинський* виступає в своїх польських публікаціях як *Moszyński*, але в кириличніх як *Mośinski*; російський поет *XVIII* ст. *A. Кантемір* раз появляється як *Kantemir*, другий раз уже як *Cantemi*.

Не зовсім ясний принцип з розкриттям псевдонімів, розуміється, тоді, коли вони розкриті в літературі. Напр., при словацькому поеті *Гвецславові* псевдонім розкрите; псевдонім *D. Чижевського*, яким він користався в часи націонації і який він сам розкрив у своїх публікаціях — *Брелобуш* — лишається нерозкритим.

У всіх цих випадках авторка показника просто відтворила гектет журналу, на жаль, не давши власних відсилачів.

Але часом вона припускає не зовсім щасливі гласні пояснення. Так стаєся, наприклад, з М. Коцюбинським: він вказаний у показнику дівчі: перший раз без ініціалів, другий раз з по-значкою М. і з поясненням у дужках (молодий). Читач може подумати, що йде про двох осіб: старого, без ініціалів, і якорось іншого, молодого. Тим часом в обох випадках говориться про того самого Михайла Коцюбинського.

Друкарських помилок у тексті майже нема. Відзначимо Мірза-Авакаянц замість Мірза-Авак'яни.

Показник в цілому, отже, вимагає певної обережності. Здебільшого тінізьки реєструє те, що діє в журналі, не підходячи до матеріалу з критеріями року видання — 1949. Однака по-з тим його роль неоцінена, і природно, що він буде на робочому столі кожного історика, літературознавця, мовознавця, етнографа і археолога-славіста.

Юр. Шер

В. Мартинець. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Слогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. С. І. (Калада), 1949, стор. 349 — LXXX (світлини).

Це перше документальне й авторитетне джерело (В. Мартинець був член піліції) для історії УВО-ОУН, яке відігравало таку значну роль в історії Західної України та еміграції в часі між двома війнами. Ця книга — книга спогадів й гілу, слабодухості й відлаги (поряд справжніх героїв є змальовано й постаті боягутів). Сторінки, звідки виникають перед читачем в'язниці, пішибниці, напади, стрілані... жахомбі таємного українського університету в Львові, — захоплюють, не зважаючи на ляків баґатомовність автора та повторення.

Оцінити цю книгу як історичне джерело, не легко, бо бракує про піліція інших джерел, а коли історик має до діла з піліцією, він мусить чекати видання також і з протилежного боку. Та цього, мабуть, за нашіх часів ми не побачимо.

Автор пояснює в своїй праці особисті спогади й матеріали як з друкованих його часу видань, так і з архівних матеріалів. Отже, Мартинець тут виступає одночасно як мемуарист і як сруддя. С це різні жанри, й постачання їх не завжди дає підспів наспів. Але в книзі Мартинець мемуарист з нього вийшов не злий, бо він має хист писемника.

Як сруддя автор передбачив зна-
чення періодичної преси, частістю

цитуючи її, дарма що гарячі й пагріючі статті в українській пресі не завжди відповідають дійсному станові речей.

Хоч суб'єктивізм є притаманною рисою кожного мемуариста, Мартинець і в цьому знайтиє міру. Між іншим, присмно бачити в його книзі поважне трактування політичних противників (явище дуже рідке в українських виданнях), нема в ній і гурра-патріотичної трамтадрації — книга від цього тільки виграє.

Очевидччи, що не один читач може щось додати або *вирвати* в твердженнях автора, який, зрештою, шукає цього. Але, коли маєш справу з українським піліцієм, що є ще актуальне, мусиш обережно й, на жаль, іноді глухо “доповнювати” автора. Зробимо це тут: Дзіковський (стор. 62-64) не був розстріяний в Радянській Україні, а засуджений 1928 р. на 10 років заслання, куди — невідомо. Перше число “Українського Революціонера”, конкурента з “Сурмою” (стор. 172), друкувалося в Парижі. Позківник Коповальєв мав таке велике бажання, як він був висловився, “вирвати український рух з німецької гіпотеки” (пор. стор. 275-276), що 1930-1931 р. проводилися поважні переговори між ним і французькими автентичними чинниками, але про це сьогодні годі ще говорити докладніше.

Постаті головних провідників УВО і ОУН змальовано яскраво, але наскільки ці портрети відповідають дійсності може сказати лише той, хто близько стояв до цих особистостей. У всяком разі, читаючи про Е. Коповальця (стор. 180-184), автор цих рядків не знайшов нічого, що суперечило б нашим спогадам про коханнього провідника УВО. Додамо тут одну прикмету рису покійного. По приїзді до Парижу, коли настій час обіду, він попросив указати йому адресу *дешевого* ресторану, тоді, як інші українці, що приїздили до Парижу на французькі організації, завжди питали про *доргий* ресторан...

Вартість праці В. Мартинца ще підвищується силує світлини документального характеру. Шкода тільки, що в їй нема показника імен — у такій документальній праці це є просто необхідна річ. Тому бо книгу не тільки читають, але й шукують у ній відповідних доказів. Між іншим, відзначимо тут явний недогляд: на стор. 6 і LX погано датує смерті О. Чемерівського-Оршана 1942 рік, а на стор. LVI — 1941.

Ця книга повинна б відноситися в чоловіків європейських бібліотек, але на жаль, у Парижі в головніших бібліотеках ми ще її не бачили.

Архіпастир Скитальників. Преосвящений Епіфаний Іван Бичко. Рим-Париж. 1950. 8°, стор. 62.

Біографія Владики Івана Бучка є сторінка історії галицької України, а від 1939 р. цілої України взагалі. Тому кожний, хто цікавиться недавнім минулим України, а навіть і сучасним статом української справи, мусить прочитати цю чесну видану книжку, що складається зі статтів о. В. Лаби й о. А. Г. Великого, ЧСВВ. Незглині або мало відома іконографія підвішує вартість книжки, що — зазначасмо це з притиском — зовсім не є біографічна праця.

Роб Ковалевских за триста літъ. 1651-1951. Париж. 8°. Стор. 31-VII. (Цикль статей).

Цю невеличку книжку, що за її автора є Петро Ковалевський (хоч його прізвища нема в заголовку) прочитає з користю кожний український історик. Рід бо Ковалевських, що є зв'язаний з особою Івана Ковалевського, генерального осавула Хмельницького й відомого діяча Хмельниччини, грав велику роль в розбудуванні Слобідської України, а потім видав силу видатних політичних і культурних діячів для російської імперії, "іншій батьківщині", як висловлюється автор у передмові, а на стор. 30-й він уточнює, що "Ковалевські превадили боротьбу за Свіність Росії і, якщо її захищали права своєї рідної Малоросії, то завжди мислили її, як частину Великої Російської Імперії..."

До цієї родини належав, між іншими, і відомий історик і соціолог Максим Ковалевський, що згас у 1916 р. В родині Ковалевських відіграв також значну роль Сковорода, бо Василь Каразин, що брав діяльну участь у заснуванні Харківського університету, був у деякій мірі учень Сковороди, що не раз гостював у хаті мами В. Каразіна, що була з роду Ковалевських, де український філософ і помер 29 жовтня 1794 р.

Україніст найбільше зацікавиться документами, в додатку, з родового архіву Ковалевських (царські універсали XVII-XVIII стол. й грамота "Митрополита Білгородського й Обоянського") та генеалогічним реєстром роду Ковалевських. Натомість він не зверне увагу на перестарілі й пайві сторінки, присвячені українській історії взагалі, бо її автор мало знає, як видно хоч би з одного такого прикладу: "Польські війська беруть Київ 1620 р. і руйнують його" (!). (Стор. 5).

Лев Шанковський. Спроба бібліографії українських підпільних видань в Україні за час від 1945-1950. Відбитка з календаря "Провидіння" за 1952 рік. Філядельфія, стор. 19.

Надзвичайно важливі є ці 19 сторінок для кожного україніста, а особливо для історика новітньої України. Воно не більше й не менше, як опис періодичних видань, брошур, книжок, листівок, що з'явилися на українській території з рамени УПА та ОУН. Автор чесно попереджає читачів, що його опис, очевидчаки, як усі подібні описи, не є повний, що ю не всі видання він описує *de visu*. Але на заяву автора, що йому бракує бібліографічного знання, точіше, наукової систематики, потрібно кожному фаховому бібліографові, треба дивитись як на звичайні наукові кокетування: описи його докладні й ясні та не дуже відходять від фахових бібліографій. Сторінки Л. Шанковського слід читати про те, що Україна таки бореться проти радянського тоталітаризму й бореться не лише ділом, але й словом.

У кінці — одна увага: як видно з описаних праць, переважна більшість їх належать українцям з Галичини. Це також один з яскравих доказів, що Габсбурзька монархія була куди більш сприятливий ґрунт для створення якоїї української державної ідеології, ніж Романівська імперія.

Др. Микола Андрусяк. Назва "Україна". Чікаго. 1951. 16°, стор. 40. (Бібліотека "Самостійної України" Вишнус 2).

Історичні тексти, що їх подає автор, є більш-менш точні.. Особливу цікавість становлять тексти, що відносяться до Карпатської України й що їх автор подає за О. Петровим (стор. 12-13). Але не зовсім вінно, чи слово "Україна" в літопису під 1187 р. стосується до всіх південних частин варяго-руської імперії, чи лише до Чернігівщини. Текст універсалу Баторія 1580 р. не зовсім точні: подається (стор. 17), як порівняти його з оригіналами (Архів Юго-Західної Росії, ч. III, т. I, стор. 12). "Опис України" Боплана не є 1649 р. (стор. 28), а 1651 р. (Див. "Україна", ч. 5, стор. 305). Чи справді завляки Шевченковій творчості приймалася назва "України", "українці", "український"? (стор. 28). Чи можна цитувати "Думи" як історичне джерело, ѹ то ще для XVI в., коли їх записано в XIX в.? (стор. 11-12).

Проте слухно зауважив автор, ѹ назву "Малоросія", яку російський

уряд, починаючи від XVIII в. послино прикладав до Гетьманщини, "без спрітиву прийшли й українські правники 18 в." (стор. 28), хоч треба додати, що російський уряд іноді вживав для Гетьманщини назву "Україна", як це видно з документів, зібраних в "Архіві Юго-Западної Росії" та в Д. Бантиць Каменського. Де саме Перегородський патріарх назив "Великою Руссю" Київську митрополію, а "Малою Руссю" Галичину? Між іншим, назва "Росія" подобується й до 1654 р., як це видно з тексту Памви Беринди в збірці Титова (№ 28), виданій ВУАН. Чому властиво автор фіксує 1935 рік, як дату, що до неї в українській історіографії "Україна" ототожнювалася з "Окраїною"?

У кінці дозволимо висловити сумнів, чи сама тема заслуговує стільки уваги, що їй присвячує за останніх часів ряд українських науковців (пор. "Україна" ч. 4, стор. 299-300).

Ярослав Б. Рудницький. Слово й назва "Україна". Вінниця, 1951, 8^а, стор. 131 (УВАН. Серія: Назвознавство ч. 1).

Цей сумнів, що його ми висловили вище, що більше поспільстває, коли ми бачимо аж стотинят' студійок, присвячених тій самій темі. Можна лише пошкодувати, що розсудливі й справедливі міркування автора просто губляться в цій розбухлій книжці, де знаходимо завіті такі розділи, як "Україна — основа наших національних означенень", "основа особливих назв", погляди українських політиків про походження назви "Україна" тощо. Проте, говорячи про цю назву в чужих мовах, Я. Рудницький не згадує французької назви "Oukrainie", що має свою піказувальну історію. В книжці є повторення й широкі відступки, що не раз безпосередньо з темою не в'язнуться. Взагалі архітектоніка книжки нас не задовільняє: її можна було б приналежити на половину скоротити.

А тепер кілька речевих уваг: "Україна" в розумінні "межі" зовсім не подобується вперше в Венецького послані (1650) Вінничу (стор. 31). Полібну інтерпретацію знаходимо ще 1572 р. в документах французького міністерства закордонних справ з нагоди виборів на трон Ягеллонів князя Анрі Анжуйського. Що "Україна" є межівна земля, або пограниччя, як пише автор (стор. 94) не Польщі, чи Росії, а Европи супроти Азії — зазначає нам три ходактических пояснення. Як і в книжці М. Андрусія, Рудницький назовіть (стор. 60, 62, 63, 91, 92, 94, 98, 99...), так звану, народну то-

єзю, де подобується слово "Україна"; нас таке джерело, як це ми висловилися вище про Думи, зовсім не передчує.

Подаючи з полізгідними подробицями, на нашу лумку, здебільши зайвими, назви, товариства, газет, журналів, що серед них фігурує також і наша "Україна", автор проте не згадає, що в XVII-XVIII в. на Заході "Україна" була майже завжди "Країна козаків". Де ж тоді російський уряд заборонив називати "Україна" й ввів іфіційно — урядово "Малоросія"? (стор. 93). Трохи дивне враження робить пояснення, що його подає автор, чому Шевченко не вживав назви "українець" (стор. 101). Або чому Лариса Косач-Бітка вибрала псевдонім "Леся Українка" (стор. 101).

Таких є декілька зауважень людини, що займається головно історичними студіями. Нижче читає знайде міркування про цю працю мовознавця.

З НОТАТОК МОВОЗНАВЦЯ

Редакція "України" просила мене написати кілька рядків з приводу праці Я. Рудницького про назву України — з погляду мовознавця, як доплаток до міркувань історика. Розмежувати історію і мовознавство в тій частині науки, що зветься історією слів, — річ майже неможлива. Тим важче це, коли аналізується історія назви країни. Тому обмежуюся на кількох дрібних відтаках, присвятаючи проблемі більший огляд, що має з'явитися інде.

Семантичний розвиток слова *україна* — *Україна*, як його встановлює Рудницький, можна було б поділити в такій схемі: 1) "межівна земля" — перше, вихідне значення. З цього розвивається 2) "мала земля", а далі — 3) "країна" взагалі, звідки вже порядком конкретизації значення 4) "країна українського народу". Заслугу Рудницького є те, що він оставив довінняність першого з наведених значень. Нагроміст ледів чи є пістави виводити третє значення з другого. Проміжною ланкою між першим значенням "межівної землі" і сучасним значенням імені власного було інше значення, що лишилося невисвітленим у праці Рудницького — значення "земля козаків" — а само воно легко й логічно виростло з значення "межівної землі". Тут жема місця розбирати питати, наведені Рудницьким, але жеж з певністю твердити, що всі вони найперекладливіше показуватимуть саме такий розвиток значення, тоді як значення "мала земля" ніколи не було істотним і нічого з себе не розвинуло. — якщо воно взагалі будь-коли існувало. Саме

перенесення назви України з "землі козаків" на всі землі, заселені українцями, — сталося вже майже в наші дні, починаючи з останньої четверті XIX ст., і звязане з тим культом юзаччини, під знаком якого великою мірою проходило наше т. зв. національне відродження XIX ст.

Морфологічна аналіза слова *Україна* в праці Рудницького переконлива там, де він характеризує суфікс слова. В аналізі заголовсу можна погодитися не з усім, а аналізу префікса, власне, ще тільки треба було б почати. Шодо заголовсу Рудницький беззастережно йде за старою працею на цю тему В. Охрімовича, що їй він одіноке дуже високо. Тим часом, хоч у цій старій праці автор її виявив частю добре відчуття мовних фактів, але виявив також і брак лінгвістичної школи, і його спостереження можна в головному прийняти тільки для нових часів. Роботі Охрімовича бракує вихідного пункту — розуміння первісних інтонаційних відмінностей між суфіксами — іна різного походження і пізнішого, але не доведеного до кінця вирівнювання строкатих фактів за семантичними групами. Тим то, правильно — за всіма ознаками — схопивши що первісний заголос був *Укр'їна*, Охрімович фальшиво пояснює пересунення заголовсу *Україна* "поетичною аналогією", тоді як тут дійшли напевно загальні тенденції, фастиви називам місцевостей.

Шодо префікса *у-*, то тут теоретично можливі були три варіації постанової слова *Україна* саме з цим префіксом: 1) первісно постав іменник *украй* (случино ліднєсний Рудницьким у біловіській мові, але маєуть, неслучно приписаній російській мові в її говорках), а до нього додано суфікс *-на*; або 2) префікс *у-* додано до слова *крайна*; або 3) слово *Україна* постало з цілого звороту: приіменник *у +* іменник *край (краю)* + суфікс *-на* (як загір'я постало в *за + гора (горою)* + суфікс *-на* і т. п.). Варіант 2 практично неможливий, бо префікс *у-* в засаді не іменний, а дієслівний. Наймовірніший і з погляду значення суфікса, і з погляду значення префікса, і, наречі, з погляду семантичного розвитку слова — третій варіант. Але не можна вважати за цілковито виключений і третій варіант. — і тут, власне, після дальших вивчень для можливостія, — на жалостному матеріалі. Було б добре, коли б за ці ступіні взялися й дали автор тієї праці, що спричинила ці винятки і що застарівше в силу актуальності теми і солідності в опрацюванні низки аспектів питання на доказливість аналізу. Юрій Шерех

Louis Garros. Quel roman que ma vie! Napoléon. Itinéraire de Napoléon Bonaparte (1769—1821) Paris, 1947, Editions de l'Encyclopédie Francaise, 4°, стор. 512 (сорок портретів і гравюр).

Наполеонівська література займає цілу бібліотеку, але досі, як це не дивно, наполеоністи не мали повного наукового довідника про "діла й дні" Наполеона. Цю муравину працю виконав французький дослідник Люї Гаррос, уявивши для заголовку слова, що їх виголосив сам імператор на острові св. Олени, коли диктував там свої спогади. Гаррос день за днем, іноді година за годиною, описує "діла й дні" Наполеона від його колиски, аж до шести годин ранку 5 травня 1821 р., коли "зразок найбільшої людської енергії" скінчив свою життєву путь. Поля битв, двірське суспільство, кабінет праці, родина, оточення... все знайдете в довіднику Гарроса. Немає сумніву, що кожний історик XIX віку матиме вілніні працю Гарроса серед своїх настільких книжок.

"Який роман — моє життя!" має 512 сторінок, але стисливість і розкидистість викладу є просто взірцеві. Докладний поясник осіб дає можливість навіть користатися з праці французького ерудита.

Селянський ріх в 40-х роках XIX ст. Збірник документів. Упорядковав та передмовою написав Ф. Шевченко. Київ, 1949, стор. 291.

Ця цікава збірка містить 75 документів, що стосуються до рр. 1843—1853 і займаються головно особою Лукіяном Кобилиці (†1851), гуцульського селянина, провідника противанського руху на Буковині, посла 1848 р. до Віденського парламенту, героя пісень та легенд, що його увічнив Федкович в одній звіті своїх поем. Примітки до документів назагал резеві, хоч, розуміється, автор інші міг не застакувати лише М. Грушевського. Але нема в цінні звіті про діяльність Л. Кобилиці у Віденському парламенті, а про це можна було б дізнатися в спомінах сучасників, чи й в справозданнях Віденського парламенту. З сухо археографічного погляду збірці можна закликти, що архіви, де зберігаються документи, не завжди уточнені, що ті документи не постають в цілості, що їх подіено не можна орігіналу (німецькою чи польською), а в українському перекладі. Бракує також пояснників, хоче потрібно го в такій поясні. До речі, Фанар не є передмістя Царгороду (стор. 12), а дільниця.

Наше листування

В ІНТЕРЕСІ ІСТОРИЧНОЇ ІСТИНИ

Олександр Верхівський-Варакута, що його "Україна" (ч. 5, стор. 345-346) вже поховала, слава Богу, живе в Скрантоні (ЗДА), звідки надіслав до Редакції листа, де в "в інтересі історичної істини" спростовує деякі твердження Б. Бачинського, яким, як припускає автор листа, "не керувала зла воля та бажання заплямувати "покійника". О. Верхівський-Варакута "певен в тому, що Редакція "України" знайде спосіб стерти зі своїх сторінок "історичні" помилки п. Бачинського".

Річ ясна, що "Україна" охоче друкує листа О. Верхівського, бо деякі його спростовання речеві, а "Україна" в своїй засаді вміщує в своїх сторінках усе, що допомагає безстронньому і якнайкаращому висвітленню історичної правди, навіть і тоді, коли ця правда може бути де в чому прикрою для українців ізагалі, або для когось зокрема.

За браком місяця, лист подаємо скороchenо, опускаючи назагал усе, що стосується третіх осіб, про кого п. Бачинський не згадує в своїй статті.

Очевидчаки, як і належиться в таких випадках, ми ознайомили нашого шановного співробітника з листом п. Верхівського й одержали відповідь на його друкуючи зразу ж після листа.

ЛІСТ О. ВЕРХІВСЬКОГО

Мій збірник, що його заголовок подав п. Бачинський, як "Збірник російсько-малоруських поезій. Женева. 1905. Українська Друкарня" ("Україна", ч. 5, стор. 345), видрукував не 1905 р., а 1915 р., і вже в Українській Друкарні, а в єврейській, де були російські черенки, бо вірші мої видрукувано чисто російською мовою, хоч вовсі в перекладі з української народної мови. Це, правда, не в зазначено, але що мазви друкарні «Impr. Gilbert» та року видання — все це чорним по білому зазначено.

П. Бачинський називає мене "мало свідомою ще тоді (1905 р.) національно людиною" (стор. 345). Тому мушишу дещо сказати про свою національну свідомість. За часів першої революції я був під впливом революційно-настроєних українських семінаристів. У ті часи давував і почтував в приміщенні Полтавської духовної семінарії, де вчився мій кузев Д. В. іде я вперше зознайомився з С. В. Шелюгото. Крім того, мій батько, А. В. Верхівський (росіяни пишуть: Верховський)

теж вихованець Полтавської духовної семінарії, володів українською мовою та як син сільського священика, не погано знав життя українського народу... Щодо моєї матері, А. П. Варакуті, що походила з заможнього, старокозацького роду, вона взагалі крім української мови іншої не знала, і я з дитячих років був у полоні фантастичних народних казок, дум і пісень. Мати моя досить гарно співала й добре співала. Отже, моя національна свідомість прийшла до мене, можна сказати, з молоком матері.

Щодо моого анархізму ("властиво анархіст", лише п. Бачинський), мушишу ствердити, що ця "стихія" є індою нашого національного вільною любові та ж в кожному українці, аж поки він не зрадить своєї духової культури та не стане рабом. Організаційно з анархістами я николи не був звязаний, якщо не рахувати моєї підпису на одній проклямациї, яку я підписав у Женеві в 1917 році від групи анархістів-індивідуалістів "Свобода" Мисль".

Далі п. Бачинський повідомляє, що знав мене "довгі роки" (стор. 345), але не міг довідатися, що я за один. Це не відповідає дійсності. П. Бачинський прибув до Женеви і вступив до Української Громади (яка вже була на місці організована — заснували її: А. Яхноцький, В. Левинський, Л. Юркевич, М. Музиль та я) в 1915 р., а вже 1916 р., як твердить сам п. Бачинський (стор. 346), я "розбив і розграв усіх членів женевської Громади". Отже, не "довгі роки", а декілька місяців... Після "розгону" Громади я пірвав з п. Бачинським усікі стосунки.

П. Бачинський хоче зробити з мене якусь таємницю особу, але в Швейцарії я жив надто відкрито — я господарював коло Женеви (Drize, Camp-Dupon), де було закладено Громаду, — у мене щодня було багато людей, що з них дехто навіть частенько живував, а В. Левинський довго жив там. У Дрізі бували всі, хто хотів: українці, євреї, росіяни, грузини, мешнікови, "есери", анархісти, кілька разів бував навіть А. Жук, що про цього пише п. Бачинський (стор. 348).

Про своє ж минуле я не кричав, — про нього звали лише мої найближчі друзі. Ось що скрив про це комінг-капітан артилерії царської армії, що брав активну участь в організації моєї звечі в Ізмаїлі за кордон. За часів Визвольної боротьби він став генералом української армії, тепер перебуває в еміграції:

“Цим свідчу, що за жертву свою працю для добра народу: запровадження революційного руху, розповсюдження серед вояків нелегальної літератури і організацій у військових частинах Полтавської залоги революційних гуртків, він, Верхівський Олесь, будучи за дійсній військовій службі в 33 піхотному Елецькому полку, в місті Полтаві, був 1912 р. засуджений, в'ено-окружним судом, на 12 років військової категорії (в Сибірському дисциплінарному батальоні). Однак, перед своїм засланням у Сибір, йому — при допомозі партійних робітників — вдалося втекти з в'язниці і вийхати до Швейцарії...”.

“Ізінше — визначає п. Бачинський — Верхівський був... вже цілком сформованим українським націоналістом” (стор. 345). Це не вірно. Ніколи націоналістом я не був, я завжди був свідомим українцем, який в 1915 р. стояв за платформі негайногого миру в інтересах інтернаціональної демократії та національної української революції всього демократичного народу.

Також не відповідає дійсності твердження п. Бачинського, що я його “земляк з Запоріжжя” (стор. 345). Я народився в селі Аврамівка, Омельницької волості, Кременчуцького повіту. Можливо, що Аврамівка є більшіше до Запоріжжя, ніж до Полтави, але факт залишається фактом: я полтавчанин.

Як вірити п. Бачинському, я “разом із своїм тодішим приятелем Володимиром Левинським розвів і розігнав усіх членів Женевської Громади... обвинувачуючи всіх у приналежності до “Союзу Визволення України” (стор. 346). Тут усе перекручене! Перш за все щодо В. Левинського: це український західної культою старих часів (XIX століття). Людина виключної шляхетності й чесності, методи боротьби якого ніколи не виходили за межі політичного джентльменства, — “розвівати й розганяти”, це йому нікак не пасувало, тому, в цій справі він мені не міг ніяк допомогти.

Почуха — я ніколи не обвинував цілої женевської Громади, бо вся Громада була насталаена проти “СВУ”. Я ж провадив найрішучшу боротьбу проти якого б то не було впливу “СВУ” на Громаду, вважаючи “СВУ” за пропімецьку авантuru. Я винустив свій “протест” проти “Союзу”, коли одержав копію телеграми до німецького імператора Вільгельма II, в якій колишні соціал-демократи вітали *крикавого* німця з його перемогами. Я, як демократ, і в той час революціонер, вів енергійну боротьбу проти агентури

“СВУ” в Громаді. Я досяг тоді (в 1916 році) повної перемоги, тому що Громада складалася з видатних українських демократів. Як міг я, наймолодший із усіх членів Громади (що здійснив 25 років) “розвіти і розігнати” дослідників, політично свідомих і досить мудрих мужів?! Вони просто виключили б мене з Громади та й годі. Очевидно, аргументи, якими я оперував у 1916 р., мали велику вагу, якщо воно переважали.

Моя сила в боротьбі — тоді як і тепер — полягала в здоровій логіці, в політичній охайності і в безкомпромісності. Більше сорока років я не змінюю цього шляху, бо він веде до певної мети: відстоїти демократичні ідеали нашого народу, що про них він говорить у своїх думах, у своїй журбі, у своїй тузі й стражданнях.

Олесь Верхівський

РЕПЛІКА С. БАЧИНСЬКОГО

Я дуже радий, що долі зберегла п. Олександра Верхівського живим, і хай він ще живе довгі роки на славу Україні!

Мое твердження, що він загинув у боротьбі з більшовиками, було оперте на листі його приятеля, Володимира Левинського (з Відня, 20-го червня 1922 р.) де станані пише дослівно: “А чи знаєте, що Верхівського більшовики розстріляли, як ватажка повстанчої групи?”.

Шана Верхівського я дійсно знов кілька років, хоч з ним був особисто знайомий лише від початку 1915 до кінця 1916 р. Він, певно, дещо забув, говорячи, що я приїздив до Громади в Женеві, що її раніше заснували п.п. Ляхонський, Юркевич, Левинський, Музіль і він, що я маю протокол Установчого зібрания з 15-го березня 1915 року, де фундатори Громади зазначені: Ляхонський, Юркевич, Левинський, Сарматів, Бачинський і Цеглинський. Отже, п. Верхівського не було серед фундаторів... Він приїздив до Громади пізніше разом з Рогдаєвим і Музілем.

Що п. Верхівський *тоді* був мало свідома національною людиною, свідчить те, що він написав і видав російською мовою свої три памфлети: проти Л. Юркевича (23. V. 1915), “Союзу Визволення України” (12. IX. 1915) і Миколи Цеглинського (лютий 1916). Назвав я п. Верхівського пізніше “сформованім українським націоналістом”, само собою, не в розумінні партійнім (тоді ОУН ще й не було!), а в розумінні українського патріота, свідомого громадянина.

Щодо дати й друкарні його російської брошури поезій, я певно поми-

лизися, бо єдиний прямірник цієї брошюри, між іншим, з авторською дедикацією, десь у мене загубився, й її заголовок я писав з пам'яті! Дуже непропоную й Верхівського за неточність, що рідкі зі малою трапляється, бо загалом я пишу за документами, що зберігаються в мапі.

Я з всім не мав на меті робити з п. Верхівського "такму «сбоу», але фактам є, що він величкою конспірувався й тим уводив людей в блуд.

Натомість я стверджую, що п. Верхівський, на спілку з п. Левинським, дійсно розіграв Громаду, бо це вони спершу домагалися виключити п. Цеглинського, потім п. Юркевича, потім п. Бачинського, потім... подалися до хмісії вже самі, п. Ляхоцький, голова Громади, і п. Сирмат, заступник голови Громади. Залишилися вони вдвох, п. Верхівський з п. Левинським, та ще п. Рілаєв, і тоді прийшов кінець товариству... Так було!

Е. Бачинський

ПОГЛЯД "УКРАЇНИ"

Подарючи нашим читачам лист О. Верхівського та реplіку Е. Бачинського, дозволимо собі висловити наші погляди на діякі питання загального характеру, що їх торкається в своєму листі О. Верхівський.

1. Автор листа й досі щиро вважає, що анархізм є ознака українського вільномутства й живе в кожному українці... Але цей анархізм, що є дійсно питомий у деякій мірі українцям з Великої України і дав кілька силу різних "отаманів", "Руйну" й, у кінці, сумно-зисного Махна з Гумай-Шоля, і сьогодні не викликає в О. Верхівського ніякого засуду.

Може, для етнографічної, несвідомої маси анархізм і насліє, але, як показала дійсність, держави анархізмом ніяк не збудувати... Отже, коли сьогоднішній свідомі українці прагнуть збудувати власну державу, вони мусять поборгувати той анархізм і в собі, і в своїх братів. Бо, коли знову з'яснювати такий абсурд — творити державу людьми, що с проти державної влади, — можна згубити лише спітафію за мигілі такої держави: "Номерла не народивись..."

2. Зміст свідчення "генерала української армії" про діяльність О. Верхівського в Полтаві, що його півділиться в листі, є величкою зворушенливим, але це свідчення житого не каже про українську державу пропаганду авторі листа у військових частинах із лавової залоги. Воно рішуче твердить про пропаганду пропаганду, про революцій-

ний рух узагалі! А це ж не було те саме аж до 1914 р., а під тим більше тепер. Скільки в свогодні поміж "надійнішими" людьми, що рважають себе за українських державників, коли в дійсності вони є лише пртибільновики! Невірити це тепер не можна, але того днія, коли завалиться більшовицька система, питання це стане ясне для всіх і, в першу чергу, для тих самих людей, що нині є переконани в своїй пріналежності до табору українських державників. У змішенні цих двох тям, що його робить також О. Верхівський в своєму листі, полягає, деликатно кажучи, одна з причин того, що не все є парад в українському державницькому таборі.

3.Що О. Верхівський був за часів першої світової війни проти "Олозу Визволення України", що він вважав його за "пронмецьку авантuru", в цьому немає нічого дивного. Тоді О. Верхівський був ще один. Поборював "СВУ" і Юркевич у Женеві, був проти нього і М. Грушевський у Києві, що видік з його відповіді в серпні 1917 р. французькому журналістові Ж. Шеліє. (Очевидччики, не були українські супротивники "СВУ", що їх не треба змінювати з російськими супротивниками, про якого писала "Україна", ч. 5, стор. 390). Але О. Верхівський, як видік з листа, і сьогодні не змінив своєї давнішньої, занадто суверої, небезпередньої оцінки, хт ч "СВУ" вже перейшов до історії, яка оцінила цю організацію даліко прихильніше.

В ім'я історичної правди, треба сьогодні ствердити, що "СВУ" мав бути, на думку його творців, українське патріотичне діло, хоч нимці, річ ясна, й шукали там своєї користі. Але ж у політиці, як відомо, безкорисливих добродійників нема, і кожна сторона завжди намагається для себе якомога найбільше здобути.

"Більше сорока років я не змінюю цього підяку" — з гордістю пише в кінці листа О. Верхівський.

На нашу думку, не завжди постійність є рисою безумовно позитивною. Якщо воля в великою чеснотою є по-дружньому житті, т. є, наприклад, у житті політичному, уперте додержування старих поглядів, не залякаючи на ті зміни, що відбулися впродовж кілька-загало-ти років, з занікарубістю, або заєдніністю, або, в країні разом, відмінністю.

В офіційній політії завжди існувала різниця між поглядами небезпередніх сучасників і судом безпередньої історії. Але перевага завжди липнається за історією.

ПОХОДЖЕННЯ КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ

У своїй рецензії на мою статтю "Остrozькі Романовичі" В. Сенютович-Бережний ("Україна", ч. 5, 1951, стор. 393) хибно твердить, що за мною начебто "князі Острозькі походили від галицьких Романовичів, нащадків Мстислава й Романа Даниловичів"; Острозьких я вважаю в цій статті тільки нащадками Романа Даниловича, а не Мстислава.

Сенютович-Бережний, як видно, більше йме віри М. Максимовичеві, що винув Острозьких від турівських князів, нащадків київського великого князя Святополка II Із'яславіча, дарма, що Г. Власев "закинув Максимовичеві підтасовування текстів п'ом'янників". Нема підстав заперечувати вісток у хроніці М. Стрийковського, що міг мати якісь інші літописні вістки, або *знати це* — як це *принесає і Сенютович-Бережний* — від самих Острозьких, чому не йшли віри Ю. Барташевич і мій рецензент.

За останнім, Ю. Барташевич (*Encyklop. Powsz. S. Orgelbranda, XX, 155*) "ані словом не згадує про таку традицію, що її взагалі він не "розглядає". Сам Ю. Барташевич скептично ставиться до походження Острозьких від Рюриковичів. Я ж упевнюю, що у виданні згаданої енциклопедії (Варшава, 1865) в такі натяк Барташевича на те, що Острозькі свій родовід винводили від Рюриковичів, галицьких князів Романа і Василька, і саме це слід назвати традицією, що до неї скептично поставився Барташевич.

Те, що (як твердить В. Сенютович-Бережний) литовський канцлер О. Гаштольд лаяв князя Костянтина Івановича Острозького "людию шової кондіції" та "сином мізерного князівського роду", не заперечує походження Острозьких від Рюриковичів: Острозькі для литовських вельможів не були тим, чим були нащадки Гедиміна, наприклад, князі Слуцькі.

Щодо твердження В. Сенютовича-Бережного про традиційне тяжіння Острозьких до Турівської землі, це, — на мою думку, — є тільки джерело версії про походження Острозьких від турівських князів у вище згаданих церковних п'ом'янниках, але цього походження вони не доказують, бо інші джерела говорять про передніше володіння Острозьких Острогом на Волині.

Зрештою, я сам у "Науковому Збірнику УВУ" ("Свобода", Джерал Сіті, 22 серпня 1950, № 194) підкреслив дискусійність проблеми походження Острозьких і неможливість вирішення її на скутальнщині.

Микола Андрусяк

Ми подали текст листа п. Андрусяка до відома нашого співробітника, і ось його відповідь:

Меєс дуже тішить, що й проф. М. Андрусяк визнає дискусійність питання про походження кн. Острозьких. Ми лише заступаємо різні версії, але довести їх не можемо за браком відомості.

На початку своєї рецензії, наводячи слова із статті проф. М. Андрусяка, я дійсно хибно вжив ім'я кн. Мстислава Даниловича, але це є звичайній недогляд, що ясно видно із змісту цієї рецензії.

Проте я не добачаю жодного "натяку" на існування в Острозьких традиції походження від Романовичів у статті Барташевича, де він твердить: у «rodowód ten podrobiony w czasach późniejszych...»... вони, з біgom часу, «samii uwierzyć w to mogli»...? (стор. 155).

У моїй рецензії не м'явиться про те, що Стрийковський міг *знати* і від Острозьких про їх походження. Я кажу лише, що, можливо, Острозькі "niedobali Стрийковському пріналду для себе версю"... Адже ж, між "знати" й тим, що я кажу, є різниця...

В. Сенютович-Бережний

ЗАУВАЖЕНИ ПОМИЛКИ

Проф. О. Оглоблин надіслав поправки й доповнення до матеріалів, уміщених у ч. 5 "України".

Не зовсім точно, вважає О. Оглоблін, сказано (стор. 343, 13-ий рядок згори) "До складу академіків було влучено 6 представників уряду:... Ю. Мазуренко, Л. Левицький". "Вони — стверджує наші дописувачі — справді брали участь, як урядові представники, в перевиборах президії ВУАН, але академіками не були".

На тій самій сторінці, ініціял Хелодного подано "Ф", а мусить бути "М" ("Микита Григорович"), Семковський не "Й", а "С" ("Семен Юлійович"). "О. Камишан ніколи не був академіком ВУАН". Ініціяли російського генеалога князя Лобанова-Ростовського — "О. Б." (Олексій Борисович), а не "И.", як це подано на стор. 393, 16-ий рядок знизу.

**

У ч. 5 "України" ще треба виправити такі помилки:

На стор. 211, 8-ий рядок згори, київський журнал помилково названо "Історія й Революція", а треба: "Життя й Революція".

На сторінці 341, 10-ий рядок згори видрукувано: "radio", а треба: "радія".

Україніка

● Варшавський квартальник «Biuletyn Historii, Sztuki i Kultury» (1948, XII, № 3-4, стор. 321-327) друкує цікаву статейку Станіслава Гербста "Три причинки до історії фортифікації XVII в.", з якої дізнаємося, що в міській бібліотеці Гданська, поміж 12 малюнками черноморських країн, призначеними для книжки Бопляна "Опис України", є пляни фортець Чорноморської України", між іншим, плян Кодака, що його зробив Боплан, під заголовком «Delineatio Fortality Kudak ad primam Cataractam seu Limen Borysth. exstructum per Vladislaus IV Reg. Pol. invictiss. An 1635».

Відомо, що якраз в липні 1635 р., як пише про це сам Боплан в "Описі України", він розбудував замок у Кодаку. С. Гербст подає малюнок цього пляну, що його гравірував славний голландський гравер Вільгельм Гонплюс, автор відомого портрета Богдана Хмельницького, що мешкав і працював у Гданську. Невідані малюнки Гданської бібліотеки своїм форматом зв'язані з генеральною мапою Польщі Бопляна, що в 1934 р. видрукував К. Вучек у «Wiadomościach Służby Geograficznej» (заштит 1-ий). Між іншим, зі статті Гербста дізнаємося також, що в Гданській бібліотеці зберігається плян облоги Збаражу (1649 р.), що його виконав Войцех Радван-Радванський, топограф, автор віршованої праці «Ekspedycja Zbaraska» (1649).

● Стаття про Україну в *Encyclopaedia Britannica* 1950 р. (т. 22, стор. 667-672), хаотична: її, видно, писано з двох рук.

● L. R. Lewitter у своїй статті про польську "шонку" («Slavonic Review», XII, 1950, стор. 77-85) чимало говорить, за українськими джерелами, про український *вертен*.

● З прецікавої статті J. S. G. Simons'a і B.-O. Unbergaun'a («Oxford Slavonic Papers», II, 1951, стор. 119-127) про "Слов'янські рукописні словники в Оксфордській бібліотеці" (Slavonic Manuscript Vocabularies in the Bodlian Library) дізнаємося, що в бібліотеці Оксфордського університету зберігається рукописний словник XVII в. і що в ньому коло 2.500 латинських слів має свої відповідники в шести мовах: модерній грецькій, турецькій, татарській, вірменській, українській (Slavonice seu Russice) і румунській (Walachice seu Moldavice). У статті подаються приклади українських слів, що їх у рукописному словнику писано кирилицею (стор. 126-127).

Надіслане до редакції

Митрополит Іларіон. Історія української літературної мови. Вінніпег, 1950, 12°, стор. 381 ("Наша культура", № 12).

"Соборна Україна". Перший збірник. Шід редакцією д-ра Геноша Олесюка. Нью-Йорк - Мюнхен, 1949, 4°, стор. 88. На правах рукопису. Циклостиль. (Науково-дослідчий інститут суходолів України).

Д. Філоля. Український літопис або календар історичних подій. Вінніпег, 1950, 8°, стор. 104. ("Осередок української культури й освіти").

Календар Інформатор на 1950 рік. Париж. В-во "Хортия", при Г-ві б. волків армії УНР у Франції. 16°, стор. 64.

Митр. Іларіон (Огієнко): Українсько-російський словник початку XVII століття (Slavistica № 11). Вінніпег, 1951, 8°, стор. 38.

I(ван) Б(однатук). Великий чернець і народолюбець. У п'яті років після смерті Митрополита Андрея Шептицького. Друк. оо. Василії в Прудентополі, 8°, стор. 150.

Проф. д-р Олександр Огоблін. Московська теорія III Риму в XVI-XVII стол. Мюнхен, 1951, 4°, стор. 55. (Прапор членів Церковно-Археографічної Комісії Апостольського Візитатора для Українців у Західній Європі. Шід редакцією проф. д-ра I. Мірчука).

Микола Зеров. Catalepton. Видавництво "Київ", Філадельфія, 1951, 8°, стор. 78.

Свєн Мадленюк. Влада. П'єзії. Енігма шоста. Видавництво "Київ", Філадельфія, 1951, 8°, стор. 75.

Prof. T. Sulimirski, Ph. D. The Problem of the origin of the Slavs. відбитка з «The Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland».

T. Sulimirski, Kultura Łużycka a Scyłowiec. Warszawa, 1939 - 1948. (Państwowe Muzeum Archeologiczne): Вел. 4°, стор. 77-100.

The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.A. Vol. I, № 2, 1951, стор. 79-190.

Jean de la Robrie. Exodes. Transferts. Esclavages. Paris, Gallimard, 1950, 8°, стор. 280.

Gregorio Petrovitz. L'Unione degli Armeni di Polonia con la Sante Sede (1626-1686). Roma, Pont. Institutum Orientalium Studiorum, 1950, вел. 8°, стор. XV, 329.

V. I. Kaye-Kysilevskyj. Slavic groups in Canada. Winnipeg, 1951, 8°, стор. 30 (Slavistica № 12).

Ціна — 275 frs.